

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2015

2

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 2 (40)
20
маусым
2015

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
КЕНЖЕБАЕВ К.К.
БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
КУСАНОВА Б.Х.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
АБДУЛЛАЕВ Н.А.
АЙТАЛЫ А.А.
АЙПЕЙСОВА С.А.
БОТАГАРИЕВ Т.А.
ЕСЕНЖАНОВ С.З.
ИСМЕТ БИНЕР (Турция)
КОРЧЕНКО А.В. (Украина)
КУРМАНОВА Б.Ж.
КУСАИНОВ Х.Х.
МУСАЕВ А.М.
НАЙДЖЕЛ ФОРМАН
(Великобритания)
ПОПИВАНОВ НЕДЮ (Болгария)
САРТАБАНОВ Ж.А.
РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)
ТУРАЖ АТАБАКИ (Голландия)
ТУРЕБАЕВА К.Ж.
ТЯПУХИН А.П. (Россия)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР
ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР
КАРАША Г.Д.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК
РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН
РК

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

List of Content

физика-математика ғылымдары	физико-математические науки
Сартабанов Ж.А., Алхаубай Р.Е. Сызықты векторлық өрісті операторлы сызықты тендеудің жалпы және периодты шешімдері.....	
Сартабанов Ж.А., Дайынова А.О. Толық дифференциалдық векторлық өрісті операторлы сызықты тендеудің көппериодты шешімі.....	3
Сартабанов Ж.А., Бірмағанбетова А.Е., Измагамбетова Г.К., Қыстаубаева М.Қ. Әртүрлі векторлық өрісті бірінші ретті дербес туындылы сызықты операторлы біртекті тендеулерді зерттеу әдістемесі.....	12
Тамұова Г.С., Глеубергенова М.А., Хан Д.И. О дополнительных построениях при решении геометрических задач.....	22
Абдибекова С.К., Каналина Қ. Компьютерлік оқыту жүйесі - арнаулы оқытудағы тиімді құралы ретінде.....	28
жаратылыстану ғылымдары	естественные науки
Фартушина М.М., Қожабергенова А.Б. Морфологические признаки и химическая характеристика почвы северо-западной промышленной части города Актөбе.....	33
Тургенева О.М., Бакажанова А.К. Кеңінен қолданылатын пластмассалардың сипаттамасы.....	37
Дарбаева Т.Е., Каирова А.Т. Мұғалжар тауының оңтүстік аймағының флорасы.....	41
Нұрмұханова Г.Н., Сағинаева Г.Ж. Мұнай өндіру кәсіпорындарының халық денсаулығына және қоршаған ортаға ықпалы.....	48
техника ғылымдары	технические науки
Қуанышев М.Қ., Тілегенова Н.К., Қонарова А.Б., Дүйсембай Б.Т. Система обратного водоснабжения при мойке автотранспорта.....	54
Абдурахманов А., Ахадов Ж.З., Кучкаров А.А., Холов Ш.Р., Собиров Ю.Б., Маматкосимов М.А. Гелиоустановка для освещения подземных помещений.....	60
филология ғылымдары	филологические науки
Бекнияз Ж.А. Қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі.....	66
Караруллина Т.Т. Using simulations to enhance oral competence.....	66
Мухтаруллина А.Р., Хасанова Г.М. Английский юмор в текстах анекдотов : лингвокультурологический аспект описания.....	71
тарих, философия және әлеуметтану	история, философия и социология
Қожакметова Г. К. Роль и значение транспортных коммуникаций в формировании регионального торгового рынка Западного Казахстана и Южного Урала в XIX веке.....	75
Ғанибаева Ж.А. Қазақстандағы шаруа бастықтары институтының қалыптасуы мен қызметінің тарихнамасы....	78

87

92

Демеуова Н.Қ. Батыс Қазақстандағы жәрменкелердің әлеуметтік-демографиялық және мәдениетке тигізген әсері. (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы).....	99
Есетов Н.Е. Промыслы как предпринимательская деятельность казахов в конце 19-начале 20 веков.....	106
Куписов М.Б., Жұлдызбекова Н.А. Массовые политические репрессии - печальные страницы истории.....	111
Абдуллаев Н.А. К истории депортации народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны.....	119
Stefan Anchev Demonization of the Balkans is an established tradition in the policy of the West.....	125
экономика және құқық экономика и право.	
Айнабек К.С. Объективные и субъективные факторы развития Евразийского экономического союза.....	135
Исибаева Е.И., Ізтұрғанова Ү.Т. Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы теориялар.....	141
Берекетова Ж.К., Сапақов Д.Б. Қылмыстық ізге түсу жүйесін жүзеге асыратын мемлекеттік органдағы тергеушінің негізгі қызметі.....	150
Исибаева Е.И., Мылтықбай Ш.М. Қазақстанда қоғамдық және құқықтық сананы жақсарту бағыттары.....	154
педагогика және психология педагогика и психология	
Наренова А.Б., Ерекешова А.М. Дидактикалық ойын арқылы балалардың тілін дамыту.....	164
Елеусинова Г.Е. Әлеуметтендіру тетіктері - педагогикалық ойды дамытудың негіздері ретінде.....	171
Қаңтарбай С.Е. Ашық сабақ мәселелері.....	183
Сарқұлова Ж. Ж. Ақпараттық коммуникативтік технологияны білім кеңістігінде пайдаланудың тиімділігі мен ерекшеліктері.....	185
Жукенова Г.Б., Суйналина Г. Ж. Психолого-педагогические условия формирования речевой культуры учащихся	190
Кусаметова Г.К., Суйналина Г.Ж. Влияние семьи на успешность младших школьников	200
өнер, мәдениет және спорт искусство, культура и спорт	
Скалий А., Скалий Т. Практический опыт организации занятий по физическому воспитанию студентов университета экономики в Быдгоще.....	206
Кубнева С.С. Особенности методики использования кругового метода тренировки в профессионально-прикладной физической подготовке студентов.....	211
Моменов Б.М., Хасенова Х.А. Анализ методов компьютерного моделирования растительных форм в ландшафтной архитектуре.....	217
Авторлар туралы мәліметтер Сведения об авторах	224
«Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі.....	229
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова».....	230

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
Physical and Mathematical Sciences

ӘОЖ 35В10

Сызықты векторлық өрісті операторлы сызықты тендеудің жалпы және периодты шешімдері

Ж.А.Сартабанов, Р.Е.Алхаубай

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В статье предложен метод установления существования и построения общего и периодического решения линейного уравнения с оператором линейного векторного поля и периодическими коэффициентами. Главная особенность заключается во влиянии свойств, характеристик в исследовании периодических решений. Метод исследования примыкает к методам работ [1–5].

In this paper, we propose a method of establishing the existence and the construction of the ordinary and periodic solutions of linear equations with the operator of the linear vector field with periodic coefficients. The main feature is the influence of the properties of the characteristics in the study of periodic solutions. The method of research is adjacent to the working methods of [1–5].

Ключевые слова: *линейное векторное поле, характеристика, многопериодическое.*
Key words: *linear vector field, characteristics, multiperiodic.*

1. Сызықты векторлық өрісті D операторының интегралдары және олардың қасиеттері

Сызықты векторлық өрісті үш айнымалы D операторын

$$D = \frac{\partial}{\partial x} + [\lambda_1 y_1 + q_1(x)] \frac{\partial}{\partial y_1} + [\lambda_2 y_2 + q_2(x)] \frac{\partial}{\partial y_2} \quad (1.1)$$

өрнегімен анықталған болсын.

Мұндағы λ_1 және λ_2 теріс таңбалы тұрақтылар болсын, демек

$$\lambda_1 = \text{const} < 0, \quad \lambda_2 = \text{const} < 0$$

(1.2)

шарттары орындалса, ал $q_1(x)$ және $q_2(x)$ функциялары үзіліссіз θ периодты болсын, яғни

$$q_1(x + \theta) = q_1(x) \in C(R), \quad q_2(x + \theta) = q_2(x) \in C(R),$$

(1.3)

шарттарына бағынсын дейміз.

D операторының векторлық өрісі

$$\begin{cases} \frac{dy_1}{dx} = \lambda_1 y_1 + q_1(x) \\ \frac{dy_2}{dx} = \lambda_2 y_2 + q_2(x) \end{cases}$$

(1.4)

(1.5)

сызықты теңдеулер жүйесімен анықталады. Ендеше (1.4) және (1.5) теңдеулерін интегралдап,

$$y_1 = y_1^0 e^{\lambda_1(x-x_0)} + \int_{-\infty}^x e^{\lambda_1(x-\xi)} q_1(\xi) d\xi = y_1^0 e^{\lambda_1(x-x_0)} + \varphi_1(x) = h_1(x, x_0, y_1^0),$$

(1.6)

$$y_2 = y_2^0 e^{\lambda_2(x-x_0)} + \int_{-\infty}^x e^{\lambda_2(x-\xi)} q_2(\xi) d\xi = y_2^0 e^{\lambda_2(x-x_0)} + \varphi_2(x) = h_2(x, x_0, y_2^0)$$

(1.7)

түрінде өріс теңдеулерінің шешімдерін анықтаймыз.

Мұндағы $\varphi_1(x)$ және $\varphi_2(x)$ функциялары

$$\varphi_1(x) = \int_{-\infty}^x e^{\lambda_1(x-\xi)} q_1(\xi) d\xi, \quad \varphi_1(x+\theta) = \varphi_1(x), \quad (1.8)$$

$$\varphi_2(x) = \int_{-\infty}^x e^{\lambda_2(x-\xi)} q_2(\xi) d\xi, \quad \varphi_2(x+\theta) = \varphi_2(x), \quad (1.9)$$

өрнектерімен анықталған θ -периодты функциялар.

Осы (1.6) және (1.7) теңдіктерінен

$$y_1^0 = h_1(x_0, x, y_1), \quad (1.10)$$

$$y_2^0 = h_2(x_0, x, y_2), \quad (1.11)$$

алғашқы (базалық) интегралдарын аламыз.

Егер (1.8) және (1.9) өрнектерін ескерсек, онда

$$h_1(x_0 + \theta, x + \theta, y_1) = h_1(x_0, x, y_1), \quad (1.12)$$

$$h_2(x_0 + \theta, x + \theta, y_2) = h_2(x_0, x, y_2), \quad (1.13)$$

теңдіктері орындалатынына көз жеткізуге болады.

Сондай-ақ,

$$h_1(s, x_0, h_1(x_0, x, y_1)) = h_1(s, x, y_1), \quad (1.14)$$

$$h_2(s, x_0, h_2(x_0, x, y_2)) = h_2(s, x, y_2), \quad (1.15)$$

теңдіктері орындалатынын тексеріп көруге болады.

Сонымен мынадай теорема дәлелденді.

1 теорема. Егер (1.2) және (1.3) шарттары орындалса, онда (1.6) және (1.7) өрнектері D операторының өрісін анықтайды, сонымен қатар, (1.10) және (1.11) арқылы өрістің базалық интегралдары анықталып, олар (1.12)-(1.15) қасиеттерге бағынады және кез келген дифференциалданатын $H(z_1, z_2)$ функциясы арқылы

$$H(h_1(x_0, x, y_1), h_2(x_0, x, y_1)) \quad (1.16)$$

өрістің жалпы интегралы беріледі.

2. Сызықты векторлық өрісті операторлы теңдеулер және олардың периодты шешімдері

2.1. Қарапайым

$$Dz = 0 \quad (2.1)$$

теңдеуін алайық.

Дербес туындылы теңдеулер теориясынан D операторының өрісінің интегралы осы (2.1) теңдеуінің шешімі болатыны белгілі. Ендеше, (2.1) теңдеуінің жалпы шешімі 1 теоремадағы (1.16) функциясы болып табылады, яғни

$$z = H(h_1(x_0, x, y_1), h_2(x_0, x, y_2)) \quad (2.2)$$

Егер (2.1) теңдеуі үшін дифференциалданатын $u(y_1, y_2)$ функциясы арқылы

$$z|_{x=x_0} = u(y_1, y_2) \in C_{y_1, y_2}^{(1,1)}(R \times R) \quad (2.1_0)$$

бастапқы шарты берілсе, онда (2.2) жалпы шешімдегі кез келген H функциясы ретінде осы

(2.1₀) шартымен берілген $u(y_1, y_2)$ функциясын алсақ болғаны:

$$z = u(h_1(x_0, x, y_1), h_2(x_0, x, y_2)) \quad (2.3)$$

Сонымен, (2.3) функциясы (2.1)- (2.1₀) Коши есебінің шешімі болып табылады.

Жоғарыдағы (1.6) және (1.7) формулалардан $h_1(x_0, x, y_1)$ және $h_2(x_0, x, y_2)$ функциялары

x бойынша көрсеткіштік функциялар болғандықтан, $u(y_1, y_2)$ функциясы y_1 және y_2 айнымалыларынан айқын тәуелді болса, (2.3) шешімі периодты функция бола алмайды. Қарсы жағдайда, яғни $u = c = const$ болса ғана (2.3) өрнегі (2.1) теңдеуінің периодты шешімін береді.

Демек, келесі теоремаға келдік.

2 теорема. Егер (1.2), (1.3) шарттары орындалса, (2.1) теңдеуінің (2.1₀) шартын қанағаттандыратын шешімі (2.3) өрнегімен беріледі және оның периодты шешімдері

$$u = c = const \quad (2.4)$$

формуласымен анықталады.

2.2 Бос мүшесі $q(x, y_1, y_2)$ функциясымен берілген

$$Dz = q(x, y_1, y_2) \quad (3.1)$$

теңдеуін қарастырайық. Мұндағы $q(x, y_1, y_2)$ функциясы x бойынша үзіліссіз және θ -периодты, y_1, y_2 бойынша үзіліссіз дифференциалданатын функция болсын:

$$q(x + \theta, y_1, y_2) = q(x, y_1, y_2) \in C_{x, y_1, y_2}^{(0,1,1)} R \times R \times R, \quad (3.2)$$

Бұл (3.1) теңдеуінің сипаттауыш теңдеулері

$$\frac{dy_1}{dx} = \lambda_1 y_1 + q_1(x), \quad \frac{dy_2}{dx} = \lambda_2 y_2 + q_2(x), \quad (3.3)$$

$$\frac{dz}{dx} = q(x, y_1, y_2), \quad (3.4)$$

$$z|_{x=x_0} = u(y_1, y_2) \quad (3.4_0)$$

теңдеулері болғандықтан, (3.4) теңдеуін (1.6) және (1.7) формулаларымен берілген (3.3) жүйесінің шешімінің бойында қарастырып,

$$\frac{dz}{dx} = q(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0)), \quad (3.5)$$

$$z|_{x=x_0} = u(y_1^0, y_2^0) \quad (3.5)$$

теңдеуін аламыз. Ендеше, (3.5)-(3.5) есебін интегралдау арқылы

$$z(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0)) = u(y_1^0, y_2^0) + \int_{x_0}^x q(s, h_1(s, x_0, y_1^0), h_2(s, x_0, y_2^0)) ds$$

(3.6)

шешіміне келеміз. Егер y_1^0, y_2^0 мәндерін (1.10)-(1.11) мәндерімен ауыстырсақ, онда (1.14)-(1.15) формулаларын ескеріп, (3.6) теңдігін

$$z(x, y_1, y_2) = u(h_1(x_0, x, y_1), h_2(x_0, x, y_2)) + \int_{x_0}^x q(s, h_1(xs, x, y_1), h_2(s, x, y_2)) ds$$

(3.7)

түрінде, (3.1) теңдеуінің (3.4) шартын қанағаттандыратын шешімін аламыз.

3 теорема. Егер (1.2), (1.3) және (3.2) шарттары орындалса, онда (3.1) теңдеуінің (3.4) бастапқы шартымен анықталған шешімі (3.7) формуласымен анықталады. Бұл (3.1)

теңдеуінің θ -периодты шешімдері $q(x, y_1, y_2)$ -бос мүшесі тек қана x -тен тәуелді болып, яғни $q = q(x)$ және орта мән μ :

$$\mu = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta q(x) dx = 0 \quad (3.8)$$

шартын қанағаттандырса ғана бар болады және олар шектеусіз көп болады.

Егер (3.7) шешімге y_1, y_2 айқын кірсе, онда ол периодты бола алмайтыны жоғарыда айтылды. Қарсы жағдайда периодты функцияның интегралы

$$\int_{x_0}^x q(s) ds = \mu \cdot (x - x_0) + \eta(x), \quad \eta(x + \theta) = \eta(x) \quad (3.9)$$

өрнегімен анықталады. Демек, (3.9) өрнегі периодты болуы үшін (3.8) шартын талап етудің қажеттігі шығады. Мұндай шешімдердің шектеусіз көптігі (2.4) өрнегімен және (3.7) шешімінің құрылысымен анықталады. Осымен 3 теорема толық дәлелденді.

2.3 Біртектес сызықты

$$Dz = p(x, y_1, y_2)z \quad (4.1)$$

теңдеуін қарастырайық. Мұндағы $p(x, y_1, y_2)$ функциясы

$$p(x + \theta, y_1, y_2) = p(x, y_1, y_2) \in C_{x, y_1, y_2}^{(0,1,1)}(R \times R \times R) \quad (4.2)$$

шартын қанағаттандырсын.

Бұл (4.1) теңдеуі жағдайында, (3.3) өрістік теңдеумен қатар,

$$\frac{dz}{dx} = p(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0))z, \quad (4.3)$$

$$z|_{x=x_0} = u(y_1^0, y_2^0) \quad (4.3_0)$$

есебін қарастыруға тура келеді. Жоғарыдағы келтірілген әдіспен (4.3)-(4.3₀) есебінің шешімін

$$z(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0)) = u(y_1^0, y_2^0) \cdot \exp \left[\int_{x_0}^x p(s, h_1(s, x_0, y_1^0), h_2(s, x_0, y_2^0)) ds \right]$$

(4.4)

түрінде аламыз. Осыдан өрістің топтық қасиеті бойынша

$$z(x, y_1, y_2) = u(h_1(x, x_0, y_1), h_2(x, x_0, y_2)) \cdot \exp \left[\int_{x_0}^x p(s, h_1(s, x, y_1), h_2(s, x, y_2)) ds \right]$$

(4.5)

шешімін қортып шығарамыз.

Егер $p = p(x, y_1, y_2)$ функциясы тек қана x -тен тәуелді болса, яғни $p = p(x)$ болса, онда

$$\int_{x_0}^x p(x) dx = \mu(x - x_0) + \sigma(x), \quad \sigma(x + \theta) = \sigma(x), \quad (4.6)$$

$$\mu = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta p(x) dx$$

өрнегінен (4.5) шешімі θ -периодты болу үшін орта мән $\mu = 0$ болып, $u = c = const$ шартын қанағаттандыруы керек. Бұл жағдайда (4.5) шешімі

$$z(x) = c \cdot e^{\sigma(x)} \quad (4.7)$$

өрнегімен анықталып, $z(x + \theta) = z(x)$ шартын кез келген C тұрақтысымен берілетінін көреміз. Егер $\mu \neq 0$ болса, онда (4.7) шешімі $C = 0$ болған жағдайда ғана периодты шешімді береді.

Ендеше, төмендегідей теорема дәлелденді.

4 теорема. Егер (1.2), (1.3) және (4.2) шарттары қанағаттандырылса, онда (4.1)

теңдеуінің дифференциалданатын $u(y_1, y_2)$ бастапқы функциясымен анықталған шешімі (4.5) өрнегімен беріледі де, ал (4.2) функциясы тек қана x -тен тәуелді болып, оның орта мәні 0-ге тең болса, онда (4.1) теңдеуінің x бойынша сансыз көп θ -периодты шешімі болады және олар (4.7) өрнегімен анықталады. Ал егер де $\mu \neq 0$ болса, онда (4.1) теңдеуінің нөлден өзгеше периодты шешімі болмайды.

2.4 Жұмыстың соңында

$$Dz = p(x, y_1, y_2)z + q(x, y_1, y_2) \quad (5.1)$$

теңдеуін

$$p(x + \theta, y_1, y_2) = p(x, y_1, y_2) \in C_{x, y_1, y_2}^{(0,1,1)}(R \times R \times R) \quad (5.2)$$

$$q(x + \theta, y_1, y_2) = q(x, y_1, y_2) \in C_{x, y_1, y_2}^{(0,1,1)}(R \times R \times R) \quad (5.3)$$

берілген функцияларымен қарастырайық.

Өрістің интегралы бойында бастапқы

$$z|_{x=x_0} = u(y_1, y_2) \in C_{y_1, y_2}^{(0,1)}(R \times R) \quad (5.1_0)$$

шартымен (5.1)- (5.1₀) есебін

$$\frac{dz}{dx} = p(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0))z + q(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0)) \quad (5.4)$$

$$z|_{x=x_0} = u(y_1^0, y_2^0) \quad (5.4_0)$$

түрінде қарастырып, (5.4)- (5.4₀) есебінің шешімін

$$\begin{aligned} z(x, h_1(x, x_0, y_1^0), h_2(x, x_0, y_2^0)) &= u(y_1^0, y_2^0) e^{\int_{x_0}^x p(s, h_1(s, x_0, y_1^0), h_2(s, x_0, y_2^0)) ds} + \\ &+ \int_{x_0}^x e^{\int_{x_0}^s p(s, h_1(s, x_0, y_1^0), h_2(s, x_0, y_2^0)) ds} q(\sigma, h_1(\sigma, x_0, y_1^0), h_2(\sigma, x_0, y_2^0)) d\sigma \end{aligned} \quad (5.5)$$

өрнегімен сипаттаймыз. Одан әрі (1.14) және (1.15) топтық қасиеттер бойынша (5.5) өрнегін

$$\begin{aligned} z(x, y_1, y_2) &= u(h_1(x, x_0, y_1), h_2(x, x_0, y_2)) e^{\int_{x_0}^x p(s, h_1(s, x_0, y_1), h_2(s, x_0, y_2)) ds} + \\ &+ \int_{x_0}^x e^{\int_{x_0}^s p(s, h_1(s, x_0, y_1), h_2(s, x_0, y_2)) ds} q(\sigma, h_1(\sigma, x_0, y_1), h_2(\sigma, x_0, y_2)) d\sigma \end{aligned} \quad (5.6)$$

түрінде, (5.1)-(5.1₀) есебінің шешімін аламыз.

5 теорема. Егер (1.2), (1.3), (5.2) және (5.3) шарттары қанағаттандырылса, онда (5.1)-(5.1₀) есебінің шешімі (5.6) өрнегімен таңбалаңады.

Енді (5.1) теңдеуінің x бойынша θ -периодты шешімін зерттейік. Ол үшін $P(x, y_1, y_2)$ функциясы тек қана x -тен тәуелді $P(x)$ функциясы түрінде дейік және (4.6) өрнегіндегі орта мәні

$$\mu = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta p(s) ds \neq 0 \quad (5.7)$$

шартын қанағаттандырсын. Демек 4 теорема бойынша (4.1) біртектес теңдеуінің тек нөлдік периодты шешімі болады.

Осы жағдайда $\mu < 0$ болса,

$$z^*(x, y_1, y_2) = \int_{-\infty}^x e^{\int_{x_0}^s p(s, h_1(s, x_0, y_1), h_2(s, x_0, y_2)) ds} q(\sigma, h_1(\sigma, x_0, y_1), h_2(\sigma, x_0, y_2)) d\sigma \quad (5.8)$$

өрнегі θ -периодты шешім екенін көреміз. Ал егер $\mu > 0$ болса, онда (5.8) өрнегіндегі интегралдың төменгі шекарасы ретінде $+\infty$ мәнін алу керек. Екі периодты шешімнің айырмасы (4.1) теңдеуінің периодты шешімі болады. Бұл

жағдайда оның жалғыз нөлдік периодты шешімі бар. Ендешет (5.1) теңдеуінің шешімі жалғыз болады. Сонымен мынадай теоремаға келдік.

6 теорема. Егер 5 теореманың шарттарына қосымша (4.6) және (5.7) шарттары орындалса, онда (5.1) теңдеуінің жалғыз ғана θ -периодты шешімі болады және ол $\mu < 0$ болса (5.8) өрнегімен беріледі, ал $\mu > 0$ болса бұл өрнектегі интегралдың төмендегі шекарасын $+\infty$ мәнімен ауыстырылады.

Сондай-ақ, бұл нәтижелерді

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + a \frac{\partial}{\partial t} + [a_{11}y_1 + a_{12}y_2 + q_1(\tau, t)] \frac{\partial}{\partial y_1} + [a_{21}y_1 + a_{22}y_2 + q_2(\tau, t)] \frac{\partial}{\partial y_2}$$

түріндегі операторлы теңдеулер үшін де жалпылауға болатынын байқау қиын емес. Бұл жерде $a, a_{11}, a_{12}, a_{21}, a_{22}$ тұрақтылар.

Сөз соңында D операторы (1.6)-(1.7) сипаттауыштары бойында x бойынша толық

туынды $\frac{d}{dx}$ операторына айналатынын еске аламыз.

Егер (1.6)-(1.7) өрнектерінде $y_1^0 = 0, y_2^0 = 0$ десек, онда $y_1^* = \varphi_1(x), y_2^* = \varphi_2(x)$ периодты сипаттауышын алар едік. Бұл θ -периодтылық қасиеті бар жалғыз сипаттауыш. Ендеше, (5.1) теңдеуі осы сипаттауыш бойында

$$\frac{d}{dx} z(x, y_1^*(x), y_2^*(x)) = p(x, y_1^*(x), y_2^*(x))z(x, y_1^*(x), y_2^*(x)) + q(x, y_1^*(x), y_2^*(x))$$

тепе -теңдігін алар едік. Әрі $\mu < 0$ деп есептесек, 6 теорема жағдайында (5.8) өрнегімен анықталған шешім осы сипаттауыш бойында

$$z(x, y_1^*(x), y_2^*(x)) = z^*(x, y_1^*(x), y_2^*(x))$$

түріндегі θ -периодты шешімді берер еді. Басқаша айтсақ, $\tilde{z}$ белгісізімен берілген

$$\frac{d\tilde{z}}{dx} = p(x, y_1^*(x), y_2^*(x))\tilde{z} + q(x, y_1^*(x), y_2^*(x)) \quad (5.9)$$

периодты теңдеуінің θ -периодты шешімі

$$\tilde{z} = z^*(x, y_1^*(x), y_2^*(x)) \quad (5.10)$$

өрнегімен анықталар еді және ол да жалғыз болады.

Сонымен 6 теореманың төмендегідей салдарын алдық.

Салдар. Егер 6 теореманың шарттары орындалса, онда (5.9) кәдімгі жай дифференциалдық теңдеуінің жалғыз ғана θ -периодты шешімі табылады және ол (5.10) өрнегімен беріледі.

Әдебиеттер

1. Матвеев Н.М., Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений. М.: Высшая школа, 1963.-548с.

- 2.Сартабанов Ж.А., Дюсмағамбетова Г.Ш., Толық дифференциалдық және оған келтірілетін теңдеулердің көппериодты интегралдары. АӨМУ Хабаршысы, 2014, №3.- Б.10-14.
- 3.Умбетжанов Д.У., Почти многопериодические решения дифференциальных уравнений в частных производных. Алма-Ата: Наука, 1979.-С.211.
- 4.Сартабанов Ж.А., Периодты функциялар және кейбір қарапайым дифференциалдық теңдеулердің периодты шешімдері. Алматы: РБК,2001.-108 б.
- 5.Кульжумиева А.А., Сартабанов Ж.А., Периодические решения систем дифференциальных уравнений с многомерным временем. Уральск: РИЦ ЗКГУ, 2013.-167 с.

ӘОЖ 35В10

ТОЛЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ВЕКТОРЛЫҚ ӨРІСТІ ОПЕРАТОРЛЫ СЫЗЫҚТЫ ТЕҢДЕУДІҢ КӨППЕРИОДТЫ ШЕШІМІ

Ж.А Сартабанов, А.О. Дайынова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

Исследован вопрос о многопериодических решениях линейного уравнения на основе свойств поля оператора в полных дифференциалах.

The question of multiperiodic solutions of linear equations based on the properties of the operator field in total differentials.

Ключевые слова: *полный дифференциал, векторное поле, характеристика, многопериодическое решение.*

Key words: *total differential, vector field, characteristics, multiperiodic*

1.Толық дифференциалдық көппериодты векторлық өрісті оператор және өрістің интегралының құрылымы

Алдымен өрістің интегралына тоқталайық. $R^2 = R \times R$ – кеңістігінің бір облысында дифференциалданатын, (τ, t) екі айнымалы $z(\tau, t)$ функциясына қолданылатын бірінші ретті дербес туындылы

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + \frac{M(\tau, t)}{N(\tau, t)} \cdot \frac{\partial}{\partial t}$$

(1.1)

операторын қарастырайық, мұндағы $R = (-\infty; +\infty)$, $M(\tau, t)$ және $N(\tau, t) \neq 0$ $R \times R$ – кеңістігінде анықталған, (θ, ω) – периодты үзіліссіз дифференциалданатын, демек, $C_{\tau, t}^{(1,1)}(R \times R)$ класында жататын функциялар болсын. Ендеше,

$$M(\tau + \theta, t) = M(\tau, t + \omega) = M(\tau, t) \in C_{\tau, t}^{(1,1)}(R \times R),$$

(1.2)

$$(1.3) \quad 0 \neq N(\tau + \theta, t) = N(\tau, t + \omega) = N(\tau, t) \in C_{\tau, t}^{(1,1)}(R \times R)$$

шарттары орындалады.

Сонымен қатар, бұл функциялар

$$(1.4) \quad \frac{\partial}{\partial t} M(\tau, t) + \frac{\partial}{\partial \tau} N(\tau, t) = 0, \quad (\tau, t) \in R \times R$$

шартын қанағаттандырсын.

Анықтама. Егер D операторы бір облыста үзіліссіз дифференциалданатын $M = M(\tau, t)$ және $N(\tau, t) \neq 0$ функциялары арқылы (1.1) түрде берілсе және олар (1.4) шартты қанағаттандырса онда ол оператор сол облыста толық дифференциалдық оператор деп аталынады.

Енді D операторының өрісі деп аталынатын

$$(1.5) \quad \frac{dt}{d\tau} = \frac{M(\tau, t)}{N(\tau, t)}$$

теңдеуін қарастырайық.

Егер (1.5) теңдеуді оған эквивалентті

$$(1.6) \quad M(\tau, t)d\tau - N(\tau, t)dt = 0$$

симметриялық түрде жазсақ, онда (1.4) шарттан (1.6) теңдеудің, демек (1.5) теңдеудің толық дифференциалдық теңдеулер екендігін көреміз.

Дәлірек айтсақ, $N(\tau, t) \neq 0$ интегралдық көбейткіш арқылы (1.5) теңдеуді (1.6) толық дифференциалдық түрде жазуға болады.

Бұл (1.6) теңдеудің жалпы интегралы (1.4) шарт орындалса,

$$(1.7) \quad U(\tau_0, t_0, \tau, t) = \int_{\tau_0}^{\tau} M(s, t)ds - \int_{t_0}^t N(\tau_0, \sigma)d\sigma = 0$$

түрінде анықталатыны белгілі [1].

Осы (1.7) өрнектің оң жағындағы интегралдар (1.2) және 1.3 шарттар жағдайында

$$(1.8) \quad \int_{\tau_0}^{\tau} M(s, t)ds = \mu(t)(\tau - \tau_0) + \varphi(\tau_0, \tau, t),$$

$$(1.9) \quad \int_{t_0}^t M(\tau_0, \sigma)d\sigma = \nu(\tau_0)(t - t_0) + \psi(\tau_0, t_0, t),$$

өрнектерімен анықталатындығы және мұндағы $\mu(t), \varphi(\tau_0, \tau, t), \nu(\tau_0), \psi(\tau_0, t_0, t)$ функциялары

$$\mu(t) = \frac{1}{\theta} \int_0^\theta M(s, t) ds, \quad \varphi(\tau_0, \tau, t) = \int_{\tau_0}^\tau M(s, t) ds - \frac{\tau - \tau_0}{\theta} \int_0^\theta M(s, t) ds \quad (1.10)$$

$$\nu(\tau_0) = \frac{1}{\omega} \int N(\tau_0, \sigma) d\sigma, \quad \psi(\tau_0, t_0, t) = \int_{t_0}^t N(\tau_0, \sigma) d\sigma - \frac{t - t_0}{\omega} \int_0^\omega N(\tau_0, \sigma) d\sigma \quad (1.11)$$

өрнектерімен берілетіндігі, сонымен қатар, бұл функциялардың периодтылық қасиеттері

$$\mu(t + \omega) = \mu(t), \quad \varphi(\tau_0 + \theta, \tau, t) = \varphi(\tau_0, \tau + \theta, t) = \varphi(\tau_0, \tau, t + \omega) = \varphi(\tau_0, \tau, t), \quad (1.12)$$

$$\nu(\tau_0 + \theta) = \nu(\tau_0), \quad \psi(\tau_0 + \theta, t_0, t) = \psi(\tau_0, t_0 + \omega, t) = \psi(\tau_0, t_0, t + \omega) = \psi(\tau_0, t_0, t) \quad (1.13)$$

түрінде сипатталатындығы бұрын да зерттелген. [2]

Бұл (1.8)–(1.13) қасиеттер бір айнымалы периодты функциялардың қасиеттері сияқты дәлелденетіндігіне назар аударма кетеміз.

Сонымен (1.8) және (1.9) өрнектері негізінде (1.5) векторлық өрістің (1.7) интегралы

$$U(\tau_0, t_0, \tau, t) = \mu(t)(\tau - \tau_0) - \nu(\tau_0)(t - t_0) + V(\tau_0, t_0, \tau, t) \quad (1.14)$$

өрісімен берілетінін көреміз. Мұндағы V функциясы

$$V(\tau_0, t_0, \tau, t) = \varphi(\tau_0, \tau, t) - \psi(\tau_0, t_0, t) \quad (1.15)$$

формуласымен анықталады және (1.12)–(1.13) қасиеттерден

$$\mu(t + \omega) = \mu(t), \quad \nu(\tau_0 + \theta) = \nu(\tau_0), \quad (1.16)$$

$$V(\tau_0 + \theta, t_0, \tau, t) = V(\tau_0, t_0 + \omega, \tau, t) = V(\tau_0, t_0, \tau + \theta, t) = V(\tau_0, t_0, \tau, t + \omega) = V(\tau_0, t_0, \tau, t)$$

периодтылық қасиеттерді көреміз.

Сонымен мына теорема дәлелденді.

I теорема. Егер (1.1) түрінде берілген бірінші ретті дербес туындылы толық дифференциалдық D операторы (1.2) және (1.3) шарттарын қанағаттандырса, онда

оның (1.5) өрісінің интегралы (1.7) өрнегімен анықталады және ол көппериодты коэффициентті (1.14)–(1.16) түріндегі сызықты функциялар арқылы өрнектеледі. Интегралдың (1.14) өрнегін (1.7) теңдікке қойып, (1.3) шарты бойынша $v(\tau_0) \neq 0$, $\tau_0 \in R$ екенін ескеріп,

$$(1.17) \quad t = t_0 + u(\tau_0, t)(\tau - \tau_0) + \mathcal{G}(\tau_0, t_0, \tau, t)$$

теңдігін аламыз, мұндағы $u(\tau_0, t)$ және $\mathcal{G}(\tau_0, t_0, \tau, t)$ функциялары

$$(1.18) \quad u(\tau_0, t) = \mu(t)/v(\tau_0),$$

$$(1.19) \quad \mathcal{G}(\tau_0, t_0, \tau, t) = \frac{1}{v(\tau_0)} V(\tau_0, t_0, \tau, t)$$

теңдіктерімен берілген, барлық аргументтері бойынша периодты функциялар.

Егер (1.18) және (1.19) көппериодты функцияларымен анықталған (1.17) теңдеуді t айнымалысымен шешсек

$$(1.20) \quad t = h(\tau, \tau_0, t_0)$$

функциясын табамыз.

Бұл функцияны D операторының сипаттауышы (характеристикасы) деп атайды.

D операторының (1.20) сипаттауышы

$$(1.21) \quad h(\tau + \theta, \tau_0 + \theta, t_0) = h(\tau, \tau_0, t_0 + \omega) - \omega = h(\tau, \tau_0, t_0)$$

қасиеттеріне бағынатындығын көрсетуге болады. Бұл қасиеті сипаттауышының (τ, τ_0) бойынша диагональдық θ –периодтылық қасиеті, ал t_0 бойынша екінші текті ω –периодтылық қасиеті деп атайды.

Бастапқы (τ_0, t_0) берілгендерінің бір тұрақты (τ_0^*, t_0^*) мәндерінде (1.20) сипаттауышының α –тұрақтысы және бір $g(\tau)$ функциясы арқылы

$$(1.22) \quad h(\tau, \tau_0^*, t_0^*) = \alpha\tau + g(\tau), \quad g(\tau + \theta) = g(\tau)$$

түрінде өрнектелуі тербелістер теориясында маңызды орын алады.

Мұндай шешім табылуы үшін $h(\tau, \tau_0, t_0)$ сипаттауышы

$$h(\tau, \tau_0, t_0) = t_0 + a(\tau_0, t_0)(\tau - \tau_0) + b(\tau_0, t_0, \tau) \quad (1.23)$$

түрінде өрнектелетін жағдайда болуы керектігі шығады, мұндағы $a(\tau_0, t_0), b(\tau_0, t_0, \tau)$ – көппериодты функциялар.

Бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді.

2 Толық дифференциалдық көппериодты векторлық өрісті операторлы теңдеулер.

2.1 Енді сызықты теңдеулердің көппериодты шешімдерін оператор өрісінің толық дифференциалдық екенін ескере отырып, [3–5] зерттеулерінің әдістерімен зерттейміз. Қарапайым

$$Dx = 0 \quad (2.1)$$

теңдеуін алайық. Мұндағы D операторы (1.1) түрінде берілген, (1.4) шартын қанағаттандыратын, демек, толық дифференциалдық өрісті оператор. Сонымен қатар, (1.2) және (1.3) шарттары орындалсын дейік, ендеше, ол көппериодты өрісті.

Бұл (2.1) теңдеуі бірінші ретті туындылар бойынша біртекті. Ендеше, оны, қысқаша, біртекті теңдеу деп те атап келеді. Дербес туындылы теңдеулер теориясынан бұл теңдеудің векторлық өрісінің интегралы $U(\tau_0, t_0, \tau, t)$ осы (2.1) теңдеуінің шешімі болатыны белгілі [1].

Олай болса,

$$x = U(\tau_0, t_0, \tau, t) \quad (2.2)$$

функциясы (2.1) теңдеуінің шешімі, ал $H(z)$ – кез келген дифференциалданатын функция болса, онда

$$x = H(U(\tau_0, t_0, \tau, t)) \quad (2.3)$$

осы теңдеудің жалпы шешімі болады.

2-теорема. Егер (1.1)–(1.4) шарттары орындалса, онда (2.1) теңдеуінің (2.2) базалық шешімі τ бойынша периодты болуы үшін

$$\mu(t) = \frac{1}{\theta} \int_{\theta_0}^{\theta} M(s, t) ds = 0, \quad t \in R \quad (2.4)$$

шартының орындалуы қажетті және жеткілікті.

Дәлелдеуі. 1 теоремадан, дәлірек айтсақ, (1.14)–(1.16) формулалардан шығады.

3-теорема. Егер (1.1)–(1.4) шарттары орындалса, онда (2.1) теңдеуінің базалық шешімі (2.2) t айнымалысы бойынша периодты болмайды.

Дәлелдеуі. $N(\tau, t) \neq 0$ шартынан

$$v(\tau_0) = \frac{1}{\omega_0} \int_0^{\omega_0} N(\tau_0, \sigma) d\sigma \neq 0$$

(2.5)

теңсіздігі шығатындығынан және 1 теоремадан, яғни (1.14)–(1.16) өрнектерден туындайды.

Қарастырып отырған (2.1) теңдеуінің $z = 0$ шешімі периодты шешімдер қатарына жатады және периоды ретінде кез келген санды алуға болады.

Енді нөлден өзгеше болатын (2.1) теңдеуінің көппериодты, яғни (τ, t) бойынша (θ, ω) –периодты шешімі болама деген сұраққа жауап іздестіріп көрейік.

Ол үшін (2.3) жалпы шешіміне жүгінейік. Алдымен θ және ω оң сандары өлшемдес дейік. Ендеше, p және q бүтін сандары табылып,

$$\frac{\theta}{\omega} = \frac{q}{p}$$

(2.6)

теңдігі орындалады. Демек, $p\theta = q\omega = T$ мәні табылады. Егер (2.6) шарты табылмаса, онда мұндай T мәні табылмайды.

Одан әрі (τ_0, t_0) нүктесін тұрақтандырып, (2.4) және (2.5) өрнектеріндегі $\mu = \mu(t)$ функциясы мен $v(\tau_0) = v$ шамасы

$$\mu = a, v = b \neq 0$$

(2.7)

тұрақты сандармен анықталған деп жорыық.

Ендеше, (1.14) өрнек бойынша ықшамдап жазып,

$$U(\tau_0, t_0, \tau, t) = a(\tau - \tau_0) - b(t - t_0) + V(\tau_0, t_0, \tau, t) \equiv a\tau - b\tau + \lambda(\tau, t),$$

$$\lambda(\tau + \theta, t) = \lambda(\tau, t + \omega) = \lambda(\tau, t)$$

(2.8)

өрнектерін аламыз.

Енді осы (2.8) өрнегін (2.3) жалпы шешіміне қойып, оны

$$(2.9) \quad x = H(a\tau + bt + \lambda(\tau, t))$$

түрінде келтірейік.

Одан әрі (2.9) шешімінің қай уақытта (θ, ω) – периодты болатынын зерттейік.

Егер $a = 0$ болса, онда (2.8) өрнегі бойынша $\lambda(\tau, t)$ (θ, ω) – периодты болғандықтан, (2.9) функциясынан алынған

$$(2.10) \quad x = H(bt + \lambda(\tau, t))$$

функциясы τ бойынша θ – периодты болады. Ал t бойынша $b \neq 0$ болғандықтан (2.10) функциясы ω – периодты болуы үшін $H(z)$ функциясы периодты болуы керек: $H(z + \sigma) = H(z)$, $\sigma = \text{const} > 0$ және (2.9) функциясы ω – периодты болуы үшін k бүтін саны табылып,

$$\frac{b}{\omega} = k\sigma$$

шарты орындалуы талап етіледі.

Сонымен, егер $a \neq 0$ болса, k_1 және k_2 бүтін сандары табылып,

$$(2.11) \quad \frac{a}{\theta} = k_1\sigma, \quad \frac{b}{\omega} = k_2\sigma$$

шарттары орындалуы талап етіледі.

Ендеше, (2.9) шешімі (θ, ω) – периодты болуы үшін $H(z)$ функциясы σ – периодты болып, (2.11) шарты орындалуы қажетті және жеткілікті. Бұл шартты қанағаттандыратын $H(z)$ функциялары шектеусіз көп. Ендеше, (θ, ω) – периодты шешімдер де көп болады.

4-теорема. Егер (θ, ω) – периодты толық дифференциалдық (1) теңдеуі үшін (2.7) және (2.11) шарттары орындалса, онда ол теңдеудің сансыз көп (2.9) түріндегі (θ, ω) – периодты шешімі болады. Сонымен қатар, (2.6) өлшемділік шарты орындалса, (2.9) шешімі (T, T) – периодты шешімді анықтайды.

2.2 Енді

$$(3.1) \quad Dx = p(\tau, t)x, \quad p(\tau + \theta, t) = p(\tau, t + \omega) = p(\tau, t) \in C_{\tau, t}^{(1,1)}(R \times R)$$

теңдеуін алайық және өрістің

$$(3.2) \quad U(\tau_0, t_0, \tau, t) = 0$$

интегралы

$$(3.3) \quad t = h(\tau, \tau_0, t_0),$$

$$h(\tau + \theta, \tau_0 + \theta, t_0) = h(\tau, \tau_0, t_0 + \omega) = h(\tau, \tau_0, t_0)$$

сипаттауышын бір мәнді түрде анықтасын.

Бұл жағдайда (3.1) теңдеуінің

$$(3.1_0) \quad x|_{\tau=\tau_0} = u(t), u(t + \omega) = u(t) \in C_t^{(1)}(R)$$

шартын қанағаттандыратын шешімі

$$(3.4) \quad x(\tau_0, \tau, t) = u(h(\tau_0, \tau, t)) \cdot \exp \left[\int_{\tau_0}^{\tau} p(s, h(s, \tau, t)) ds \right]$$

өрнегімен анықталады.

Айталық, мына шарт орындалсын:

$$(3.5) \quad \int_{\tau_0}^{\tau} p(s, h(s, \tau, t)) ds = \alpha(\tau - \tau_0) + \lambda(\tau_0, \tau, t, h(\tau_0, \tau, t))$$

мұндағы $\alpha = const \neq 0$, $\lambda(\tau_0, \tau, t, \sigma)$ – функциясы $(\theta, \theta, \omega, \omega)$ – периодты болсын.

Демек, (3.5) шарты жағдайында (3.4) шешімі

$$(3.6) \quad x(\tau_0, \tau, t) = u(h(\tau_0, \tau, t)) \cdot \exp[\alpha(\tau - \tau_0) + \lambda(\tau_0, \tau, t, h(\tau_0, \tau, t))]$$

түрінде болады.

Осы (3.6) өрнегінен (3.1) теңдеуінің $x = 0$ – нөлдік шешімінен басқа (θ, ω) – периодты шешімі болмайтындығын көреміз.

Себебі, $u(h(\tau_0, \tau, t))$ функциясы (2.1) теңдеуінің шешімі 4 теоремаға сәйкес көппериодты болғанымен (3.6) өрнегіне $\exp[\alpha(\tau - \tau_0)]$ көбейткіші қатысып отырғанын байқау қиын емес. Демек, (3.6) тек $u = 0$ болған жағдайда ғана нөлдік көппериодты шешімді береді.

5-теорема. Егер (3.5) шарты орындалса, толық дифференциалдық векторлық көппериодты өрісті операторлы (3.1) теңдеуінің нөлден өзгеше көппериодты шешімі болмайды.

2.3 СЫЗЫҚТЫ

$$Dx = p(\tau, t)x + q(\tau, t), \quad q(\tau + \theta, t) = q(\tau, t + \omega) = q(\tau, t) \in C_{\tau, t}^{(1,1)}(R \times R) \quad (4.1)$$

теңдеуін қарастырайық.

6-теорема. Егер 4 теореманың шарттары орындалса, онда (4.1) теңдеуінің жалғыз ғана (θ, ω) -периодты шешімі болады.

Бұл теореманы дәлелдеу үшін, $\alpha < 0$ деп есептеп,

$$x(\tau, t) = \int_{-\infty}^{\tau} e^{\int_{\sigma}^{\tau} p(s, \tau, t) ds} q(\sigma, h(\sigma, \tau, t)) d\sigma \quad (4.2)$$

өрнегі осы (4.1) теңдеуінің шешімі екендігіне көз жеткіземіз. Шешімнің (θ, ω) -периодты екендігін тексеру арқылы көрсетеміз. Жалғыз екенін қарсы жору әдісімен дәлелдейміз.

Әдебиеттер

1. Матвеев Н.М., Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений. М.: Высшая школа, 1963.-548с.
2. Сартабанов Ж.А., Дюсмағамбетова Г.Ш., Толық дифференциалдық және оған келтірілетін теңдеулердің көппериодты интегралдары. АӨМУ Хабаршысы, 2014, №3.-Б.10-14.
3. Умбетжанов Д.У., Почти многопериодические решения дифференциальных уравнений в частных производных. Алма-Ата: Наука, 1979.-С.211.
4. Сартабанов Ж.А., Периодты функциялар және кейбір қарапайым дифференциалдық теңдеулердің периодты шешімдері. Алматы: РБК, 2001.-108 б.
5. Кульжумиева А.А., Сартабанов Ж.А., Периодические решения систем дифференциальных уравнений с многомерным временем. Уральск: РИЦ ЗКГУ, 2013.-167 с.

ӘРТҮРЛІ ВЕКТОРЛЫҚ ӘРІСТІ БІРІНШІ РЕТТІ ДЕРБЕС ТҮЙНДІЛІ СЫЗЫҚТЫ ОПЕРАТОРЛЫ БІРТЕКТІ ТЕНДЕУЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ж.А. Сартабанов, А.Е. Бірмағанбетова, Г.К. Измагамбетова, М.Қ. Қыстаубаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье предложена методика построения решений на примере простейшего уравнения с линейным дифференциальным оператором различных векторных полей.

In this paper a solution construction method on the example of a simple equation with a linear differential operator of different vector fields is offered.

Ключевые слова: векторное поле, дифференциальный оператор, разделение переменных, однородная функция, тороидальная поверхность.

Key words: vector field, differential operator, separation of variables, homogeneous function, the toroidal surface.

Сызықты туындылар бойынша біртекті дербес туындылы бірінші ретті дифференциалдық операторлы теңдеулер мен жүйелер теориялық мәселелерде де, қолданысты математикада жиі кездеседі.

Егер $z = z(\tau, t)$ функциясы скаляр $\tau \in R = (-\infty, +\infty)$ және вектор

$t = (t_1, \dots, t_m) \in R \times \dots \times R = R^m$ айнымалыларының функциясы болса, онда айтып отырған D дифференциалдық операторымызды z функциясына қолданып,

$$Dz = \frac{\partial z}{\partial \tau} + \left\langle a(\tau, t), \frac{\partial z}{\partial t} \right\rangle \quad (1)$$

түрінде келтіруге болады. Мұндағы $a(\tau, t) = (a_1(\tau, t), \dots, a_m(\tau, t))$ - вектор функция,

$$\frac{\partial z}{\partial t} = \left(\frac{\partial z}{\partial t_1}, \dots, \frac{\partial z}{\partial t_m} \right)$$

- компоненттері z функциясының $t_1, \dots, t_m$ айнымалылары бойынша

дербес туындылары болып келетін вектор – функция, ал $\langle, \rangle$ - осы вектор – функциялардың скаляр көбейтіндісі.

Егер

$$Dz = 0 \quad (2)$$

теңдеуін алсақ, онда (2) әдеби оқулықтарда *біртекті сызықты бірінші ретті дербес туындылы теңдеу* деп аталатындығы белгілі [1].

Университеттің математикалық оқу бағдарламасында осы теңдеудің жалпы теориясынан басты ұғымдарды беріп, теңдеуді шешу әдісінің нобайымен таныстырып, осыларды есте қалдыру үшін бірер мысалдар қарастырумен шектеледі. Біздің осы мақаладағы мақсатымыз осындай қарапайым теңдеулерді классификациялап, олардың шешу әдістерін негіздеу болып табылады. Егер D операторын жалпы жағдайда қарастырсақ, онда (1) теңдеуді шешудің негізгі әдісі – Кошидің характеристикалар (сипаттауыштар) тәсілін қолданумен қанағаттанып, одан әрі бара алмай, зерттеуді тоқтатуға тура келеді. Ал, егер D операторын дербес жағдайларын қарастырып жеке кластарға бөлсек, онда (2) теңдеудің шешімдерін табуы жекелеген функциялардың квадратуларына дейін жеткізуге болатындығын көреміз. Осы жағдайларда теңдеуді шешу барысында бұрыннан белгілі, интегралданатын жай дифференциалдық теңдеулердің

шешу әдістері қолданылады. Ендеше, (1) түрдегі теңдеулерді шешудің дағдыларын қалыптастыратын мысалдардың да мол материалын жасақтауға болады. Осы шағын әдістемелік зерттеудің негізгі құндылығы да осыда.

Зерттеудің мақсатына сәйкес мақалада D операторының үш класына ғана тоқталып өтеміз және олардың қолданысын мысал ретінде (2) теңдеуімен түсіндірумен шектелеміз.

1. Айнымалылары ажыратылатын векторлық өрісті бірінші ретті дербес туындылы сызықты операторлы теңдеулер.

Айталық, D операторы

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + \sum_{j=1}^m a_j(\tau, t_j) \frac{\partial}{\partial \tau_j} \quad (1.1)$$

өрнегімен берілсін. Мұндағы $a(\tau, t) = (a_1(\tau, t_1), \dots, a_m(\tau, t_m))$ вектор функциясының $a_j(\tau, t)$ компоненті

$$a_j(\tau, t) = \frac{b_j(\tau_j)}{c_j(t)}, \quad c_j(t) \neq 0, \quad j = \overline{1, m} \quad (1.2)$$

түрінде анықталған дейік және $b_j(\tau_j), c_j(t)$ функциялары $R = (-\infty, +\infty)$ сан өсінде үзіліссіз туындыланатын және үзіліссіз функциялар болсын:

$$b_j(\tau_j) \in C_{\tau_j}^{(1)}(R), \quad c_j(t) \in C_t^{(0)}(R), \quad j = \overline{1, m} \quad (1.3)$$

Мына жай дифференциалдық

$$\frac{dt}{d\tau} = a(\tau, t) \quad (1.4)$$

теңдеуі D операторының векторлық өрісінің теңдеуі деп аталынады. Бұл (1.4) теңдеуін (1.2) формуласына сәйкес ашып жазсақ,

$$\frac{dt_j}{d\tau} = \frac{b_j(\tau_j)}{c_j(t_j)}, \quad j = \overline{1, m} \quad (1.5)$$

жүйесі түрінде берілді. Демек, D айнымалылары ажыратылатын векторлық өрісті оператор екен. Айнымалыларын ажыратып, (1.5) жүйесінен

$$c_j(t_j) dt_j = b_j(\tau) d\tau, \quad j = \overline{1, m} \quad (1.6)$$

түрінде, әрқайсысы жеке-жеке, автономиялы теңдеулерді алдық. Кез келген

$(\tau_0, t_j^0) \in R \times R$ нүктелерін алып, (1.6) жүйені интегралдап,

$$\varphi_j(t_j, t_j^0) \equiv \int_{t_j^0}^{t_j} c_j(t_j) dt_j = \int_{\tau_0}^{\tau} b_j(\tau) d\tau \equiv \psi_j(\tau, \tau_0), \quad j = \overline{1, m} \quad (1.7)$$

өрнектерін аламыз. Осы (1.7) өрнектерінен Коши формасындағы жалпы интегралды анықтау (1.1) операторының берілгендерінің квадратураларына тіреліп тұрғанына көңіл аударамыз. Одан әрі (1.7) теңдеулерін t_j арқылы шешіп, (1.5) жүйесінің жалпы шешімі

$$t_j = h_j(\tau, \tau_0, t_j^0), \quad j = \overline{1, m} \quad (1.8)$$

өрнегін аламыз. Қойылған шарттардан (1.7) теңдеуінен (1.8) өрнегі жалғыз табылады.

Осы (1.8) өрнегі арқылы

$$t = (h_1(\tau, \tau_0, t_1^0), \dots, h_m(\tau, \tau_0, t_m^0)) \equiv h(\tau, \tau_0, t_0) \quad (1.9)$$

түрінде (1.4) векторлық теңдеуінің жалпы шешімін табамыз.

Табылған (1.9) өрнегі D операторының *сипаттауышы* деп аталады, ал (1.9) теңдеуін $t_0 = (t_1^0, \dots, t_m^0)$ арқылы шешіп, табылған

$$t_0 = h(\tau_0, \tau, t) \quad (1.10)$$

өрнегі D операторының *базалық интегралы* деп аталынады.

Енді (2) теңдеудің үзіліссіз дифференциалданатын $u(t)$ функциясымен берілген

$$z|_{\tau=\tau_0} = u(t) \in C_t^{(1)}(R) \quad (2_0)$$

бастапқы шартын қанағаттандыратын шешімін табайық.

Бұл мәселені шешу үшін D операторы (1.9) сипаттауышы бойында $\frac{d}{d\tau}$ толық дифференциалдау операторына айналынатыны, ал z функциясы сипаттауыш бойында анықталса, онда ол (1.10) интегралы бойында (τ, t) кеңістігінде анықталған функцияға айналатынын ескеруіміз керек. Айтылып отырған ереже іспетті мәселе бұрынғы еңбектерде негізделген [2].

Ендеше, (2) теңдеуді (1.9) сипаттауышы бойында қарастырып,

$$\frac{d}{d\tau} z(\tau, \tau_0, t_0) = 0 \quad (1.11)$$

түрінде жазамыз да, (1.11) теңдеуін τ_0, τ шекараларымен интегралдап, (2₀) шартын ескеріп, оның шешімін

$$z(\tau, h(\tau, \tau_0, t_0)) = u(t_0) \quad (1.12)$$

өрнегімен бірмәнді түрде анықтаймыз. Одан әрі сипаттауыш бойында анықталған (1.12) шешімді (1.10) базалық интегралы бойында қарастырып, сипаттауыштың

$$h(s, \tau_0, h(\tau_0, \tau, t)) = h(s, \tau, t)$$

топтық қасиетіне сүйеніп, z шешімінің (τ, t) кеңістігіндегі түрі

$$z(\tau, t) = u(h(\tau_0, \tau, t)) \quad (1.13)$$

формуласын аламыз.

1 теорема. *Егер (1.1) операторы (1.2) және (1.3) шарттарына бағынса, онда айнымалылары ажыратылатын векторлық өрісті операторлы (2) – (2₀) есебінің жалғыз шешімі (1.7), (1.8) және (1.13) өрнектерімен анықталады.*

Баптың соңында келтірілген әдістеде мысалдар құру үшін (1.7) интегралын есептеуде және алынған теңдіктен (1.8) сипаттауышын табуда қиындықтар кездесуі мүмкін екеніне зейін аударамыз.

2. Біртекті векторлық өрісті бірінші ретті дербес туындылы сызықты операторлы теңдеулер.

Бұл бапта D операторы

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + \sum_{j=1}^m a_j(\tau, t_j) \frac{\partial}{\partial t_j} \quad (2.1)$$

өрнегімен анықталсын. Мұндағы $a(\tau, t) = (a_1(\tau, t_1), \dots, a_m(\tau, t_m))$ вектор-функциясының $a_j(\tau, t_j)$ компоненттері кез келген μ параметрі бойынша

$$a_j(\mu\tau, \mu t_j) = a_j(\tau, t_j), \quad j = \overline{1, m} \quad (2.2)$$

шартын қанағаттандырсын, демек, D операторының векторлық өрісі

$$a(\tau, t) \in C_{\tau, t}^{(0,1)}(R \times R) \quad (2.3)$$

қасиеті бар вектор-функциямен анықталған

$$\frac{dt}{d\tau} = a(\tau, t) \quad (2.4)$$

теңдеуімен, $a(\mu\tau, \mu t) = a(\tau, t)$ түріндегі біртекті вектор-функциясы арқылы беріліп тұр.

$$\sigma = \frac{t}{\tau}$$

Бұл теңдеуді жай дифференциалдық теңдеулер курсынан белгілі әдіспен шешіп, оның арқылы интегралдап,

$$H(\tau_0, t_0, \tau, t) = 0 \quad (2.5)$$

(2.4) сипаттауыш теңдеуінің жалпы интегралын анықтаймыз. Осы (2.5) теңдеуінен

$$t = h(\tau, \tau_0, t_0) \quad (2.6)$$

сипаттауышын анықтаймыз. Әрі қарай (2)-(2₀) есебінің шешімін жоғарыда сипатталған әдіс бойынша табамыз.

2 теорема. Егер (2.1) D операторы (2.2) және (2.3) шарттарына бағынса, онда біртекті өрісті операторлы (2)-(2₀) есебінің жалғыз шешімі (2.4)-(2.6) өрнектерімен анықталған $z(\tau, t) = u(h(\tau_0, \tau, t))$ өрнегімен табылады.

Мұнда да, негізгі мәселе, (2.4) теңдеуін белгілі әдіспен шешіп, оның (2.5) жалпы интегралынан (2.6) сипаттауышын анықтауда екендігіне зейін қоямыз.

3. Торда анықталған векторлық өрісті бірінші ретті дербес туындылы операторлы теңдеулер.

Енді D операторы

$$D = \frac{\partial}{\partial \tau} + \sum_{j=1}^m a_j(\tau, t_j) \frac{\partial}{\partial t_j} \quad (3.1)$$

өрнегімен

$$a_j(\tau + \theta, t_j) = a_j(\tau, t_j + \omega_j) = a_j(\tau, t) \in C_{\tau, t_j}^{(0,2)}(R \times R) \quad (3.2)$$

қасиетімен берілген оператор болсын. Бұл оператордың векторлық өрісі

$$\frac{dt_j}{d\tau} = a(\tau, t_j), \quad j = \overline{1, m} \quad (3.3)$$

жүйесімен, яғни үш өлшемді евклидтік (u, v, w) кеңістігіндегі a, b тұрақтылары арқылы

$$\mathbf{F}: \begin{cases} u = (a + b \cos t_j) \cos \tau, \\ v = (a + b \cos t_j) \sin \tau, \\ w = b \sin t_j, \end{cases} \quad 0 < b < a$$

өрнегімен берілген $\mathbf{F}$ торында анықталған дифференциалдық теңдеулермен беріліп отыр.

Осы өрісті зерттеу де Пуанкаре, Данжуа және Боль жасаған белгілі классикалық теорияға негізделеді. [3–5].

Демек, (3.3) теңдеулерінің әрқайсысының

$$H_j(\tau_0, t_j^0, \tau, t_j) = 0, \quad j = \overline{1, m} \quad (3.4)$$

жалпы интегралдарын анықтап, олардың әрқайсысынан

$$t_j = h_j(\tau, \tau_0, t_j^0), \quad j = \overline{1, m} \quad (3.5)$$

сипаттауыштарды анықтап, жоғарыда келтірілген әдіс бойынша (2)-(2₀) есебінің

$$z(\tau, t) = u(h_1(\tau_0, \tau, t_1), \dots, h_m(\tau_0, \tau, t_m)) \equiv u(h(\tau_0, \tau, t)) \quad (3.6)$$

шешімін анықтаймыз.

Бұл жерде (3.3) теңдеуінің әрқайсысы t_j бойынша екі рет үзіліссіз дифференциалданатына және $(u - a)^2 + \omega^2 = b^2$ теңдеуді Ш шеңберінде $\eta \xrightarrow{T} h(\theta, o, \eta), \quad \eta \in Ш$ (3.7)

өрнегімен берілген T гомеоморфизмі эргодикалық деп есептелінетіне зейін аударамыз [2].

3 теорема. *Егер (3.1) операторы (3.2) шартын қанағаттандырса, онда тороидалы өрісті операторлы (2)-(20) есебінің жалғыз шешімі (3.3)-(3.6) өрнектерімен анықталады және (3.7) түрлендіруі эргодикалық болса, онда ол шешім көппериодты болады.*

Мұнда да, негізгі түйін (3.4) және (3.5) интегралдарын анықтаумен қатар, (3.7) түрлендіруінің эргодикалық болуын зерттеуде екеніне назар саламыз.

Жұмысты орындауда басқа әдістермен қатар [6] әдістерінің элементтері де қолданылды.

Әдебиеттер

1. Матвеев Н.М. Методы интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений. М: Наука, 1966. -548с.
2. Коддингтон Э.А., Левинсон Н. Теория обыкновенных дифференциальных уравнений. М: Изд-во ЛКИ, 2007. -472с.
3. Пуанкаре А. Избранные труды в двух томах Т.1 у. М: Наука, 1971. -772с.
4. Denjoy A. Sur les courbes definies par les equations differentielles a la surface du tore. J.deMath. er. 9, 142-152 (1935)
5. Боль П. Избранные труды. Рига: Изд-во АН Латв. ССР, 1961. -238с.
6. Сартабанов Ж. Периодты функциялар және кейбір қарапайым дифференциалдық теңдеулердің периодты шешімдері. Алматы: Респ. Баспа Каб., 2001. -108б.

УДК 514

О ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПОСТРОЕНИЯХ ПРИ РЕШЕНИИ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Г.С Тамуова, М.А. Тлеубергенова, Д.И.Хан

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г. Актюбе, Казахстан*

Геометриялық есептерді шешуде қосымша салулар маңыздырөл атқарады. Әр түрлі есептерді шешу мысалында осындай салулар қарастырылады.

Additional constructions play an important role in solving geometric problems. We consider such constructions on the example of solving different problems..

Кілт сөздер: *шеңбер, орташа, биссектриса, үшбұрыш, биіктік.*

Key words: *circle, median, bisector, triangle, height.*

При решении геометрических задач довольно часто успех зависит от удачно сделанного дополнительного построения. Понятно, что конкретных указаний на проведение дополнительных построений в тех или иных обстоятельствах не существует. Это умение приходит с опытом, когда обучаемый перерешал самостоятельно достаточно много задач. Здесь как бы «количество» переходит в «качество».

На основе опыта решения задач дадим несколько рекомендаций для дополнительных построений.

1. Если дана окружность, вписанная в треугольник, то целесообразно провести радиусы окружности в точки касания.

2. Если окружность описана вокруг многоугольника, то можно провести серединные перпендикуляры к его сторонам (они пересекаются в центре описанной окружности).
3. Если имеется прямоугольный треугольник, то можно описать окружность с диаметром, равным его гипотенузе. Эта окружность пройдет через вершину прямого угла.
4. Если рассматривается медиана треугольника, то можно достроить этот треугольник до параллелограмма с диагональю, равной удвоенной медиане.

Эти рекомендации не претендуют на полноту и не носят обязательного характера.

О других случаях дополнительных построений рассмотрим на конкретных примерах. Задача №1. Доказать, биссектриса прямого угла в прямоугольном треугольнике делит пополам угол между медианой и высотой, проведенными в этом же угле.

■ 1 способ. Решим эту задачу алгебраическим способом без дополнительных построений.

Пусть в $\triangle ABC$ ($\angle C = 90^\circ$), CH - высота, CL - биссектриса, CM - медиана, $\angle A = \alpha$, $\angle B = \beta$ (рис.1).

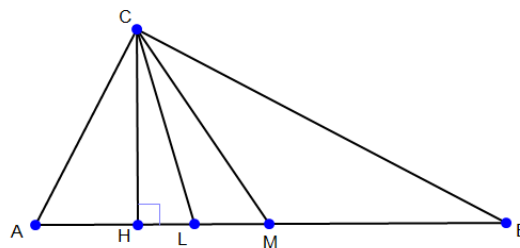

рис.1

Имеем: $\angle ACH = 90^\circ - \alpha = \beta$ ($\alpha + \beta = 90^\circ$), а так как $CM = MB$, то $\angle BCM = \beta$. Теперь ясно, что $\angle HCL = \angle MCL$.

2 способ Прямоугольный треугольник хорошо смотрится вписанным в окружность $\gamma(M, MA) \cup (M, MA)$ с диаметром AB (рис.2).

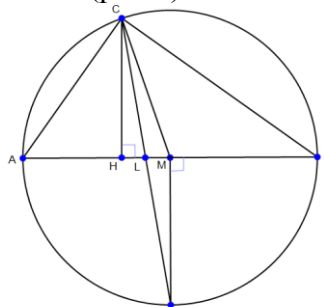

рис.2

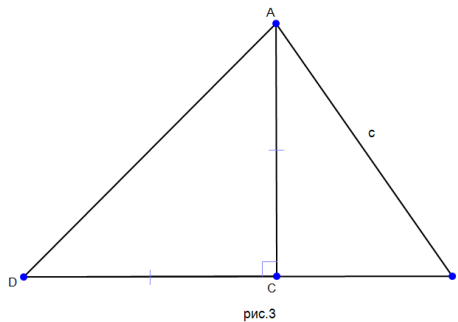
Теперь осталось догадаться, что биссектриса LC проходит через середину P дуги AB , так как $\angle ACL = \angle BCL \Rightarrow \cup AP = \cup BP$. Тогда ясно, что $\angle 1 = \angle 2$ ($CM = MP$), $\angle 1 = \angle 3$ ($CH \parallel PM$)

$\angle 1 = \angle 2$ ($CM = MP$), $\angle 1 = \angle 3$ ($CH \parallel PM$), откуда $\angle 2 = \angle 3$ $\angle 2 = \angle 3$. ■

Таким образом, построение описанной окружности привело к геометрическому решению задачи.

В некоторых задачах на построение даются отрезки, равные сумме или разности сторон. Как ими распорядиться? Рассмотрим конкретные задачи.

Задача 2. Построить прямоугольный треугольник по сумме катетов и гипотенузе.

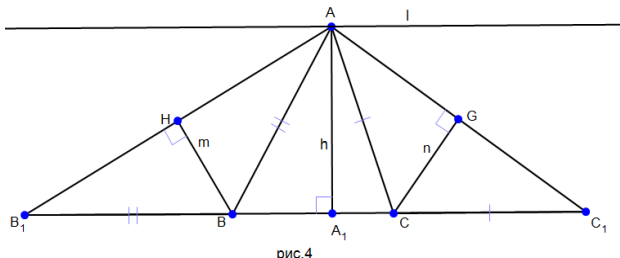

■ Пусть треугольник ABC ($\angle C = 90^\circ$) $\angle C = 90^\circ$ построен, в нем известны $AB = c$ и $AC + BC = m$ (рис.3). Нам необходимо пристроить отрезок длиной m к треугольнику ABC , чтобы можно было им воспользоваться. Это можно сделать несколькими способами. Наиболее удачным является случай, когда $BD = m \Rightarrow DC = AC$. Теперь можно построить треугольник ABD по следующим данным: $BD = m \Rightarrow AB = c, \angle ADB = 45^\circ$. Построение:

1) BD ; 2) $\angle BDA = 45^\circ$; 3) $\gamma(B, BA = c)$; 4) $AD \cap \gamma = A$; 5) $AC \perp BD$; 6) $\triangle ABC$ -искомый

Если γ пересекает луч DA в двух точках, то задача имеет два решения. Если γ касается луча DA -одно решение. Если γ не имеет общих точек с лучом DA , то задача не имеет решения. ■

Задача 3. Построить треугольник по периметру, высоте, и углу при основании, на которое опущена данная высота. ■ Пусть треугольник ABC , в котором даны высота $AD = h$, $\angle ABC = \beta$ и периметр P , построен (рис.4).

Отложим периметр $p = B_1C_1$ так, чтобы $BB_1 = AB, CC_1 = AC$. Тогда $\angle AB_1B = \frac{\beta}{2}$

и можно построить треугольник AB_1C_1 по следующим
 $B_1C_1 = p, \angle B_1A = \frac{\beta}{2}$

данным: $B_1C_1 = p, \angle C_1B_1A = \frac{\beta}{2}$

является точкой пересечения луча B_1A с прямой $l \parallel B_1C_1$ (l удалена от B_1C_1 на AA_1) и точка A

расстояние h). Теперь находим вершины B и C используя серединные перпендикуляры AB_1 и AC

m и n соответственно к сторонам AB_1 и AC . ■

Таким образом, удачное приложение данного отрезка к искомой фигуре, позволяет ее построить.

Задача 4. Внутри круга даны точки P и P_1 на одном и том же диаметре и на равном расстоянии от центра, притом так, что $PP_1 = R$ (R - радиус круга). Провести через эти точки две параллели PQ и P_1Q_1 до окружности с таким расчетом, чтобы прямоугольная трапеция PQQ_1P_1 имела наибольшую площадь.

■ Продолжим QP до хорды QE и Q_1P_1 до хорды Q_1E_1 (рис.5).

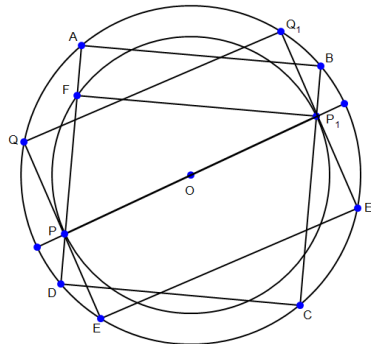

рис.5

Получим прямоугольник QEE_1Q_1 , площадь которого в два раза больше площади нашей трапеции. Таким образом, мы будем искать вписанный в данную окружность прямоугольник наибольшей площади, противоположные стороны которого проходят через точки P и P_1 . А таким прямоугольником является квадрат со стороной $R\sqrt{2}$.

Чтобы построить такой квадрат достаточно провести окружность с диаметром PP_1 и

$$P_1F = R\sqrt{2} = R + R$$

отложить $P_1F = R\sqrt{2} = \sqrt{R^2 + R^2}$.

Тогда точка A пересечения PF с данной окружностью определит одну из вершин искомой трапеции.

Удачно проведенное дополнительное построение превратило нашу задачу в другую, решение которой известно. ■

Задача 5. В равнобедренном треугольнике ABC $\angle B = 20^\circ$, $\angle A = \angle C = 80^\circ$. На стороне BA отложим отрезок $BD = AC$. Найти $\angle ACD$.

■ Отложим $\angle BAP = 60^\circ$ и $AC = CP$, $\angle APK = 60^\circ$

и $BK \parallel AP$ (рис.6).

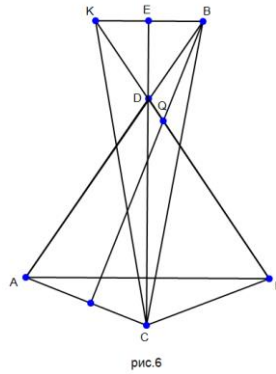

рис.6

Тогда получим равносторонние треугольники APD и BKD , причем $(CDE) \perp AP \Rightarrow (CDE) \perp BK$, откуда $BC = KC = AB$.

А так как $\angle CBK = \angle BCA = 80^\circ$, то $\triangle ABC = \triangle BCK$, поэтому $AC = BK = BD$. Получилось, что данную в условии точку D получили как пересечение AB с PK . Тогда $\angle ACD = \angle ACB - \angle BCE = 80^\circ - 10^\circ = 70^\circ$ ■

Мы видим, что удачное дополнительное построение позволило решить задачу геометрическим способом. Также ясно, что проведенные нами дополнительные построения трудно было предугадать.

Задача 6. Зная по одной точке на противоположных сторонах квадрата и на его диагоналях, восстановите квадрат.

а) Анализ. Пусть квадрат $ABCD$ построен (рис.7), M и N – точки на противоположных сторонах, а P и Q – точки, на диагоналях. Построим окружность $\gamma_1(CMP)$, где $\angle MCP = 45^\circ$. Пусть γ_1 пересечет сторону CD в точке M_1 , а так как $\angle PCM_1 = 45^\circ$, то $PM = PM_1$. Аналогично строим окружность $\gamma_2(DNQ)$, которая пересечет CD в точке N_1 . Тогда $QN = QN_1$. Таким образом, можно построить точки M_1 и N_1 на окружностях γ_1 и γ_2 , лежащие на стороне CD .

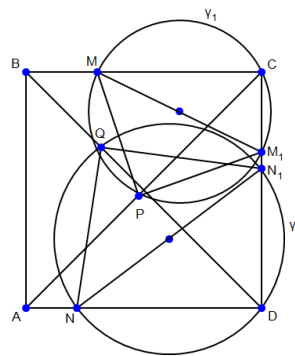

рис.7

б) Построение. 1) Строим дугу $\gamma_1(CMP)$ 2) На γ_1 найдем точку M_1 так, что $PM = PM_1$. 3) Аналогично, строим дугу $\gamma_2(DNQ)$ и найдем точку N_1 так, что $QN = QN_1$, 4) Найдем точки C и D пересечения прямой M_1N_1 с γ_1 и γ_2 . 5) Зная одну сторону CD квадрата можно восстановить весь квадрат.

Увидеть окружности и γ_2 в качестве дополнительно построенных фигур, совсем непросто. Решение рассмотренных задач говорит о том, что общих рецептов для дополнительных построений во многих случаях не существует. Здесь может работать только интуиция.

Литература

1. Кокстер Г.С.,Грейтцлер С.Л. Новые встречи с геометрией.-М.,Наука,1978г.

- 2.Мякишев А.Г.Элементы геометрии треугольника.-М.,МЦНМО,2002г.
- 3.Понарин Я.П.Элементарная геометрия, т.1.,планиметрия. М, МЦНМО,2004г.
- 4.Прасолов В.В. Задачи по планиметрии, ч.1-2 М.,Наука,1991г.
- 5.Шарыгин И.Ф. Геометрия. Задачник 9-11.-М.,Дрофа,1997г.

УДК 372.851.02:004

КОМПЬЮТЕРЛІК ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ - АРНАУЛЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

С.К.Абдибекова, қ.Каналина

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматриваются возможности применения современных компьютерных средств коммуникации при обучении лиц с ограниченными возможностями здоровья по слуху.

In the article the possibility of using modern communication computer means in the training of people with reduced hearing abilities is considered.

Ключевые слова: технология обучения, личность, возможности обучаемых, люди с ограниченными возможностями, слабослышащие, корректирующее обучение, средство обучения, компьютерные технологии, интерактивные обучающие программы, мультимедийные средства.

Key words: education technology, personality, the opportunity to study, people with disabilities, hearing, remedial training, learning tool, computer technology, interactive tutorials, multimedia.

Мүмкіндігі шектеулі жандарды бүгінгі әлеуметтік жағдайға дайындау, қоғамның тең бағалы мүшесі ету арнаулы оқытудың негізгі мәселесі. Мұнда, аталған адамдарды қазіргі заманға бейімделген тұлға ететін оқыту жүйесінің өзі, дамытуға арналған құралдар және т.б. маңызы зор.

Бүкіл әлемде адамдар арасында қарым-қатынасты ұйымдастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар пайданылады. Мүмкіндігі шектеулі жандар жаңа технологияларды меңгеруде түрлі қиындықтарға тап болады. Ноутбукті, интернетті қолдану, мәтінді редакциялау және теріп жазу немесе құжатты оқу олар үшін оңай болмауы мүмкін.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға арналған қазіргі экономикада қызмет ету үшін ақпаратты-коммуникациялық технологиялар негізінде мүмкіндік беретін жаңа құралдар құрастырылған. Жаңа технологиялар мүгедек балалардың мектеп жүйесіне қосылуын жеңілдетеді, олардың сабақ үлгерімін арттырып, кәсіптік және әлеуметтік салада ықпалдасуына жағдай туғызады.

Білім алуға дайындығы әртүрлі деңгейлі адамдарға компьютерлік технологиялар арнайы оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы, әртүрлі қабілетті және мүмкіндігі бар адамдардың бір мезгілде оқытуын ұйымдастыруда гипермәтіндік құрылым мен мультимедияға негізделген интербелсенді оқу бағдарламаларын қолдануға болады. Сонымен қатар, ақпараттық компьютерлік технологиялар мүмкіндігі шектеулі жандардың физикалық тұрғыда дамуына да әсер етеді, оны дамытуға және қиындықтарды жеңуге көмектеседі [1].

Дамуына зақым келген адамдардың ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде, қазіргі кезде, компьютерлердің жабдықталуына өзгерістер енгізуге мүмкіндік жасалған:

- тірек-қозғалыс аппараты зақымдалған адамдар үшін клавиатураның конфигурациясы өзгертілуі мүмкін, оның орнына пернелері үлкейтілген жоғары

сезімталдық мебраналық клавиатура қолданылады немесе арнайы сезімталдығы жоғары саусақ құралдары да қолданылуы мүмкін;

- есту қабілеті нашар адамдар үшін сөйлеп тұрған адамның дауысы мониторда визуалды символға айналатын арнайы компьютерлік технологиялар құрастырылған;
- зағип адамдар үшін пернелеріне таңбалар салынған арнайы пернетақта жасақталған және «Экрандық оқырман» деп аталатын ақпаратты дыбыстау бағдарламасы қолданылады.

Аталған мәселеге байланысты компьютерлік бағдарламалар шығаратын компаниялар да үлесін қосуда. Бұлар ұсынатын бағдарламаларында дыбыстап сөйлеу компоненттері компьютер экранында объектілер мен символдарға түрленеді.

IBM компаниясының мамандары сөйлеуді фонетикалық тұрғыдан қалыптастыруға және түзетуге арналған қосымша құралдарды құрастыруда жаңа технологияларды ұсынды. 1987-1989 жылдары IBM корпорациясы АҚШ-тың кәсіби логопедтеріне дербес компьютер базасында жасақталған «Көрінетін сөз» жүйесін ұсынды.

Аталған бағдарлама негізінен есту қабілеті нашар балалармен де, ересектермен де жұмыс жасауға арналған, сонымен қатар, есту қабілеті жақсы адамдар да жұмыс жасауда қолдануға болады. Бұл санатқа дизартрия, алалии және кекештік патологиясының алғашқы белгілері бар балаларды жатқызуға болады. Бұл бағдарлама сөйлеу қабілеті бұзылған негізгі диагнозы сөйлеу патологиясымен байланысты балалармен жұмыс жасауға да тиімді. Бағдарлама авторлары сөйлеудің негізгі акустикалық компоненттерінің визуализациялау арқылы, тіпті кішкентай балалар үшін де мультипликация элементтерін графикалық бейне ретінде қолдану арқылы жеткілікті ақпараттық бағдарлама ұсынды [2]. Бұл тұрғыдан алғанда алғаш рет сөйлеудің негізгі базалық компоненттерінің толық тізімін визуализациялауға мүмкіндік туды:

- сөйлеуде тыныстау;
- дауыстың бар болуы немесе жоқ болуы;
- фонацияның ұзақтығы, дауыстың қарқындылығы және оның диапазонының жейілігі, сөйлеудің фонетикалық рәсімделуі.

Бағдарламада сөздің буындық құрылымын визуализациялау қарастырылған. Оның көмегімен компьютер экранында балаларға түсінікті түрдегі бейнелер арқылы дауыс модуляциясы, сөздік және логикалық екпін секілді сөйлеу компоненттерін қалыптастыру мен түзету процесі көрініс табады. Аталған бағдарлама басқа құралдарға қарағанда жұмыс пен талдау жасау үшін кез-келген уақыт аралығында тұрақты түрде сақталады.

Балалардың тілдерін коррекциялау және сөйлеуін қалыптастыру процесін техникалық қолдау саласындағы басты құралдардың бірі – 1994 жылы құрастырылған «Дэльфа-130» бағдарламалы-аппараттық кешен. Аталған бағдарлама саңырау және есту қабілеті нашар науқастардың сөйлеуін қалыптастыруға, балалар мен ересектердің дұрыс дыбыстап сөйлеуін түзетуге, нашар еститін мүгедектерді тілдік реабилитациялауға арналған сурдологопедтік тренажер ретінде ұсынылды. Аталған кешенде дыбысталған сөздің техникалық тұрғыдан бейнеленуі келесі түрде ұйымдастырылған: микрофонның дыбыстарды қабылдауы, қосымша құрылғының көмегімен түрлендіру, процессорға жіберу, анимация түрінде экранға шығару.

Бағдарлама дыбыстап сөйлеудің төмендегі компоненттерін бейнелеуге ықпал етеді:

- сөйлеуде тыныстау;
- дыбыстау;
- дыбыстап сөйлеуді фонетикалық рәсімдеу;
- сөйлеудің қарқынды-ырғақтық ұйымдастырылуы.

Оқытудың компьютерлік технологиялары тұттығып (кекештеніп) сөйлейтін балалардың сөздерді дыбыстауын түзетуде де қолданылады. Бұл мақсатта кекештену кезінде сөйлеуді дамытатын «Демосфен» атты арнайы компьютерлік бағдарлама құрастырылды.

«Демосфен» жүйесімен жұмыс жасау орталық жүйке жүйесімен визуальды-

кинестетикалық және визуальды-аудиальдық шартты-рефлекторлы байланыстарды тұрғызуға бағытталған. Сөйлеу компоненттері сөйлеу процесінде экрандағы сурет, анимациялық көлік қозғалысы, аудиограммалар түрінде жүзеге асырылады. Компьютерлік бағдарламаларының екінші бағыты дыбыс компоненттерін объектілер түріне өзгертпей, оқушылардың дамуындағы кемшіліктерді түзетуді оқыту арқылы жүзеге асырады. Мысалы, «Мир за твоим окном» коррекциялы-диагностикалық ортаны, «Состав слова» бағдарламаласы, т.с.с. атап өтуге болады [3].

Зерттелген әдебиеттер нәтижесінен компьютерлік технологиялардың дамуында ақау кездесетін балалардың ерекше білім алу қажеттілігіне жауап беретініне көзімізді жеткізуге болады. Бірақта, айтып кететін жағдай, аталған компьютерлік бағдарламаларының барлығы орыс тілінде сөйлеуге үйретеді.

Сондықтан, балаларды коррекциялық оқытуда жаңа әдіс-тәсілдерін, құралдарын құрастыру арнайы педагогиканы дамытудың өзекті бағыты болып табылады.

Компьютерлік бағдарламалар даму мүмкіндігі шектеулі балалардың ерекшеліктерін ескере отырып, оларға қажетті арнайы қадамдық дамыту оқуларына арналады.

Компьютерлік технологияларды арнайы оқыту процесіне енгізіп қана қоймай, оны әрі қарай жетілдіріп дамыту қажет.

Әдебиеттер

1. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Специфика психологических методов в условиях использования компьютера.- М.: МГУ, 1995.
2. Стребелева Е.А., А. Л. Венгер А.Л, Екжанова Е.А. [Специальная дошкольная педагогика](#)/ Под ред. Е. А. Стребелевой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 312 с.
3. Компьютерные учебные программы и инновации.- М.,2001.- № 1–4

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES**

УДК 502.51-027.21

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ И ХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ПОЧВЫ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ ЧАСТИ ГОРОДА АКТӨБЕ**

М.М.Фартушина, А.Б. Кожабергенова

*Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова
г.Уральск, Казахстан*

Мақалада Ақтөбе облысының ең маңызды проблемаларының бірі, өндірістік орындардың қала топырағының морфологиялық және химиялық қасиеттеріне тигізетін әсерлері қаралды. Жер телімдеріндегі топырақтадың сипаттамасы беріліп, химиялық талдау жасалды.

This article explores the current problems of Aktobe region, in particular the impact of industrial enterprises on the morphological and chemical properties of the soil of the city. Soil profiles of the put sections are described, chemical analyses are made.

Кілт сөздер: топырақ, топырақ жамылғысы, өсімдік, гумус, өндірістік аймақ.

Key words: soil, topsoil, flora, humus, industrial zone.

Исследования проводились в 2014 г., в районе промышленной северо-западной части города Актөбе. Территория расположена в степной зоне, где распространены темнокаштановые почвы.

Рисунок-1. Карта-схема северо-западной промышленной части г. Актөбе
Был заложен разрез №1 в районе Актөбинского завода ферросплавов западнее в сторону железнодорожного полотна на 85-100 м. Географические координаты разреза 50°21' с.ш., 57°08' в.д .

1	A (0-24)	6,1	12,0	5,0	52,0	7,0	2,6	5,4	Хлоридно-сульф.	щелочн	8,2	1,27
2	B (24-75)	6,0	12,2	5,1	51,9	7,1	2,5	5,6	Хлоридно-сульф.	сильно щелочн	8,6	1,30
3	B C (75-110)	6,5	12,3	5,2	51,6	7,2	2,6	5,9	Хлоридно-сульф.	Сильно щелоч	9,1	1,32

Карбонаты определены по ГОСТу 26424-85 обнаруживаются с поверхности по слабому вскипанию сразу же под гумусовым горизонтом в количестве 6,1 – 6,5 мг/кг, которые наиболее сосредоточены в горизонте вымывания [5]. Поглощающий комплекс темнокаштановых почв насыщен в основном кальцием, составляющим в горизонте (А) - 7,0 мг/кг, с глубиной возрастая (В) – 7,1 мг/кг и в горизонте (ВС) – 7,2 мг/кг от суммы поглощенных оснований [6]. В составе поглощенных оснований уменьшена роль поглощенного магния, содержание которого изменяется в пределах горизонта (А) - 2,6 мг/кг, в горизонте (В) - 2,5 мг/кг, а количество поглощенного натрия изменяется с глубиной, в пределах горизонта (А) - 5,4 мг/кг, в горизонте (В) – 5,6 мг/кг и в горизонте (ВС) – 5,9 мг/кг [7].

Содержание хлоридов с глубиной увеличивается в пределах 5,0-5,2 мг/кг [4].

В солевом составе преобладают сульфаты, количество которых составляет 52,2 – 51,6 мг на 1 кг почвы. Так в горизонте (А) – 52,2 мг/кг, в горизонте (В) – 51,9 мг/кг и в горизонте (ВС) – 51,6 мг/кг [8].

Количество гидрокарбонатов возрастает с глубиной в горизонте (А) – 12,0 мг/кг, в горизонте (В) – 12,2 мг/кг и в горизонте (ВС) – 12,3 мг/кг [5].

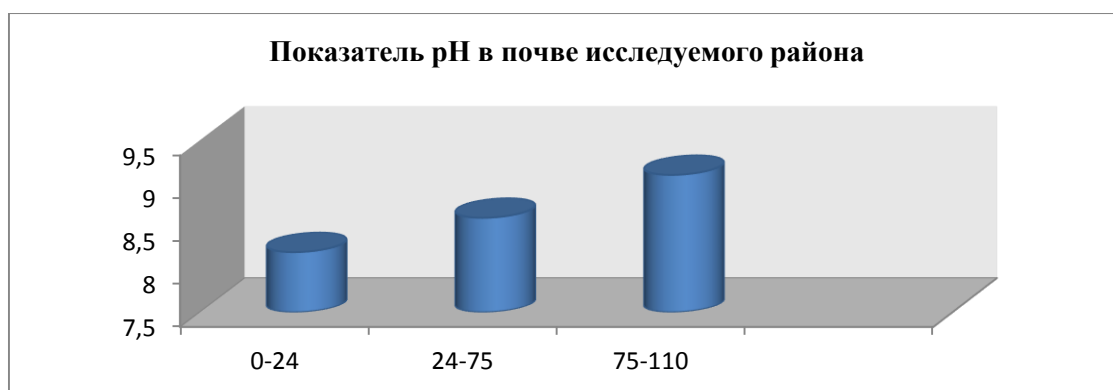

Рисунок-2. Показатель щелочности почвы исследуемого района

Среда в почвах сильнощелочная, обусловлена присутствием карбонатов, неблагоприятна для растений, которая увеличивается с углублением, в горизонте (А) – 8,2, в горизонте (В) – 8,6 и в горизонте (ВС) – 9,1 [9].

Влажность почвы с углублением увеличивается в пределах 1,27 – 1,32 [10].

По данным анализов водных вытяжек темнокаштановые почвы значительно выщелочены от водорастворимых солей.

Почва: темнокаштановая среднемощная карбонатная тяжелосуглинистая почва с кальциево-хлоридно-сульфатным засолением.

Гумусовый горизонт (А+В) достаточно мощный, характеризуется темной окраской, следовательно содержит достаточное количество гумуса от 0,6 – 2,9%, с значительным содержанием карбонатов.

Охарактеризованный нами участок указывает, что здесь преобладает темнокаштановая среднемощная карбонатная тяжелосуглинистая почва.

Выводы:

В почвенном покрове исследуемой нами степной северо-западной промышленной зоны города Актобе, преобладают среднемощные темнокаштановые карбонатные

тяжелосуглинистые почвы с значительным содержанием гумуса 2,9% – 0,6 % , с кальциево-хлоридно-сульфатным засолением, особенно это заметно в нижних горизонтах почв. Доминирующие в почвенном покрове темнокаштановые карбонатные тяжелосуглинистые почвы с значительным содержанием гумуса, указывают на преобладание злаково-лерхопопынной ассоциаций. Преобладающим видом на этих почвах является ковыль (*Stipa Lessingiana*), ковыль тырса (*Stipa capillata*), типчак (*Festuca sulcata*), полынь Лерха (*Artemisia Lercheana*), полынь австрийская (*Artemisia austriaca*), с обилием пырея пустынного (*Agropyron desertorum*).

Литература

1. Систематический список и основные диагностические показатели почв равнинной территории Республики Казахстан .Том I.-Алма-Ата,1995.-289с
2. Практикум по почвоведению.Под редакцией И.С.Кауричева. -Москва :Колос,1980.-118с.
3. Методы определения органического вещества по Тюрину в модификации ЦИНАО основанный на окисление органического вещества ГОСТ РК 26213-84
4. Метод определения иона хлорида в водной вытяжке ГОСТ РК 26425-85
5. Метод определения карбонатов и гидрокарбонатов ГОСТ РК 26424-85
6. Метод определения кальция и магния ГОСТ РК 26428-85
7. Метод определения натрия ГОСТ РК 26427-85
8. Метод определения сульфатов ГОСТ РК 26426-85
9. Метод определения щелочности почвы ГОСТ РК 26423-85
10. Метод определения влажности по ГОСТу РК5180-84

УДК 502.7

КЕҢІНЕН ҚОЛДАНЫЛАТЫН ПЛАСТМАССАЛАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

О.М.Тургенева, А.К. Бакажанова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье показаны характеристика пластиковых материалов, их виды, значение, отрасли использования. Также показаны положительные свойства, и вещества, входящие в состав полимерных материалов.

The characteristics of plastic materials, their types, value, application areas are presented in the article. Positive properties, and the substances which are a part of polymeric materials are also shown.

Ключевые слова: *полиамид, пластик, полиэфир, политетрафторэтилен (тефлон, фторопласт), поливинилхлорид, пластмасса, полиэтилен.*

Key words: *polyamide, plastic, polyether, polytetrafluorethylene (teflon, fluoroplastic), polyvinyl chloride, plastics, polyethylene.*

Пластикалық масса - бірнеше ірі топтан тұратын материалдардың жиынтығы. Бұл топтардың дені үлкен молекулалы заттар, яғни смолалар. Бұдан басқа пластмассаның құрамына толтырғыш, майлау заты, пластификатор және полимерлендіру процесін тездеткіш пен бояу кіреді. Осыларды біріктіргенде бәрімізге белгілі пластмасса материалы алынады. Пластмасса көбінесе синтетикалық смолалардан жасалады. Пластмассаны целлюлоза, белокты заттар, битум және табиғатта кездесетін басқа да үлкен-үлкен молекулалы қоспалармен қатар көбінесе толтырғыштар, пластификаторлар, бояулар және тағы басқа заттар кіреді. Бұл заттардың бәрінің де ерекше маңызы бар. Сондықтан да олар

смоладан жасалатын пластмассаның сапасын жақсартады. Енді пластмассаның құрамына енетін заттарды сипаттап кетейік [1].

Пластмассалар - органикалық табиғи, синтетикалық және органикалық полимерлер негізіндегі материалдар болып табылады. Оларды қыздырып, қысқан уақытта күрделі конфигурациялы заттар жасауға болады.

Полимерлер - жоғары молекулалы қосылыстар. Пластмассаларды қайта өңдеу - технологиялық процестердің қосындысы болып табылады, олар белгілі бір конфигурациялы, дәлдікпен және эксплуатациялық қасиеттері бар өнімдер алуды қамтамасыз етеді. Кейбір пластмассалардың беріктігі болатын, шойынның, дюралюминий және т.б. асып түседі. Ең бастысы басқа материалдардан пластикалық массалардың артықшылығы олардың шикізат базасының шексіздігі мен алу жеңілдігі (мұнай газдары, көмір, ормантехникалық өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының қалдықтары). Өте үлкен механикалық беріктігімен қатар пластмассалардың кейбір түрлерінің керемет оптикалық қасиеттері бар.

Пластмассалар реактопластар мен термопластар болып бөлінеді. Реактопластарды өндеген кезде торлы полимер түзіліп қатады да қайтадан балқытуға келмейді. Ал термопластардан өнімдер жасау кезінде қату жүрмейді де ол қайтадан қоймалжың күйге түсе алады [2].

Пластмассаның әртүрлі қасиетіне қарай авиация, электротехника, радиотехника, кеме, автомобиль жасау, химия, көмір, мұнай секілді өнеркәсіптер мен шаруашылықтың басқа да салаларында, құрылыста, темір жол қатынасында, көпшілік тұтынатын бұйымдар жасауға, спорт істеріне және медицинада да кеңінен қолданылатын болады.

Қазір пластиктер электр, радиотехника өнеркәсібінде электр машиналарына қажет изоляциялық материал үшін, электр және радиотехникалық арматура, электршит жасауға пайдаланып жүр.

Химия, көмір және мұнай өнеркәсібінде пластиктер мұнай трубаларын, жегі сұйықтар құятын, мұнай скважиналарын, химия және мұнай өнімдерін сақтауға қажет ыдыстар, шахта тіреулері және басқа нәрселер жасау үшін қолданылады.

Ал шыны тексолиті құрылыста қабырғалар мен жабынды ірі панелдер, плиталар, гараж, шеберхана, сарайлар салуға қажет жеңіл құрама конструкция, бетон үшін арматура, кенере, есік-терезенің жақтаулары және басқа нәрселер жасау үшін жұмсалады.

Түрлі жәшік, чемодан, мебель және шағын ыдыс-аяқ сияқты көпшілік тұтынатын заттарды жасауға да шыны пластиктер пайдаланылады.

Шыны пластиктерді метро құрылысында, жер асты қазбаларында және су электр станцияларын салғанда жер астындағы үйлердің төбесін жабуға қолданады. Сонымен қоса мұндай материалдар жерге төселетін трубалар мен электр кабелін изоляциялау үшін, химия аппараттарын, цистерналарды, металл резервуар мен газ жүретін жүйелерді тот бастырмас үшін де пайдаланады [3].

Ұшақтың конструкциясына пластмассаның түрлері фанер, металл, шыны тексолитін кеуек пластымен біріктіру арқылы жасалады. Бұл материал ұшақ конструкциясында көп күш түсетін бөлшектерді жасауға жұмсалады [4].

Пластмассаның аспаптар жасауға қажет мына бір түрі туралы үндемей өтуге болмайды.

Политетраортоэтилен смоласының негізінде алынатын пластмассаның фторпласт, тефлон сияқты, түрлері өте жиі тербелістің кезінде де жоғары температураға төзімділігі мен диэлектрикалық қасиетін жоймайды. Сондықтан да, политетрафторэтилен 300°-қа шейін қызатын механизмдердің детальдарын істеуге жұмсалады. Демек, бұдан радиолокациялық қондырғыларға қажет бөліктер жасалады. Политетрафторэтиленнен жасалған бөліктер өте берік болады және қадалмайды. Бірақ политетрафторэтилен суыққа өте төзімсіз келеді, одан қалаған нәрсені жасай қою қиын. Мұның өзі оның басты кемшілігі.

Политетрафторэтиленнің негізінде алынатын шыны тексолитінен радиотехникасына қажет тағы басқа да аппараттар жасалады.

Қазір пластикалық масса көлік өнеркәсібінде жеңіл автомашина, автобус жасау үшін кеңінен қолданылып келеді. Алғашқы кездер пластмассадан автомобильдің электр

изоляциялық, тұтату бөліктері және рулі, жылдамдықты көрсететін аппараттың тілі, есік тұтқасы, түрлі тегеріштер, бензин бағы мен аккумулятордың сауыты сықылды бұйымдары жасайды. Ал соңғы жылдары көлік қорабы да пластмассадан жасаланылатын болды.

Сондай-ақ, отыратын көпшікте, арқа сүйегіш те поропластан жасалады.

Пластмасса дүниесінің ішінде өндірісіміз бен техникамызда кеңінен қолданылып кеткен пластикалық материал түрлерінің бірі - *полиэтилен*. Алғашында ол тек электр изоляциялық мақсат үшін ғана қолданылған. Кейін, электротехниканың өркендеуіне байланысты полиэтиленнің де қолданылатын жері көбейіп кетті. Мысалы, бір ғана пленка өндіруге қажет материалдың 25 процентін полиэтилен алады. Полиэтилен радиолекациялық, радиотехникалық, телевизияциялық және телемеханикалық қондырғылардың жоғары кернеулі кабельдерінің изоляциясы ретінде де қолданылады. Полиэтилен суға шыдамды және су өткізбейтін болғандықтан ол қазір су асты кабельдерін қаптау үшін де қолданылады. Сондай-ақ полиэтиленнен жасалған пленкалар да конденсатор және басқа да радиотехникалық детальдарды изоляциялап орау үшін де пайдаланып келеді.

Ендігі бір полиэтиленнің маңызды жағы - одан әрі түрлі мақсат үшін қолданылатын трубалар жасауға болатындығы. Қазір полиэтиленнен жасалған трубалар кеңінен пайдаланып жүр.

Полиэтиленді сонымен қатар ерітінділерлерге де, қышқылдарға да, сілтілерге де төзімді екен. Енді одан осы айтылған сұйықтарды тасымалдау үшін қажет трубалар жасалады. Қазір өнеркәсібіміз полиэтиленнен диаметрі 12- 150 мм болатын, қысымға төзімді труба жасауды да игерді. 1953 жылы Голландияда ұзындығы 500 км болатын полиэтилен труба жерге төселіп, көмілген болатын. Мұны 6 жылдан соң ашып көргенде, ол сол күйінде бұзылмай жатқаны анықталды. Ал осыншама уақыт жер астында жататын болат трубалар битуммен изоляцияланғанына қарамастан тот басып қалады.

Пластмассаның бір түрі винипластан жасалған труба, пластина, өзек және пленкалар өндірісімізде кеңінен қолдау тауып, қорғасын мен түсті металды, тіпті, сапалы болатты да алмастырады. Түрлі зиянды газдар мен буды айдау үшін қолданылған винипласт трубасы да және одан жасалған желдеткіш те өзінің тамаша қасиетін көрсетіп берді [5].

Винипласт жақсы пісіріледі және оңай желімделінеді. Мұны түрлі аппараттарды, гальваника және электролиз ванналарын қаптауға және түрлі қышқылдар мен сілтілер әсер ететін аппараттардың ішкі беттерін қаптауға қолданады. Тіпті химиялық аспаптардың өзі дерлік осы винипластан жасалады. Бірақ бұл жағдайда мұндай аппараттардың беріктігін арттыру үшін конструкцияға жеңіл қарқастар, түрлі металдардан элементтер пайдаланылады. Кейде винипласты металл табактарға беріктік беру үшін де қолданады. Сайып келгенде, винипластпен көмкерілген бөлшектер мен аппараттар 100° ыстықта жұмыс істей береді.

Пластмассаның бір түрі фталиттен (фенол-формальдегид смоласына асбест толтырғышын қосып алынған пластмасса) жасалған бұйымдар да винипласты пайдаланған мақсат үшін қолданыла береді. Әйтсе де бұл винипластай емес, 160° қызығуға да төтеп береді екен.

Сондықтан да фаолит кокс-химия заводында сепаратор шатырын жасау үшін пайдаланылады. Бұрын әрбір шатырға 2 тоннадай қорғасын кетуші еді. Енді 1 тонна фаолиттен екі шатыр жасалынып, 3-4 тонна қорғасын үнемделеді.

Поливинилпирролидон - ерекше қасиеті бар синтетикалық полимердің бірі. Бұл жалғыз қан алу үшін емес, жіп тәріздес молекулаларының ұзындығына қарап немесе молекулалық салмағына қарай, басқа бағытта да қолданыла береді.

Ал поливинилпирролидонның молекулалық салмағы 30-40 мыңнан жоғары болса, онда мұның судағы ерітіндісі қан сывороткасы ретінде пайдаланылады. Егер мұның молекулалық салмағы 50 мыңнан асып кететін болса, онда мұндай полимерді пенициллин, новокаин, инсулин сияқты дәрілерді адам организмінде ұзақ уақыт ұстап тұру үшін, яғни осы айтылған дәрілердің организмге тигізетін әсерін жаңағы аталған дәрі-дәрмектердің адам организмне әсері бұрынғы 3-6 сағат орнына 3-10 тәулікке дейін созылады екен [6].

Полимерлік материалдар медицинаға қажет түрлі аспаптар мен құралдарды жасау үшін де үлкен орын алады.

Адамның жүрегіне, бүйрегіне және басқа да маңызды мүшелеріне жасалған операция ұзаққа созылатын кезде, бұлардың атқарып тұрған қызметін уақытша тоқтатып тастайды. Алайда барлық организм өліп қалмауы үшін жүрек те, бүйрек те жұмысын тоқтатпауы керек.

Ал, пластмассаның полиуретан деген түрінен жасалатын шпирцтер медицинада кеңінен қолданылып келді. Мұндай пластмассаның құрамында ерекше зат болғандықтан оны қауіптенбей-ақ қайната беруге болады. Пластмассадан жасалған шпирцтер сынбайды. Пластмассаның физика-химиялық қасиеттері жақсы болғандықтан конструкторлар мен медицина қызметкерлері мұны медициналық түрлі аспаптар жасау үшін пайдаланады [2]. Фенолдан, фенолды-поливинилбутериалдан, полиамидтен, полиуретаннан, полиэфирден, эпоксидтен және осылардың қоспаларынан жасалған желімнің қазір құрылыс ісінде маңызы артып келеді. Бұл желіммен түрлі ағаш және металл конструкциялар, басқа да құрылыс элементтері ешбір шегесіз желімдеп біріктіріледі. Синтетикалық желімнің бір жақсы жері - оның суға да, қызуға да төзімді, ерімейтіндігі мен түрлі дымқылға шірімейтіндігі. Синтетикалық желімді жағып біріктірген жер мейлінше мықты болады. Мысалы, желімдеп біріктірген ағашты ұрып сындыруға болатын болса да, олардың жілімделген жіктері ашылмайды. Сол сияқты эпоксидті желіммен жалғастырылған металды да балқытып соғып, қалаған нәрсеңді жасай беруіңе болады, оның жігі ашылмайды [3].

Линолеум - құрамына полихлорвинил сияқты пластиктер қосылатын қыртысты пластикалық материал. Оның түрлері көп болғанымен бұларды даярлау технологиясы бір-бірімен өте ұқсас.

Тұрмыста қолданылатын пластмассалық материал тек еденге төсеумен шектеліп қоймайды. Сонымен қатар пластикалық материалдың кейбір түрлері үй ішіне тұтып, қабырғаға жапсырып, көркемдеу үшін де пайдаланып жүр. Бұл мақсатқа бола жоғарыда айтқан полистрол плиталарымен қоса пластикалық материалдардың басқа түрлері де пайдаланылады

Пластмасса өндірілуінде жұмсалған полимерлердің түріне қарай үлкен екі топқа бөлінеді:

- а) синтетикалық смолалардың негізінде алынған пластмасса;
- б) табиғи үлкен молекулалық қосылыстардың негізінде алынған пластмасса.

Синтетикалық смолалардың негізінде алынған пластмассаның өзі сол пайдаланылатын смолалардың алыну тәсілдеріне байланысты екіге бөлінеді.

- полимерленген смолалардан жасалған пластмасса. Бұған жататындар: полиэтилен, полипропилен, полистирол, поливинилхлорид, полиметилметакрилат тағы басқалар.

- поликонденсациялық смолалардан жасалған пластмасса. Бұған жататындар: фенопластар, аминопластар, полиамидтық, полиэфирлік, эпоксидтік, кремнийорганикалық пластмасса [8].

Табиғи үлкен молекулалық қосылыстардан алынған пластмассада үшке бөлінеді:

- целлюлозадан алынған пластмасса: этрол, целлон, целлюлоид;
- белокты заттардан алынған пластмасса: галалит, т.б.
- битумнан алынған пластмасса: рубериод, толь, тағы басқалары. Полиэтиленнің қасиеттері. Полиэтилен қышқылдардың, сілтілердің, органикалық еріткіштердің әсеріне өте төзімді келеді. Полиэтилен иіссіз, түсі сарғылт, қатты пластик. Полиэтиленнің екі түрінің де негізгі қасиеттерінің сипаттамасы төменде № 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1.

Полиэтиленнің басты қасиеттерінің сипаттамасы

Қасиеттері	Полиэтиленнің қысымы	
	жоғары қысымда	шамалы қысымда
Меншікті салмағы, г/см ³	0,92 - 0,93	0,94 - 0,96
Балқу температурасы, С	115	125-130
Томырықтану температурасы, сС	65	75
Үзуге беріктігі, кг/см ²	120	250
Үзілгенге дейін ұзаруы, см	450	1000
Дым тартуы (салмағы артуы)	0,01	0,01
Диэлектрикалық тұрақтылығы 60 гцда	2,3	2,2

Сығу, балқытып құю әдістерін қолдана отырып, полиэтиленнен әртүрлі заттар жасауға болады. Полиэтиленнен труба, шланг, пленка, түрлі ыдыстар жасарда оған толтырғышсыз пластификаттар мен бояу қосып қана пайдаланылады.

Полипропилен - синтетикалық материалдың жаңа түрі. Оны алу үшін кәдімгі пропилен полимерлендіріледі.

Полипропиленнің молекулалық салмағы 10000-нан 50000-ға дейін. Полипропиленнің негізгі қасиеттерінің біразы төменгі № 2 кестеде көрсетілген. Полипропиленнің өндірісімізде пайдаланылуы полиэтилен сияқты. Полипропилен бағалы торға даярлау үшін кеңінен қолданылады [9].

Кесте 2.

Полипропиленнің қасиеттерінің кейбір көрсеткіштері

Қасиеттері	Мөлшері
Меншікті салмағы г/см ³	0,9-0,91
Үзілу беріктігі, кг/см	300-330
Ұзаруы, см	500-700
Балқу температурасы, °С	164-170
Диэлектрикалық тұрақтылығы 10 гцда	200-2,1

Поливинилхлорид - қазіргі уақытта ең көп тараған термопластикалық полимерлердің бірі. Себебі, поливинилхлорид техникаға таптырмайтын қасиеттері болуымен қатар, оны алу басқа полимерлерге қарағанда арзанға түседі.

Поливинилхлоридтің қасиеттері. Оның меншікті салмағы 0,9 -1,4 г/см³, молекулалық салмағы 18 мыңнан 120 мыңға жетеді. Бұл пластик те түрлі қышқыл, сілті, су және тотықтырғыштардың, бензиннің және майлардың әсеріне төзімді, ток өткізбейді, әрі берік, созылғыш және отқа да төзімді, жанбайды. Осы қасиеттерімен қатар поливинилхлоридта сәуленің әсеріне және ыстыққа төзімді болатыны сияқты кемшіліктері де бар [1].

Политетрафторэтилен (Тефлон, фторопласт) - пластиктер тетрафторэтиленді полимерлеу арқылы алынады. Политетрафторэтиленнің қасиеттері. Бұл пластик қазіргі белгілі пластиктердің ішіндегі ең ауыры. Мұның меншікті салмағы 2,2-2,3 г/см³ және термопластикалық пластмассаның ішіндегі температураға ең төзімдісі, яғни бұл 300° дейінгі температураға төтеп береді.

Полиметилметакрилат (органикалық шыны) - алуда метилметакрилатты блок және эмульциялық полимерлендіру тәсілдері қолданылады. Тоқ өткізбейді, берік мөлдір, судың әсерінен де ерімейтін қатты зат. Полиметилметакрилат органикалық шыны ретінде самолет, машина жасау өндірісінде, әр түрлі оптикалық аспаптар, жасанды көз, түрлі

протездер, жасанды былғары, труба, шланг, пленка жасауға қолданылады, силикаттық шынының (кәдімгі әйнектің) орнына да жүреді.

Полиамидтік пластиктер - екінегізді қышқылдар мен диаминдерден поликонденсация реакциясы арқылы алынатын смоланың бірі. Полиамидтік пластиктердің қатарына капрон, анид (найлон) қосылады. Полиамидтік смоланың молекулалық салмағы 25 000 аралығында жатыр. Полиамидтік пластиктердің меншікті салмағы - 1,13 г/см. Бұл пластиктер судың, түрлі тотықтырғыштардың әсерінен бүлінбейді, тоқ өткізбейді. Механикалық берік. Сондықтан да қай жерге берік материал қажет болса, сол жерге полиамидтік пластиктер жұмсалады. Мысалы, бұл кеме винттерін жасауға қолданылады. Полиэфирлік пластиктер - екі негізді қышқылдар мен екі немесе бірнеше атомды спирттерден алынған смолалардың негізінде жасалады. Полиэфирлік пластиктің молекулалық салмағы 12,000 - 20 000, меншікті салмағы - 1,2-1,3 г/см³. Бұл пластиктің де химиялық еріткіштерде төзімділігі, механикалық беріктілігі, тоқ өткізбейтін қасиеттері жақсы. Полиэфирлік пластиктер конструкциялық материал ретінде, пленка ретінде кеңінен қолданылады [11].

Әдебиеттер

1. Шефтель В.О. Вредные вещества в пластмассах: Справ. Изд.: М.:Химия, 1991.- с.20-26
2. Шевченко М.Г., Генель С.В., Феофанов В.Д. Гигиенические требования к полимерным материалам, применяемым в пищевой промышленности.-М., Медицина, 1972.- с.119-141.
3. Мадорский С.Л. Техническое разложение органических полимеров. М., Мир, 1977. с 302-307.
4. Гуричева З.Г., Петрова Л.И. и др. Санитарно-химический анализ пластмасс. -Л.,Химия.- 1977.- с.28-35.
5. Облыстық СЭС материалдары.
6. Вронский В.А. Прикладная экология: Учебное пособие. Г.Ростов- на- Дону: Изд-во «Феникс».-1996.- с 455-457

ӘЖО 502.211:582(574)

МУҒАЛЖАР ТАУЫНЫҢ ОҢТҮСТІК АЙМАҒЫНЫҢ ФЛОРАСЫ

Т.Е.Дарбаева, А.Т. Каирова

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Орал қаласы, Қазақстан*

В данной статье рассматривается флора и современное состояние южной части Мугоджарских гор. Дана характеристика флористическому составу, географическим элементам, жизненным формам, также произведен биоморфологический, географический, эколого-фитоценотический анализ флоры. Флора Боктыбай сосавляет лесной, лесо-степной и луговой растительный генофонд.

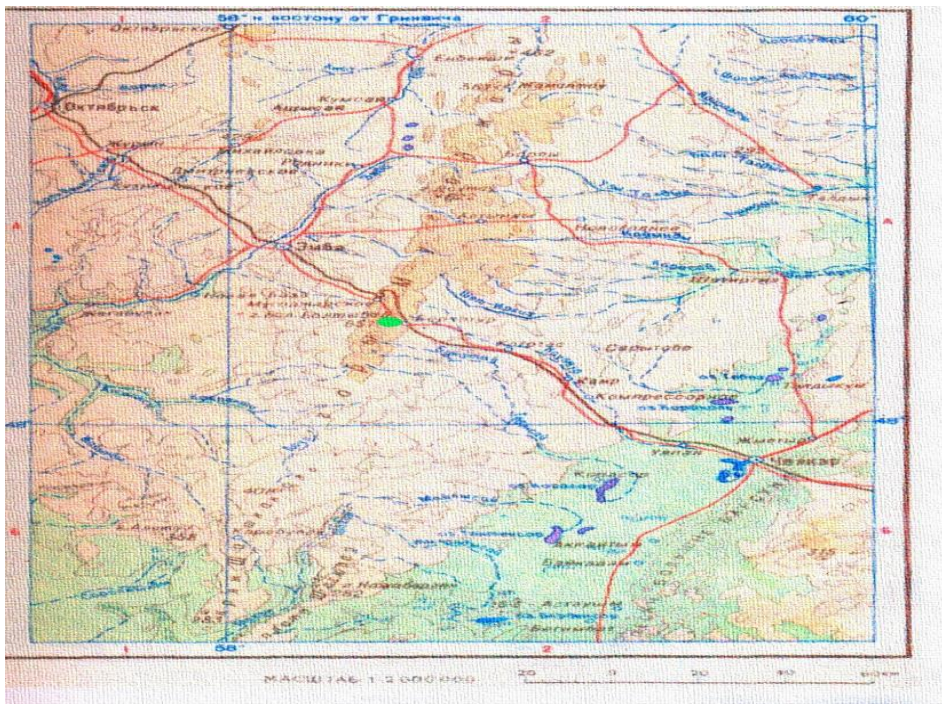
In the article the flora and the current state of the southern part of the Mugodzhar Mountains is considered. The characteristics of floristic structure, geographical elements, vital forms is given, the bio-morphological, geographical, ecological and phytocenotic analysis of the flora is also made. Flora Boktybay is a forest, forest-steppe and meadow vegetable gene pool.

Ключевые слова: флора, Мугоджарские горы, биоморфологический, географический, эколого-фитоценотический анализ.

Key words: flora, the Mugodzhar Mountains, bio-morphological, geographical, ecological and phytocenotic analysis.

Зерттеу жұмысы 2013-2014 жылдары жүргізілді. Негізінен зерттеу барысында БҚМУ-дің кеппешөптер қоры және Мұғалжар тауының оңтүстік аймағындағы өсімдіктер флорасы қолданылды. Нәтижесінде 195 түр, 49 тұқымдас анықталды. Зерттеу объектісі ретінде Ақтөбе облысы, Шалқар ауданында орналасқан орташа биіктігі 250-300 метрдей аласа тау жоталары, ал биік жері – Боқтыбай (657м) тауы алынған болатын.

Сурет №1. Мұғалжар тауының карта-схемасы

Мұғалжар тауларының аумағы ботаникалық-географиялық жағынан аз зерттелген аумақтарға жатады, өйткені бұрынғы ірі ғылыми зерттеу экспедицияларының тек қана жекелеген нысаны ретінде қарастырылған. Бұл аймақты зерттеуге 170 жылға жуық уақыт кеткен.

1841 ж. А. Леман Талдық және Ащысай өзендерінің маңында болып қайтқан. Оның еңбектері ғалым А.А. Бунгемен өңделген.

1857 ж. И.Г. Борщов Бестамақ биіктігі мен Ор өзенінің жоғарғы жағы арқылы Мұғалжар және Айрық тауының оңтүстік бойын жағалаған. Екінші экспедициясында Жамантау тауларын зерттеді. Борщов зерттеулерінде Мұғалжар жоталарының батыс және шығыс баурайлары туралы бірқатар қызықты мәліметтер кездестіруге болады. Сонымен бірге Арал-Каспий аймақтарындағы көріністеріне талдаулар да жасалған.

1904 ж. В.А. Дубянский Мұғалжар тауларының бірқатар жерлерін аралайды: Даудынтаудан Жамантауға, ал кейін қайтарда жотаның ортасына дейін (Біршоғыр стансасы, Орынбор-Ташкен теміржолы). Ол төбелер мен жота араларындағы өсімдік әлемін егжей-тегжей зерттеген ғалымдардың бірден-бірі болып саналады.

1927 ж. Ф.Н. Русанов Мұғалжар тауларының батыс және шығыс баурайының өсімдік жабынын барлық вегетациялық кезеңде зерттеген. Өкінішке орай, Русанов зерттеулерінің материалдары жарияланбаған. [1]

1933 ж. Мұғалжар тауларына В.В Иванов зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

1934 жылы Г.И. Дохман экспедиция құрып, қажырлы еңбегінің нәтижесінде 1954 жылы «Растительность Мугоджар» атты еңбегі жарық көреді. Бұл еңбегінде автор Мұғалжар тауының өсімдіктерінің тіршілік формасы, динамикасы, ботаника-географиялық ерекшеліктері туралы жазған.

1979-2008 жылдар аралығында С.А. Айпейсова Мұғалжар тауының өсімдіктері туралы зерттеп, өз еңбектерінде атап көрсеткен. [2-3]

Көріп отырғанымыздай, Мұғалжар мен оның баурайларын зерттеген ғалымдар айтарлықтай көп емес, сондықтан олардың зерттеу еңбектеріндегі өсімдік жабыны туралы мәліметтерді толыққанды деп айтуға болмайды.

Мұғалжар тауының оңтүстік аймағын зерттеу барысында биоморфологиялық, географиялық, эколого-фитоценодикалық талдаулар жүргізілді. Тұқымдастардың ішінде ең көп кездесетіні күрделігүлділер (*Asteraceae*) тұқымдасы. Бұл тұқымдастың 43 түрі бар немесе барлық флораның 22% алып жатыр. Күрделігүлділер тұқымдасының ішінде ең көп кездесетін түр *Artemisia*. Екінші басым белгіні раушан (*Rosaceae*) тұқымдасының 20 түрі бар, яғни 10,2% құрайды. Үшінші орында астық (*Poaceae*) тұқымдастар 15 түрі бар, 7,7% соның ішінде *Stipa* туысының 4 түрі бар. Ал қалған тұқымдастар 12-3 түр арасында кездеседі.

Тіршілік формасы бойынша төменгі кестеден көруге болады.

№1 кесте. Биоморфологиялық анализ

Тіршілік формасы	Жалпы саны	Пайыздық көрсеткіші
Ағаш жамылғысы:	52	26,7%
Ағаштар	8	
Бұта	24	
Жартылай бұта	4	
Жартылай бұташықтыр	16	
Көпжылдық шөптесін өсімдіктер (поликарпиктер)	91	46,7%
Негізгі тамыр	31	
Қысқа тамыр	22	
Ұзын тамыр	17	
Тамырлы	1	
Түйнек түзуші	5	
Жуашықты	2	
Түйнек тамыр	2	
Тығыз түкті тамыр	6	
Борпылдақ түкті тамыр	2	
Түкті тамыр	1	
Шашақ тамыр	1	
Қыл тамыр	1	
Біржылдық шөптесін өсімдіктер (монокарпиктер)	52	26,6%
Бір жылдық	34	
Екі жылдық	8	
Көп жылдық	10	

Зерттеліп отырған ауданда тіршілік формасы бойынша басым белгіні көпжылдық өсімдіктердің 91 түрі, яғни 46,7% құрайды. Соның ішінде негізгі тамырлы өсімдіктердің 31 түрі, оның 15% кездеседі. Ал ұзын тамырлы өсімдіктер шалғындықты өсімдіктер, оның 17 түрі, яғни 8,7% бар. Екінші орынды ағаш жамылғысының 52 түрі, 27% алып тұр, яғни орман өсімдіктерінің 24 түрі 12,3% бұталар құрайды. Біржылдық өсімдіктерді қарастыратын болсақ оның 52 түрі, 26,6% кездеседі. Соның ішінде басым белгіні бір жылдық өсімдіктердің 34 түрі, 17,4% -н құрайды.

№2 кесте. Өсімдіктердің географиялық анализі

Ареалдың атауы	Саны	Пайызы
Евразиятты	69	35,4%
Евразияттық	29	
Евросібірлік	17	
Сібірлік	4	
Қиыр Шығыс	1	
Евразиятты бореальдық	7	
Евросібірлі бореальдық	1	
Понтикалық-Волга-Қазақстандық	4	
Волга –Қазақстандық	3	
Шығыс-Европа Қазақстандық	1	
Оңтүстік Орал	1	
Мұғалжарлық	1	
Ежелгі	36	18,5%
Ежелгі жерорта теңіздік	22	
Жерорта теңіздік	14	
Европалы	57	29,2%
Понтикалық	23	
Европалық	22	
Бореальдық	5	
Субтропикалық	1	
Сарматтық	2	
Төменгі Волга	2	
Шығыс-понтикалық	2	
Голарктикалық	15	7,7%
Голарктикалық	15	
Плюрирегиональды	4	2,0%
Плюрирегиональдық	4	
Турандық	7	3,6%
Арал-Каспий маңы	3	
Төменгі Волга мен Каспий маңы	3	
Каспий маңы	1	
Азияттық	3	1,5%
Орта Азия	1	
Азияттық	2	
Америкалық	4	2,0%
Америкалық	1	
Америкалық-европалық	1	
Солтүстік-Америкалық	2	

Географиялық талдау Мұғалжар тауының оңтүстік аймағына келіп түскен әр түрлі географиялық элементтерді көрсетеді (Тахтаджян А.Л., 1978) .

Біздің есебіміз бойынша түрлік құрамның 35,4% евразиятты түрге жатады, флора құрамының 29,2 % европалық түрлер, флораның 18,5%-н ежелгі түрлер, ал голарктикалық түрлер 7,7%-ды құрайды. Ал қалған түрлер 3-1,5% арасында кездеседі.

Эколого-фитоценодикалық талдау жүргізген кезде далалы түрлердің 109 түрі, 55,8% кездеседі атап айтсақ ең көбі *Asteraceae* тұқымдасынан далалы өсімдіктердің 22 түрі бар . Орманды түрлердің 40 түрі, 20,5%-н құрайды. Соның ішінде орманды өсімдіктердің 28 түрі, әсіресе *Rosaceae* тұқымдасынан 9 түрі бар. Шалғынды өсімдіктердің түрлері жақсы

сақталған 27 түрі, 10,7% кездеседі. Зерттеу ауданының эколого-фитоценодикалық талдауы төмендегідей:

№3 кесте. Эколого-фитоценодикалық анализі

Фитоценотип	Саны	Пайызы
Далалы түрлері	109	55,8%
Далалы	72	
Орманды- далалы	18	
Шөлді -далалы	10	
Шалғынды- далалы	3	
Таулы – далалы	5	
Тас-далалы	1	
Орманды түрлер	40	20,5%
Орманды	28	
Шалғынды –орман	8	
Батпақты –орманды	2	
Бореальды орман	1	
Таулы орман	1	
Шалғынды түрлер	21	10,7%
Арам шөпті түрлер	16	8,2%
Шөлді түрлер	3	1,5%
Су жағасында	1	0,5%
Мәдени түрлер	2	1,0%
Батпақты	3	1,5%

Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижесі бойынша Мұғалжар тауының оңтүстік аймағының флористикалық құрамы 195 түр, 49 тұқымдасты құрайды. Тіршілік формасы бойынша 19 топтан тұрады, соның ішінде басым белгіні поликарпиктер (47 %) алып тұр. Географиялық элементтер бойынша 29 топ, басымдылық көрсетіп тұрған евразиятық түрлер 35%. Ал эколого-фитоценодикалық талдау бойынша далалы өсімдіктер түрлері басым, бірақ орманды өсімдіктердің түрлеріде жақсы сақталған. Сонымен зерттелген аймақта тек қана далалы өсімдіктер ғана емес, орманды, шалғынды, орманды-далалы, шөлді-далалы өсімдіктер кездеседі.

Әдебиеттер

1. Дохман Г.И. Растительность Мугалжар. – М.; Л.: Изд-во географической литературы, 1954.-236с
2. Айпеисова С.А. Флора Актюбинского флористического округа. – Актюбе, 2013.-312с
3. Айпеисова С.А. Конспект флоры Актюбинского флористического округа. - Актюбе, 2012.-175с
4. Тахтаджян А.Л. Флористические области Земли. - Ленинград, Наука, 1978.-247с
5. Серебряков И.Г. Жизненные формы высших растений. -М.; Л., Наука, 1964.- 146-205с

МҰНАЙ ӨНДІРУ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ХАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА БЫҚПАЛЫ

Г.Н.Нұрмұханова, Г.Ж. Сагинаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

Крупные нефтяные компании являются очень серьезными вредителями окружающей среды. Так как нефть и газ – это токсичные вещества. Попадая в окружающую среду и организм человека, приносят очень сильный вред. Поэтому главной целью является уменьшение объема вредных веществ в окружающей среде.

Major oil companies cause serious damage to the environment. Since oil and gas are toxic when they get into the environment and the human organism, they do a lot of harm. The main aim is to decrease the amount of harmful substances in the environment.

Ключевые слова: *окружающая среда, нефть, газ, здоровье, вред.*
Key words: *environment, oil, gas, health, damage.*

Адамзат жаһандық проблемалардың ауыр жүгін аркалап, ХХІ ғасырға қадам басты, олардың шешімі әлеуметтік прогресс және адамзаттың өркениетінің аман қалуы тәуелді болып тұр. Ол мәселелердің қатарындағы ең өткірі экологиялық проблема болып табылады. Адамзат үшін атомдық және химиялық әлемде өмір сүру неғұрлым қолайлы болуда, бірақ радиация, қоршаған ортаның улы қосылыстармен ластануы, химиялық қарулардың әлеуетті қаупі адамдардың денсаулығы мен өміріне қауіп төндіретін қосымша мәселелердің пайда болуына әкелді. Экологиялық проблемалардың барлық түрлері тең дәрежеде Қазақстанның алдында да тұр. Қазақстандағы қазіргі экологиялық жағдайдың нашарлауы тұрғындардың өміріне қауіп төндіруде. Өлі күнге дейін табиғатқа ең күрделі зиян келтіріп жатқан бірден-бір өндіріс орындары бұл – ірі-ірі мұнай өндіруші компаниялар болып табылады. Мұнай мен газ улы заттар болғандықтан қоршаған ортаға түскенде табиғатқа және адам денсаулығына орасан зор зиян келтіреді. Мұнай және газ өнеркәсіптерінің зиянды әсерінен табиғи ортада экологиялық дағдарыстың неғұрлым қауіпті көріністері белең алған: кейбір аймақтарда топырақтың тозуы, су ресурстарының тартылуы, ластануы, техногендік шөлейттену, тірі табиғаттың генетикалық қорының бүлінуі, тіршілікке қатер төндіретін қауіпті улы қалдықтардың қордалануы [1].

Қазақстан мұнай қоры жағынан әлемдегі ең ірі мемлекеттердің алғашқы ондығына кіріп отыр. Мемлекетіміздің Республикалық балансында 212 көмірсутекті кен орындары бар. Мұнайдың қоры жағынан қарасақ, территориямыздың 62% жерінде мұнай кен орындары орналасқан. Тек қана Каспий теңізі қайраңындағы мұнай қоры 13 млрд.т. Ал, Ақтөбе облысында жылына 4,5 млн тонна мұнай өндіріледі [2].

Мұнай және газ кешендері бірден – бір қоршаған ортаны зиянды заттармен жабдықтаушы екендігін қазіргі уақытта өте белгілі. Әсіресе, көмірсутек күрделі құрамдары геологиялық жоғарғы беткі қабаттардың ластануы тіршілік орталарының деградациялануына әкелуде, халықтың денсаулығына залалын тигізуге алып келуде және әлеуметтік алдыңғы өте маңызды да өткір экологиялық проблема болып қалуда. Қазақстанда мұнайгаз өндіру өнеркәсіп шаруашылығын алдыңғы орын алатын аймақтар Атырау облысы, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Қызылорда облыстары. Экологиялық жоғары қауіпті аймаққа Атырау облысы жатады, яғни барланған (шоғырланған) органикалық және минералдық шикізат қорынан дүние жүзінде алғашқы орынды алады [8].

Мұнай және мұнай өнімдері топырақта, суда, өсімдіктерде жинақталып, қоректік тізбек арқылы жануарлармен адам ақзаларына түседі, ауданның экологиялық жүйе жағдайына

және тұрғындардың денсаулығына әсер етуде. Аурулардың көбеюі сонымен қатар табиғи ортаның әр түрлі трансформацияларымен, оның толық бұзылуы, өнеркәсіптік кешендерге, бір типті тұрғын жерлерге, яғни «үшінші табиғатқа» айналуына байланысты. Соңғы кездері табиғи және физика-химиялық тұрғыдан алғанда таза орта болса да, қолайсыз әлеуметтік-экономикалық жағдай ауру мен өлімнің артуына әкелетінін өмір көрсетіп отыр. Әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы адамның психологиялық күйі мен күйзелістік құбылыстар арқылы әсер етеді. 1 -кестеде халықтың өліміне әр түрлі аурулардың әсері көрсетілген [9].

1 -кесте. Әр түрлі аурулардың әсерінен болатын халық өлімінің себептері

№	Аурулар	Оның ішінде өлімнің себебі, %			
		Өмір сүру салты	Қоршаған орта	Тұқым қуалаушылық	Денсаулық сақтау
1	Жүрек аурулары	54	9	25	19
2	Қатерлі ісік	37	34	29	10
3	Жол-транспорттық	68	18	1	12
4	Атеросклероз	49	8	25	18
5	Диабет	26	0	68	18
6	Бауыр циррозы	70	9	18	3
7	Өзін-өзі өлтіру	60	35	2	3
8	Барлық күтпеген қолайсыз жағдайлар	51	31	4	14
9	Орташа алғанда	48	16	25	11

Балалардың жалпы ауруларына әсер ететін күшті фактор көміртегі тотығы мен шу болып табылады. Ғалымдардың мәліметтері бойынша СО-ның мөлшері 6,5-тен 12 ШРК-ға көтерілуі балалар ауруларының 2 есе, ал акустикалық қолайсыздықтың 8-ден 20 %-ға жоғарылауы - 1,4 есеге артуына әкеледі [6].

Мұнай өңдеу және мұнайхимия өнеркәсіптері жетілуде, негізгі өнім түрлері: жанғыш майы материалдар, электродты кокс, полиэтилен, полипропилен сонымен қатар 200- ден астам өнеркәсіп объектілер орналасқан, қалдықтары мен тастанды зиянды заттарымен қоршаған ортаны ластайды [7].

Пайдасы мен бірге мұнай өндірісінің қоршаған ортаға тигізетін зиянды әсері де аз емес. Қоршаған ортаның ластануы іздеу – барлау және мұнай, газ өндіретін ұңғымалар (скважиналар) құрылысынан басталады. Бұл кездегі ластаушы көздерге бұрғылау қондырғыларында орнатылған дизельдерден шығатын түтіндер, азот пен көміртек оксидтері, шаң, бұрғылау ерітінділері және т.б. Бұрғы мұнарасынан 800 алшақтыққа дейін топырақ және өсімдіктер бұрғылау сұйығымен (құрамында 20-ға жуық химиялық реагенттер болады) ластанып, зардап шегетіні ғылыми түрде дәлелденген [5].

Мұнайды алғанда табиғатқа тиетін зардаптар мынадай: Апатты жағдайлардың болуын азайту мақсатында көптеген шаралар қолдануға тиіс. Мысалы, коррозиямен күресудің нәтижелі жолдарын іздестіру және тасмалдау құбырларын жиі тексеру, жөндеу жұмыстарын уақытылы ұйымдастыру. Мұнайды жер бетіне шығару үшін біраз жер ресурстарының әр түрлі құрылыс объектілерін салуға айналымнан шеттелуі, жер сұрқының бұзылуы, ластануы. Ластаушы заттар бөлініп, атмосфераның жер бетіндегі және жер астындағы сулардың, топырақтың бұлармен ластануы. Мұнаймен қоса жер бетіне жоғары минералды судың шығуы. Бұрғылауда шыққан қалдықтарды көму. Мұнайдың төгілуі [3,4].

Негізінде негативті әсерді мұнай шығаратын кәсіпорындар атмосфералық ауаға тигізеді. Осы өндірістен шығатын ластаушы компоненттерге көмірсутектері (48%), көміртек оксиді (33%), қатты заттар (20%) жатады. Осы салада мұнаймен бірге қосыла шығатын газ әлі толығымен қолдануын таппағанына байланысты, жыл сайын оның көлемінің 20% пайдасыз алауда жағылады, сондықтан қоршаған ортаны ластаумен қатар табиғи ресурс

ысыраптанылады. Осыған байланысты бұл газдарды кәдеге асыру жолдарын іздестіру қажет.

Бұрғылайтын қондырғылармен магистралдық газ – мұнай тасымалдайтын құбырлар кездейсоқ апатты жағдайға ұшыратуы мүмкін, осы кезде қоршаған ортаның, әсіресе жер бетіндегі сулардың ластануы орын алады. Апаттық жағдайдың тууының негізгі себебі тасымалдау құбырларының коррозия процесіне ұшырап жарылуы(90,5%), сонымен қатар құрылыс техникасының осы құбырларды басып езіп кетуіне немесе технологиялық және құрылыстық ақаудың болуына да байланысты келеді.

Мұнай шығаратын өндірістер басқалармен салыстырғанда суды көп жұмсайтын болғандықтан олардың суаттарға жіберетін ластанған ақаба суларының көлемі де жеткілікті. Қоршаған ортаның мұнаймен ластануы инградиентті ластануға жатады.

Өнеркәсіптік энергоқондырғыларда, жылу электро-станцияларында, т.с.с. мұнай өнімдерін жағу салдарынан ауа бассейнінің зиянды заттармен ластануы қауіптірек болады. Мұнай өнімдерінде кездесетін күкіртті және азотты заттар, жану кезінде күкірт оксидін түзеді, ондай оксидтер аппаратураны коррозияға ұшыратады, атмосфераға қосылып, ауа ағысымен таралады, олар барлық тіршілік атаулыға өте қауіпті болады. Мұндай элементтерді бөліп шығару мақсатымен мұнай өнімдеріне гидро тазалау қолданып өңдейді – сутегіні қатыстырып, катализатор қосып, қыздырады. Бұл кезде күкіртті заттар мен азоты бар заттар айырылады да күкіртсутегі H_2S мен амиак NH_3 түзіледі. Ол заттарды бөліп алып падаланады. Көмірсутек өндірісте күкірт және күкірт қышқылын өндіру үшін жұмсалады. Өндіріс қалдығынан алынған күкірт қышқылы, колчедан негізінде өндірілетін қышқылдан көп арзан болатын көрінеді.

Мұнай өңдейтін және мұнай газ зауыттарында айналадағы ортаны сақтаудың басқа да қорғаныс шаралар бар.

Адам табиғатты бүлдіруі туралы сөз еткенде ең алдымен мұнай – газ кешені кәсіпорындарын ауызға аламыз. Олар ауаға зиянды газдардың 90% таратуда. Зиянды өндірістік қалдықтар көлемінің үштен екі бөлігінен астамы солардың үлесіне тиеді. Ал олардың бейтараптану дәрежесі бір пайыздың ширегіне де жетпейді.

Жеріміздің мұнай өнімдерімен ластануы да халықты қатты алаңдатып отыр.

Технологиялық, авариялық және басқа атаулыларды тағынған ондаған жер қоймалары (амбарлар) бар. Мұнай коллекторларының жарылып, істен шығуы да бізде жиі болып тұрады. Мұнай мен газға жүргізілетін бұрғылау жұмыстарының да қоршаған ортаға зиянды әрекеттері әзірге баршылық. Мұнда жердің беткі қабаты бұзылады, жер асты сулар ластанады. Ал ұңғымаларды сынау кезінде дизельдердің жұмысы жағдайында жер улы компоненттермен зақымданады. Табиғатта барынша аз салмақ келтіретін іздеу жұмыстарын жүргізудің бағдарламасы жоқ емес, бар. Ұңғымаларды тұрғызу жобаларында қоршаған ортаны қорғау мақсатында ең жаңа, қазіргі заманғы технологияны пайдалануда уақытылы қарастырылған [5].

Кез-келген мұнай өндіруші кәсіпорын белгілі бір мөлшерде табиғатқа зиян келтіріп отыр. Оны мұнай компанияларының ешқайсысы айналып өте алмайды. Тек басты мақсат қоршаған ортаға келетін зиян мөлшерін неғұрым азайту үшін әрекет ету. Мұнай газ өнеркәсібінің табиғатқа және адам денсаулығына қолайсыз әсер етуін азайту мақсатында табиғатты сақтау технологиясын қолданып отыруды қажет етеді. Өндіруші компанияларға ілеспе газды жағуға тыйым салынды. Мұнайды бұрғылау орындарын су басып кетпеу үшін арнайы дамбалар тұрғызылуы керек. Мұнай және газды өндіретін және өңдейтін аудандарға жақын орналасқан елді мекендердегі адамдарды басқа жаққа, яғни қолайлы жерлерге көшірілуі қажет [10].

Сондықтан бұл өзекті мәселе - экологиялық проблемаларға жаңаша көзқарас, бұрынғылардан түбегейлі басқа табиғат пайдалануда жаңа идеология қажет:

-экологиялық проблемаларды шешудің альтернативті варианттары (құрылымдық қайта құру, экспорттық саясатты өзгерту, конверсия);

- аз қалдықты және ресурс сақтау технологиясын дамыту, технологиялық өзгерістер;
-тікелей табиғат қорғау шаралары (әр түрлі тазалағыштар, сүзгіштер құрылысын салу, қорғауда болатын территорияларды белгілеу, рекультивация, тағы басқалар). Аталған бағыттар экономикалық дамуды экологизациялау проблемаларын шешу, экономикалық өсудің тұрақты түрін қалыптастыру болып табылады.

Әдебиеттер

1. Амангазиева Г.Д., Экономика нефтяной и газовой промышленности. Учебное пособие. Алматы "Экономика", 2004г. б.б.
2. Нұрпейісова М.Б., Алматова Б.Г. «Қоршаған ортаны қорғау мәселесі» // Материалы между. Научно-практической конференции, посвящают 25-летию КазГАСА, Алматы, 31 октября 2005 г. 192-195 б.б.
3. Диаров М.Д., Гиладжов Е.Г., Димеева Л.А. и др. Экология и нефтегазовый комплекс. - Алматы: Ғалым, 2003. – Т. 2. –340 б.б.
4. Фаизов К.Ш., Асанбаев И.К., Абдукаймова А.М. Современные проблемы загрязнения почв нефтепромыслов Прикаспия //Нефть и газ. – 2005. - № 1.– 64-68 б.б.
5. Нурпейсова М.Б., Алматова Б.Г., Сахатова Г.С. Оценка экологического состояния Актюбинской области // Международная научная конференция ученых и специалистов «Проблемы освоения недр в XXI-веке глазами молодых ученых », М: ИПКОН, 2005.- 133-136 б.б.
6. Каюпова Н.А., Состояние здоровья матери и ребенка в районах экологического неблагополучия // Офиц. бюлл. ГСЭС РК. Окружающая среда и здоровье населения. – Алматы, 1997. – №9. –28-34 б.б.
7. Шапшаңов Қ. Қоғамдық пікір: қоршаған ортаны қорғау, Дүние журналы, №5, 2002 ж. – 11-13 б.б.
8. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. Оқулық.- Алматы: Экономика, 2002.- 405 б.
9. Ақбасова А.Ж., Саинова Г.Ә. Экология: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. – Алматы: «Бастау» баспасы, 2003. – 292 б.
10. Коробкин В.И., Передельский Л.В. Экология. Учебник для вузов. Изд. 11-е дополн.-Ростов н/Д: Феникс, 2006.-608 б.

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences**

УДК 629.

СИСТЕМА ОБОРОТНОГО ВОДАСНАБЖЕНИЯ при мойке автоТРАНСПОРТА

М.Қ.Куанышев, Н.К.Тілегенова, А.Б.Конарова, Б.Т.Дүйсембай

*Актыобинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Соңғы кезде елімізде автокөлік нарығы өсуіне байланысты темір тұлпарлардың бабында болуы үшін автонпарктер қызметін жақсарту мәселелері қарастырылған.

Today prompt development of the car market which is connected not only with the increase of the number of cars on the roads, but also with the replacement of the car park in use by cars of foreign production is observed in the Republic of Kazakhstan. Such cardinal changes of the car market require appropriate changes of quality and terms of owner maintenance of cars.

Кілт сөздер: *агрегат жуғыш, автокөлік жуу орындарының сапасы, автокөлік жуу орындарын жобалау.*

Key words: *unit clean, auto washing quality, functional quality, auto washing project.*

Сегодня в Республике Казахстан наблюдается стремительное развитие рынка автомобилей, которое связано не только с увеличением количества автомобилей на дорогах, но и с заменой эксплуатируемого парка автомобилей на автомобили зарубежного производства. Такие координальные изменения авторынка требуют соответствующих изменений качества и сроков выполнения технического обслуживания и текущего ремонта автомобилей.

На мойку автомобилей только в городе Актобе ежедневно расходуется до 0,005 тыс. м³. питьевой воды, прошедшей дорогостоящую обработку на водопроводных станциях, а за год расход воды составляет 1-1,2 тыс. м³. Поэтому применение системы оборотного водоснабжения имеет экономические и экологические обоснования. Эта задача решается комплексно с возведением сооружений по очистке промышленных сточных вод, а также ливневых стоков (как обязательное условие по выполнению "Основ водного законодательства РК).

При выборе места размещения механизированного поста мойки (моечного отделения СТО и АТП) следует иметь в виду, что его надо размещать в комплексе с водоочистными сооружениями и системой оборотного водоснабжения. Кроме того, необходимо учитывать, что моечное отделение является местом скопления влаги и ее испарений, причем со стороны въезда на моечную установку скапливаются загрязнения, особенно в холодное время года, когда происходит оттаивание замерзаний снизу автомобиля. Подвижному составу автомобильного транспорта - автомобилям, автопоездам, автобусам приходится работать в различных дорожных условиях как в городской черте, так и на загородных маршрутах, по дорогам с твердым покрытием и грунтовым, при различных погодных условиях - в сухую и сырую погоду, в летнее и зимнее время. От перечисленных условий зависит степень загрязнения автомобилей. Особенно загрязняются автомобили снизу, даже в сухую погоду детали, узлы, агрегаты и их сочленения, обращенные к поверхности дороги, покрываются слоем пыли и грязи.

В сырую погоду, в результате смачивания автомобиля водой, которой покрываются дороги, на нижних поверхностях автомобиля остаются загрязнения, содержащие меньше песка и больше органических, глинистых и других примесей, усиливающих силы сцепления загрязнений с наружными поверхностями деталей шасси.

Загрязнения грузовых автомобилей зависят также от рода перевозимого груза, например, при перевозках грунта, угля, руды на открытых выработках, или таких строительных материалов, как цемент, раствор, бетон и другие грузы. Все поверхности автомобиля покрываются мельчайшими частицами материалов в смеси с дорожной пылью, образующими прочно связанную пленку с большими силами сцепления.

Особенностью загрязнения автомобилей является то, что к загрязнениям, полученным в результате эксплуатации в различных условиях, добавляются загрязнения, возникающие при заправке и техническом обслуживании автомобиля. Частицы грязи и пыли как бы склеиваются между собой с помощью маслянистых веществ, которые попадают также и из многочисленных сочленений деталей, узлов и агрегатов автомобиля, причем в местах сочленений слой масла, смешиваясь с пылью, образует массу, способную при высыхании создавать пленку.

Такой характер загрязнений является серьезным препятствием для стока воды на трубопроводах канализации и смывания их с поверхности автомобиля.

Система оборотного водоснабжения (повторного использования воды) имеет сборники-резервуары сточной воды, откуда она насосом прогоняется через фильтры, и очищается от взвешенных частиц. Могут использоваться фильтры из пористых материалов или вибрационные фильтры. Нефтепродукты из сточных вод удаляются методами флотационной очистки и коагуляции[1,2].

Флотационный метод очистки основан на способности частиц нефтепродуктов прилипать к пузырькам воздуха, которыми искусственно насыщаются сточные воды. Нефтепродукты вместе с пузырьками всплывают, улавливаются и удаляются.

Коагуляция — укрупнение частиц нефтепродуктов, находящихся в коллоидальном состоянии, и выпадении их в осадок.

В последнее время для очистки воды от нефтепродуктов применяются фильтры из синтетических нетканых материалов, обладающих высокой адсорбционной и адгезионной способностью.

В результате поиска рационального технического решения технологии очистки сточных вод разработаны различные очистные сооружения и системы оборотного водоснабжения АТП и СТО. [1,2]

Рис. 1

Установка «Свирь» включает насосную станцию, блок очистки и сорбционный фильтр, поставляемый при повышенных требованиях к степени очистки. Подземная насосная станция выполняется в виде емкости, оснащенной погружным автоматизированным канализационным насосом. На входе сточных вод в емкость предусмотрен решетчатый

контейнер. Задержанные в нем отбросы периодически удаляются в мусоросборный контейнер[3,4].

Насосная станция установки выполняет функции делительной камеры. Благодаря напорной подаче сточных вод обеспечивается независимое размещение установки в плане и в высотном положении с самотечным отводом очищенных сточных вод даже при малой глубине заложения водоотводящей системы. Кроме того, насосная станция обеспечивает прием загрязненных сточных вод от промывки фильтра, для чего в приемную емкость насосной вводится трубопровод сброса грязной промывной воды от фильтра в блоке очистки, на вводе которого установлен шаровой кран, управляемый с поверхности земли. Блок очистки размещается в полунасыпи-полувыемке таким образом, чтобы его высотное положение обеспечивало самотечный отвод грязной промывной воды от фильтра в насосную станцию.

В состав блока очистки входят пескоулавливающий бункер, отстойник с нисходяще-восходящим потоком, тонкослойный отстойник и фильтр с плавающей загрузкой из гранул пенополистирола.

Бункер выполнен в виде тангенциальной песколовки. Задерживаемый песок выпадает на дно бункера и периодически удаляется в мусоросборный контейнер. Осадок из приемков периодически удаляется через осадочные трубы, с помощью вакуумной автоцистерны. Нефтепродукты с поверхности отстойников собираются с помощью поворотной трубы в сборную емкость, а из нее периодически, по мере заполнения, в инвентарную переносную емкость, в которой вывозятся на утилизацию.

Осветленные воды поступают на фильтрацию, причем по мере кольматации пор фильтрующей загрузки потери напора на ней возрастают, и уровень воды растет, что сигнализируется поплавковым датчиком. При достижении предельного уровня необходимо осуществить промывку фильтра за счет включения в работу дренажа малого сопротивления, расположенного у дна фильтра, за счет открывания шарового крана на вводе соединительного трубопровода в насосной станции. При резком падении гидравлического сопротивления системы расход сточных вод через загрузку скачкообразно возрастает, расстояние между гранулами увеличивается и загрязнения, накопившееся в порах загрузки вымываются. После закрывания шарового крана начинается новый цикл фильтрации.

Блок очистки благодаря совмещенной компоновке четырех ступеней очистки, общей системе отведения выделенных из сточных вод нефтепродуктов, компактен и легко транспортируется.

Для применения установок «Свирь» в системах оборотного водоснабжения моек грузовых автомашин установка дополняется приемным баком фильтрованной воды, прошедшей блок очистки, насосом, подающим воду на мойку, и гидропневматическим баком. Работа насоса автоматизируется по реле давления, установленному на баке, которое поддерживается на уровне 0,7 МПа (70 м вод.ст.) [3,4].

В приемном баке предусмотрена подпитка от сети водопровода через поплавковый клапан и перелив избыточной воды, которая может образоваться за счет споласкивания автомобилей водопроводной водой. Переливная вода проходит сначала адсорбционный фильтр, а затем отводится на сброс.

Насосная установка (рис. 2) представляет собой прямоугольную стальную емкость, снабженную внешними патрубками: подвода вод 1, переливным 10, напорным 11 и подвода промывных вод 12. Внутри насосной установки у патрубка подвода стоков смонтирован подъемный решетчатый контейнер 2, а на подводе промывных вод смонтирован вентиль 4, управляемый с поверхности с помощью штанги 5. Для установок очистки стоков производительностью 5-20 л/сек, в которых используются несколько блоков очистки, в насосной предусматривается напорный коллектор с ответвлениями к каждому блоку. На ответвления устанавливаются отключающие краны, управляемые с

поверхности с помощью штанг. На дне очистного сооружения находится погружной насос 3, соединенный гибким шлангом 8 с напорным патрубком.

Насосная установка

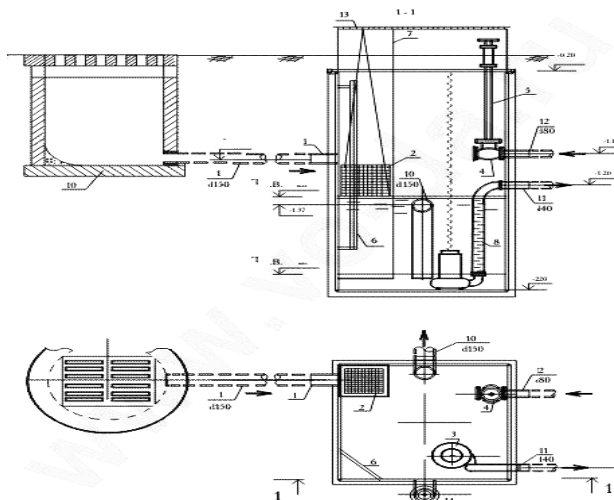

Рис. 2

Блок очистки стоков представляет собой прямоугольную стальную емкость, снабженную внешними патрубками подвода сточных вод 1, отвода очищенных вод 15, отвода промывных вод 7.

При обслуживании каждого автомобиля происходит пополнение оборотной воды в объеме 10%- благодаря операции финального ополаскивания, которая производится чистой водой - что положительно сказывается на качестве оборотной воды.

Пополнение системы оборотного водоснабжения должно производиться для восполнения потерь воды, уносимой с обмываемыми автомобилями в количестве до 10 %, и может осуществляться от сети хозяйственно питьевого или технического водопровода. Вода на пополнение должна поступать непосредственно в резервуар очищенной воды через электромагнитный вентиль, открываемый и закрываемый в зависимости от заданных уровней в этом резервуаре. Кроме того, при домывке автобусов и легковых автомобилей вода, забираемая для этих целей из сети хозяйственно-питьевого водопровода, должна также использоваться для пополнения оборотной системы. Осадок (шлам) из безнапорных гидроциклонов под гидростатическим давлением выпускается в передвижной контейнер. Всплывающие нефтепродукты в безнапорных гидроциклонах отводятся через плавающую воронку в бак для сбора нефтепродуктов.

Выводы

В связи со значительным объемом расходуемых моющих средств автомойки являются потенциальными загрязнителями [окружающей среды](#). В связи с этим, как правило,

государственные органы требуют оснащать автомойки системами регенерации и очистки воды.

Система оборотного водоснабжения, как правило, включает в себя сборник-резервуар сточной воды, откуда она насосами подается в фильтры очистки от взвешенных частиц и нефтепродуктов. После фильтрации очищенная вода поступает в сборник-резервуар чистой воды, из которого она забирается насосами для расхода на промышленные цели и для мойки автомобилей. В данной схеме оборотного водоснабжения повторное использование воды для мойки может производиться, минуя сборник-резервуар чистой воды, и прямо подаваться насосом к моечной машине.

Уборочно-моечные работы на данной автомойке ограничиваются: обливом автомобиля (300-350 тенге), мойкой люкс (1000-1400 тенге), мойкой моторного отсека (650 тенге). Цены на услуги для автолюбителей среднего класса достаточно приемлемые, но качество моющих средств и технологический процесс мойки автомобиля оставляет желать лучшего.

Литература

1. Акчурин А.Г. «Основы технической эксплуатации транспортной техники». Учебник для ВУЗ-ов. Алматы: ТОО «Эверо», 2011г.
2. Руководство по диагностированию технических средств подвижного состава автомобильного транспорта. М: Транспорт, 2010 г. (шифр 629.113.004 Р-851 НТБ).
3. Суханов Б.Н., и др. «Техническое обслуживание и ремонт автомобилей». Пособие по курсовому и дипломному проектированию. М: Транспорт, 2006 г.
4. Шумик С.В. Техническая эксплуатация автотранспортных средств. Пособие по курсовому и дипломному проектированию. Минск: «Высшая школа» 2010 г.
5. Завьялов С.Н. 'Организация механизированной мойки автомобилей и обратного водоснабжения' - Москва: 'Транспорт', 1978 - с.126.

УДК 662.997

ГЕЛИОУСТАНОВКА ДЛЯ ОСВЕЩЕНИЯ ПОДЗЕМНЫХ ПОМЕЩЕНИЙ

**А.Абдурахманов, Ж.З.Ахадов, А.А.Кучкаров, Ш.Р.Холов,
Ю.Б.Собиров, М.А.Маматкосимов**

*Институт материаловедения НПО «Физика-Солнце» АН РУз
г.Ташкент, Узбекистан*

Бул зерттеуде гимараттарды табиғи күн көзімен жарықтандыруға арналған гелиоқондырғы жұмысының принциптері талқыланған. Қондырғы Күн траекториясын бақылайтын автономдық жүйеге ие. Созған байланысты жерасты гимараттарын күн сәулесімен толассыз қамтамасыз ете алады.

The paper presents operating principles and parameters of the solar station for lighting underground premises with natural sunlight. The station has an autonomous system of tracking the Sun trajectory due to which a continuous stream of sunshine inside the underground premises is provided.

Кілт сөздер: гелиоқондырғы, автономдық жүйе, күн, сәулелер.

Keywords: solar station, autonomous system, the Sun, beams.

Технологии применения Солнечной энергии в народном хозяйстве и в быту весьма актуальны не только с точки зрения энергоснабжения, но и с точки зрения здоровья человека и животных. Естественные солнечные лучи не только освещают, но и нагревают внутренности помещений, а также создают комфорт при работе. Известно, что 80 % информации, что принимает человек, приходится на зрительный канал. При этом, качество получаемой информации во многом зависит от освещенности среды.

Данная работа посвящена разработке и созданию гелиоустановки для освещения подземных помещений. Для этого нами использованы гелиостат с системой слежения за траекторией Солнца и три отражающие зеркала.

Несущая основа рамы гелиостата собирается из отдельных трубчатых элементов крепящихся между собой при помощи резьбовых и шпоночных соединений в единую ферму размерами поверхности 2.4x2.8 м.

Гелиостат представляет составной панель из 42 зеркал размерами 40x40x0,6 см с тыльным алюминиевым напылением с коэффициентом отражения 0.75. Зеркала устанавливаются на плоскую несущую основу гелиостата, образуя одну цельную светоотражающую зеркальную поверхность. Выставление facets в требуемое пространственное положение на несущей основе – юстировка, производится при помощи регулировочных винтов по специальной методике [1].

Несущая ферма гелиостата установлена на две вертикальные опоры на подшипники, позволяющие поворачивать ферму по углу места до 40° . Опоры смонтированы на поворотном устройстве, позволяющем вращать ферму вокруг вертикальной оси, т.е. по азимуту, на угол $\pm 60^{\circ}$. Зеркало концентратора приводится в движение в двух плоскостях – по углу места и азимуту исполнительными механизмами через редукторы.

Метеорологические условия для работы гелиоустановки: Солнечная радиация 300 Вт/м² и выше; Скорость ветра от 0 до 25 м/сек; Температура воздуха от -20 до 45⁰С.

Для автоматического слежения за Солнцем гелиостат оснащен разработанной нами системой слежения [2]. Гелиостат направляет лучи Солнца на зеркальную поверхность второго стационарного отражателя. Общая схема освещения подземного помещения солнечными лучами показана на рис. 1.

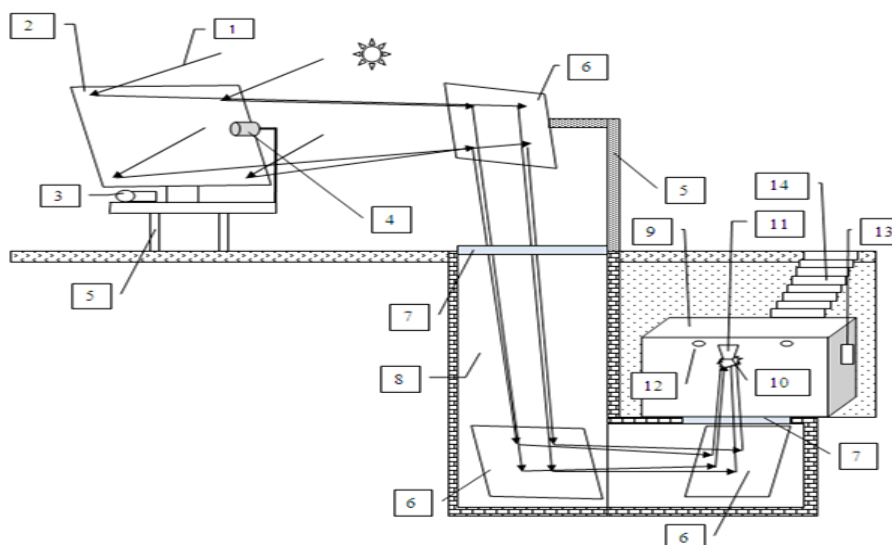

Рис.1. Общая схема освещения подземных помещений солнечными лучами.

1-солнечные лучи, 2-гелиостат, 3-двигатель и редуктор, 4-солнечный датчик, 5-рама, 6-отражающая зеркала, 7-прозрачное стекло, 8- проем - яма, 9-подземная комната, 10-фокус, 11-экран, 12-электрическая лампа, 13-автопереключатель, 14-лестница.

Гелиостаты первый отражатель установлены на высоте 10 м от поверхности земли (рис.3) и их оптическая ось соответствует направлению Север – Юг. Первый отражатель площадью 2.25 м² установлен под углом 45⁰ к горизонту, второй отражатель площадью 1м²находится в яме глубиной 5 м, под углом 45⁰ к горизонту. Третий отражатель размером 1.0 м²тоже установлен в яме на расстоянии от второго на 4.3 м, соосно со вторым отражателем и отражает солнечные лучи на потолок подземной комнаты. В установке коэффициент отражения зеркал гелиостата и первого отражателя составляет 0.75, отражающие зеркала, установленные внутри проема имеют наружные алюминиевые напыления с коэффициентом отражения 0.9. Луче пропускающий проем закрыт с двух

сторон прозрачными стеклами, коэффициенты пропускания которых составляет 0.82. С учетом этих параметров, проводим простой расчет мощности лучистого потока внутри подземного помещения:

$$E = E_0 \cdot S_g \cdot R \cdot K_c \quad (1)$$

E_0 - плотность прямого потока солнечной радиации, S_g — площадь гелиостата, R - коэффициенты отражения зеркал, K_c -коэффициенты пропускания стекла. С учетом данных получим

$$E = 800 \cdot 6.72 \cdot (0.75 \cdot 0.75 \cdot 0.9 \cdot 0.9) \cdot (0.82 \cdot 0.82) = 1647,0 \text{ Вт}$$

Мощность и освещенность внутри комнаты прямо пропорционально зависит от плотности прямого потока солнечного излучения. Для оценки производительности освещения подземного помещения в течение дня в различные времена года, приведены актинометрические данные (см. рис. 2) [2]. Результаты актинометрических измерений показывают, что в течении дня такую солнечную установку для освещения комнаты можно использовать с 8:00 утра до 17:00 вечера. Остальные времена суток (вечером, облачной погоде) используется искусственные осветители.

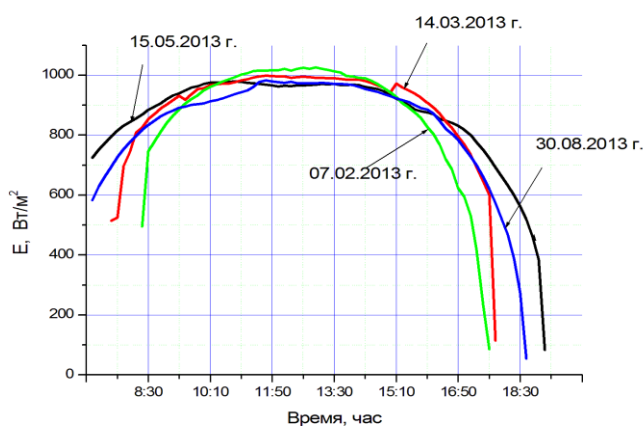

Рис.2. Прямая солнечная радиация в течении дня в различные времена года для Ташкентской области Узбекистана.

Таким образом исследования показывают, что для создания нормальной освещенности подземного помещения необходимо более 600 Вт/м^2 прямой солнечной радиации. Отметим, что разработанная нами гелио установка внедрена для освещения подземного концертного зала находящихся в селе Хумсан Ташкентской области Бустанликского район.

Рис.3. Фотографий гелиоустановки на месте локации.

Для непрерывной, точной работы установки применена, разработанная нами автоматическая система слежения гелиостата за дневной траекторией Солнца (см. рис.4). Датчик разработан на основе фотодиодов ФД-256[3].

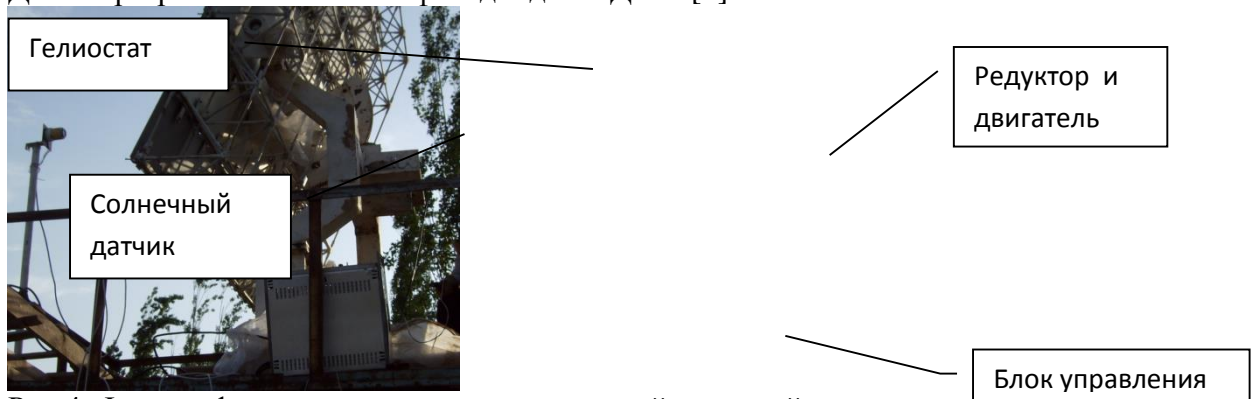

Рис.4. Фотография гелиостата с автоматической системой управления.

Разработанная нами система управления гелиостата тестирована на базе бизеркальной малой солнечной печи с тепловой мощностью 1,5 кВт. Эксперименты показали высокую точность слежения гелиостата за видимой траекторией Солнца.

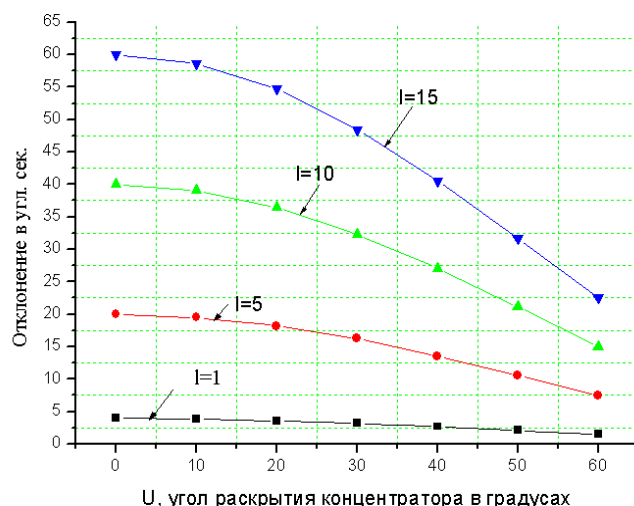

Рис.5. Зависимость углового отклонения пятна от апертурного угла концентратора при различных линейных отклонениях l в мм.

Линейное отклонения центра пятна от фокальной точки в динамике составляет всего несколько мм, что соответствует 3-8 угл. секунд. Автоматическую систему управления такой точностью можно использовать не только для установок подземного освещения, но и для высокотемпературных солнечных печей.

Выводы:

Разработана и протестирована автоматическая система слежения гелиостата за траекторией Солнца.

Солнечные установки на базе гелиостата и отражающих зеркал при соответствующей схеме могут быть использованы для освещения подземных помещений.

Разработанная и созданная нами гелиоустановка успешно внедрена в целях солнечного освещения концертного зала в селе Хумсан Ташкентской области Бустанликского района.

Литература

1. Абдурахманов А.А., Кулахмедов Н.Н., Собиров Ю.Б., Кучкаров А.А. Юстировка facets гелиостатов и концентратора Большой Солнечной Печи. Научно-технический журнал Ферганского политехнического Института. 2012 г. №4. С.60-63.
2. Абдурахманов А.А., Собиров Ю.Б., Пайзуллахонов М.С., Орлов С.А. Результаты актинометрических измерений в месте расположения БСП с тепловой мощностью 1000 кВт.- Гелиотехника, 2012. №3. С.92-96.
3. Ахатов Ж.З., Орлов С.А., Кучкаров А.А., Саидганиев Ф.Т. Разработка системы слежения и управления ориентацией автономных концентраторов солнечного излучения.- Гелиотехника, 2013. № 1 С.68-71.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
Philological Sciences

УДК 378: 81: 004

**Қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияларды
қолданудың тиімділігі**

Ж.А.Бекнияз

*М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматривается эффективность использования информационных технологий при обучении казахскому языку.

The article considers the efficiency of the use of information technologies in the process of teaching the Kazakh language.

Ключевые слова: казахский язык, информационная технология, эффективность, обучение.
Key words: the Kazakh language, information technologies, efficiency, teaching.

Жаңа ақпараттық технологияны қазіргі қоғамда кез-келген қызметінің барлық саласына енгізу ақпараттық қоғамның басты көрінісі. Ақпараттық техниканы үздіксіз білім беру жүйесінде пайдалану оқытудың педагогикалық технологиясы, оқытудың ақпараттық технологиясы, оқытудың компьютерлік технологиясының туындауына себеп болды. Ақпараттық технологиялар деп өмірдің түрлі саласында ақпаратты өндейтін амалдарды орындауға арналған техникалық және бағдарламалық құралдар жиынтығын айтады. Оқытудың ақпараттық технологиясы деп оқушының өз бетімен танымдық іс-әрекетін дамытуға оқыту мен оқуды басқаруға, сондай-ақ оқу мен практикалық есептерді ойындық, адам-машиналы тұрғыдан шешуге бағытталған әдіснамалық, психологиялық педагогикалық, бағдарламалық- техникалық және ұйымдастыру құралдарының кешенін айтады [1]. Білім берудегі жаңа ақпараттық технология деп оқу мен оқу-тәрбие материалдарының, үйретуге арналған есептегіш техника мен аспаптық құралдарының жиынтығы, есептегіш техника құралдарының оқу үрдісіндегі рөлі мен орнын, оқытушы мен оқушылардың еңбегін жетілдіруде оларды пайдаланудың түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесін айтады [2].

Бүгінгі күні ақпараттық және бағдарламалық білім беруді қолдану арқылы білім алудың тың жолдары табылып отыр. Кез келген білім алушы білім алу барысында білімнің сапалы болғанын көздейді. Бұл ретте ақпараттық технологияның атқарар рөлі зор. Алайда, интернет желісі сияқты жаңа телекоммуникациялық жүйелердің пайда болуына байланысты ақпараттық технологияның педагогикалық мүмкіндіктері біршама өзгерістерге ие болды.

Қазақ тілі пәнінде ақпараттық технологияларды қолдану мақсаты оқу процесінде білім алушылардың дер кезінде тиянақты білім алуын қамтамасыз ету және кәсіби даярлау мен осы үдерісті оқытушы тарапынан басқарудың жоспарлаған сапасына қол жеткізу болып саналады. Қазіргі қазақ тілін оқыту барысында оқыту құралдары (компьютерлер, телекоммуникациялық байланыс құралдары, автоматтандырылған оқыту бағдарламалары, электронды оқу материалдары, қажетті интерактивті бағдарламалық және әдістемелік жабдықтар) әр түрлі оқыту түрлерін қолдануға және жетілдіруге мүмкіндік берумен қатар, оған қоса студенттердің өзіндік жұмыстарын орындау барысында қолданатын әдістемелік құралдар орнына атқаратын жұмысының маңызы зор. Сондықтан жоғары оқу

орындарының алдында тұрған жаңа мәселелерді жүзеге асыруға бағытталған оқыту тиімділігін арттыруға ақпараттық технологияны қолдану, оны жүзеге асыру мен оңтайландыруға тікелей әсерін тигізеді:

- студенттердің өзіндік жұмысын арттыру;
- ақпараттың түрлі көздерімен жұмыс істеу біліктілігін дағдыландыру;
- ақпаратты беру, өңдеу, сақтаудың қазіргі заманғы әдіс - тәсілдеріне студенттерді үйрету;
- олардың шығармашылық және интеллектуалдық қабілетін дамыту;
- өмірге икемдеуге себеп болатын әлеуметтік қызмет дағдыларын қалыптастыру

[3].

Оқыту мотивациясы мен студенттердің жұмыс істеу қабілетін арттыру үшін де компьютерлік оқу ойындарының алар орны ерекше. Өйткені жоғарыда айтылып өткендей сабаққа ақпараттық технологияны пайдалану танымдық ойындар әдістері оқу мотивациясын қалыптастырудың өз алдына жеке әдістері ретінде көрсетілсе, компьютерлік имитациялық модельдеуде бұл екі әдіс бірігіп, қойылған мақсатты шешуге зор ықпал етеді.

Осындай әдіс-тәсілдерді қазақ тілі пәнінде қолдану олардың дамуын негіздейтін ғылыми тұжырымдамалардың қалыптасуына, игерілетін заңдылықтардың студенттер жасаған компьютерлік моделінің негізінде осы тұжырымдамалардың дұрыстығын тексеріп отыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар студентті өзіндік жұмысқа бағыттай отырып, олардың танымдық белсенділігін арттыру, өзін-өзі бақылау мен өзіндік жұмысты орындату арқылы оқытудың сапасын мейлінше жақсартып, оқуға деген қызығушылығын арттыруға да пайдасын тигізеді.

Қазіргі заманғы компьютерлік телекоммуникациялар әр деңгейдегі оқу ақпаратын алу және білім беруде дәстүрлі оқыту әдістерімен бірдей, кейде одан да тиімді түрде жүзеге асырады. Адамның компьютер көмегімен атқаратын оқу іс-әрекеттері өте күрделі және алуан түрлі. Оларды төменде атай отырып, біз бұл іс-әрекеттің негізінде студенттерді шығармашылық ойлау пайда болатынына көз жеткіземіз:

- игерілетін теориялық білімдер жүйесінің негізінде жатқан жалпы қатынастарды табу мақсаты бойынша оқу міндеттерінің шарттарын қайта қарау;
- аталған қатынастарды графикалық және белгі түрінде модельдеу;
- қатынас моделін оның жалпы белгілерін игеру мақсатында қайта қарау;
- жалпы әдіс негізінде нақты практикалық міндеттерді бөліп алып, шешу;
- алдыңғы іс-әрекеттің орындалуын бақылау;
- берілген міндетті шешудің жалпы тәсілін игеру бағасы.

Көрнекі құралдың жаңа заман талабына сай түрлерінен саналатын мультимедиялық энциклопедия, электрондық оқулықтар мен түрлі дыбыстық таспа материалдары бүгінгі таңда студенттердің қай пәнді болмасын тез әрі терең, шығармашылықпен игеруіне мейлінше қолайлы жағдай тудырып отыр.

Оқу үрдісінің тиімді болуы ең алдымен оқу материалдарын оқу үрдісіндегі нақтылы жағдайларға қарай бейімдей білуге тікелей байланысты. Осы ұстанымды өркендету үшін қазіргі заманға сай телематикалық жүйелердің тигізер пайдасы зор. Бұл жерде оқу үрдісіне сай бейімдеу туралы сөз болып отырған жоқ. Оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін зерттеп өңдеушілер, оқытушылар оқу курсы немесе оқу материалдарын тартымды да ұғынықты етіп, жеңілдетуі туралы әңгіме етуде.

Мультимедиялық технологиялар мультимедиялық өнімдердің жасалу үрдісімен байланысты (яғни электрондық кітаптар, мультимедиялық энциклопедиялар, компьютерлік фильмдер). Ақпараттық технологияны оқытуда қолдану қоғамды ақпараттандырудың жалпы принциптеріне сай білім беруді сапалы түрде өзгертеді. Бұл жағдайда білім беру технологиясы ретінде оқу бағдарламасындағы оқыту мазмұнын жүзеге асыру әдісі болып табылады. Бұл әдіс қойылған дидактикалық мақсаттарға жетуді қамтамасыз ететін оқытудың формалары, әдіс-тәсілдері мен құралдарының жүйесі болып табылады.

Ақпараттық-есептеу техникасы мен компьютерлік жүйелер құралдарын қолдану арқылы жүзеге асатын білім берудің технологиясы білім берудің ақпараттық және коммуникациялық технологиясы деп аталады.

Оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдері пәндік білімнің жеткілікті түрде игерілуін қамтамасыз етуге ұмтылады. Ал инновациялық әдіс-тәсіл орынға оқыту үрдісінде әр студенттің әртүрлі жеке ойлау түрін дамытуды қояды. Жаңа материалды жеткізудің жиі кездесетін түрі электрондық оқулықтар болып саналады. Электрондық оқулықтар бір мезгілде жаттығуларды, зертханалық жұмыстар мен тест тапсырмаларды, яғни бір мезгілде білім беру мен бақылау жасауды да құрайды. Жүргізілген тәжірибелер көрсеткендей, жаңа технологиялық оқыту кезіндегі сабақ сапасы мен оқу курстарының құрылымы дәстүрлі әдістермен әлде-қайда жоғары болады. Электрондық оқулықтың мазмұндық-амалдық компоненті гипермәтін арқылы жүзеге асырылады. Гипермәтіндер сол пән саласы бойынша бейне материалдарымен толықтырылады.

Электрондық оқулықтың ішкі мазмұны үнемі интернет желісі және де басқада электрондық кітапханаларымен толықтырылып отырады. Сөйтіп әр студент өз мүмкіндігінше, даярлығына сәйкес ақпарат, мәліметтер алып, танымдық өрісін кеңейтіп, белсенді жұмыс жасай алады. Оқытудың ақпараттық технологиясының оқу үрдісіне кеңінен енуі студенттің танымдық белсенділігін таныта отырып, электрондық оқулық көмегімен студенттерді өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды. Қазіргі кезде оқу пәндері бойынша қазақ тіліндегі электрондық басылымдарға деген сұраныс өте жоғары. Негізгі білім мазмұны әдістемелік нұсқамалармен берілгендіктен, электрондық басылымды жасауға оқытушы аса жауапкершілікпен қарап, оны жасаудың технологиясы мен әдістемесін білуі керек. Баспа түріндегі оқулыққа қарағанда, ғылым мен техника саласындағы соңғы жаңалықтар мен өзгерістерді электрондық оқу басылымдарына енгізу, оқулық мазмұнын жаңарту әлдеқайда жеңіл болады. Электрондық оқулықтар арқылы:

- педагогикалық еңбекті автоматтандыру мен интенсификациялауға (оқыту жүйесін жоспарлауда, сабаққа дайындау барысында, оқу мақсатына сәйкес оқу материалын іріктеуде);
- оқытудың ойын түрлерін іске асыру (іскерлік, бақылау-тесттілік т.б.);
- студенттің ақыл-ойын, энергиясын шамалайтын экономикалық талаптарды қамтамасыз ету;
- имитациялық модельдеудің динамикалық нәтижелерін көркем түрде беру мен нақты объектілерді машиналы түрде имитациялау;
- хабардың мультимедиялық және гипертекстілік берілуін қолдану;
- студенттің жеке қабілетін ескеру және достық интерфейсті қалыптастыру арқылы жұмыста жағдай жасау;
- үлкен ақпараттық массивтердің сақталу қарапайымдылығы [4].

Қорыта келгенде, оқыту үрдісінде компьютерлік бағдарламалық құралдарды, компьютерді пайдалану арқылы студенттерде танымдық белсенділігінің жоғары деңгейін және білім сапасын арттыруды қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Истаев С.Ә., Мұхамеди А.К., Ахметова О.С. Компьютерлік технология негіздері курсқа арналған практикум // - Алматы: Дарын. Әдістемелік оқу құралы.- 2000.- 147б.
2. Занков Л.В. Наглядность и активизация в обучении.-М: учпедгаз,1960.-34с.
3. Монахов В.М. Проектирование и внедрение новых технологий обучения // Советская педагогика.-1990.№7.-С.17-23.
4. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект.-М.; Педагогика.-1977.-254с.

USING SIMULATIONS TO ENHANCE ORAL COMPETENCE**T.J.Kaparulina***K.Zhubanov Aktobe Regional State University
Aktobe, Kazakhstan*

*Бұл мақалада студенттерге ауызша сөйлеуге үйрету әдістері қарастырылығын.
В этой статье рассматриваются разные методы обучения студентов устному
говору.*

Кілт сөздер: *ауызша сөйлеу, әдістер, коммуникация, әрекет, дағды.*

Ключевые слова: *устный разговор, методы, коммуникация, действие, навык.*

In recent years the focus of language teaching has been on promoting oral skills in order to respond to the student's needs for effective communication in their second language. This shift from accuracy to fluency, after a certain level of linguistic competence has been achieved, has resulted in a range of communicative activities which aim at developing to the students' ability to understand and exchange real information.

An important type of oral communication activity which can be used with intermediate and advanced learners is simulation. A simulation is a decision-making activity where the participants, acting either as themselves or in different social roles, discuss a problem or series of related problems within a defined setting. Students simulate the real world in the classroom.

In simulation activity the learner is given opportunities:

- to assume the identity of a native speaker who interacts with other native speaker
- to focus on the communication of meaning rather than on the practice of language
- to produce "natural language"
- to learn what cultural behavior is appropriate to particular social groups
- to work within a group to achieve mutual understanding
- to take risks and turns to negotiate meaning
- to apply his/her current level of linguistic knowledge and skills to the needs of the situation
- to experience the dynamics of topic control and interaction management
- to build awareness of the foreign language as a vehicle for communication.

A simulation activity provides a more relaxed classroom environment which contributes to the lowering of the student's affective filter because they do not perform for an audience. Thus, their learning is facilitated, and the students, feeling free and confident, can concentrate on carrying on the immediate task in "real time". It has also been noted that this activity greatly helps shy students become more talkative.

Since the teacher's purpose is to provide students with opportunities to develop their communication skills and improve their ability to express themselves freely, she would involve them in simulated activities which resemble real life situations in which students will be involved. In this way the student will practice most of the aspects of the language (structures, functions, vocabulary and interpersonal skills) which are relevant to their needs. If learners can recognize the relevance of what they are doing and learning, they will be more motivated to participate in simulations – especially those which related to their personal experience. Occasionally, learners may assume a role that they are not likely to have in real life, such as that of a city council member, a head master etc. But this doesn't mean that the language they practice in that role is of no value. Communication skills developed through such simulations can later be transferred to other contexts of language use.

When deciding to assign a simulation activity to students, the teacher should take into consideration the following factors which influence the success or failure of the activity:

- The teacher should define his/her goal by determining how the activity will promote the communicative and linguistic development of the students.
- The right time to perform the right simulation is another parameter which will stimulate learners to participate in the activity.
- The choice of the right type of the activity based on the teacher's sensitivity to the cultural makeup of the class. Some activities which are successful with one group of students may prove inappropriate when applied to another group that has a different cultural perspective of the world.

Simulation differs from roleplay and most forms of discussion because it is a relatively complex activity in terms of support material and the stages that must be covered. We can generally identify three stages in a simulation: first, information is provided to all participants; second, they work together to solve a specific problem, and third, they follow-up work.

Stage 1: We can establish the setting and define the problem by providing enough background information. This information may consist of texts (newspaper articles, reports and conversations) or visual materials (pictures, charts or maps) to help clarify the problem and the setting. The teacher needs to explain the purpose of the stimulation to the class. S/he also interprets the support materials, gives clear instructions about the activity, and assigns roles explaining what each student is expected to do. The roles of the participants are explicitly defined in role-cards.

These role-cards, which need not be very detailed, give the participants a new name and a task to perform. In assigning roles, the teacher should always take into account individual differences and the learners' personalities and skills. Besides the role-cards, the teacher gives the groups additional information to share and asks everyone to work either individually or in pairs or small groups to get prepared for their roles.

Stage 2: Group members, playing their roles as assigned, discuss the problem. During a simulation the teacher's role is to see that everything goes according to the plan. S/he acts as a prompter making suggestions or intervening indirectly when it is absolutely necessary to help students. S/he may need to remind them of information they have forgotten or advise them when they feel unable to go on with the task. In all these cases s/he should avoid dominating the simulation. Sometimes the teacher may join the simulation as a participant, to give the students a chance to practice English with someone who has mastered the language. The simulation can be done in one class period.

Stage 3: When the simulation is over the teacher should provide students with feedback by leading a follow-up discussion. The discussion should focus on how successful the activity was, what the students learned from doing it, and how satisfactory their performance was. The teacher should draw their attention not only to any linguistic problem s/he noted but also to the content of the activity, i.e. whether the students were convincing in their roles. The evaluation of the activity should be based on the degree to which students fulfilled both the linguistic and communicative aims of the simulation.

Since there are no formulas for good simulations, we could say that a successful simulation depends on how well students get involved in it and how satisfactorily they use the language to communicate their thoughts and interests.

Literature

1. Brown, H. Douglas. 1980. *Principles of language learning and teaching*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
2. Jones, K. 1982. *Simulations in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 4-15.
3. Swain, Merrill. 1981. *Target language use in the wider environment as a factor in its acquisition*. Roger Anderson. Rowley, Mass.: Newbury House

4. Widdowson, Henry. 1978. *Teaching language as communication*. Oxford: Oxford University Press.

УДК 802.0

АНГЛИЙСКИЙ ЮМОР В ТЕКСТАХ АНЕКДОТОВ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОПИСАНИЯ

А.Р. Мухтаруллина, Г. М. Хасанова

*Башкирский государственный университет
Уфимская государственная академия искусств имени З. Исмаилова
г.Уфа, Республика Башкортостан*

Мақалада юмор анекдот мәтініндегі комикалық категория ретінде қарастырылған. Анекдоттардың тақырыптық-персонаждық параметрлері талданған. Ағылшын лингвомәдениетіндегі стереотиптердің түрлері шекараланады, ағылшын юморын өзге лингвомәдени қоғамдастықтардың түсінбеушілік критерийлері анықталған. The article is devoted to a topical problem of studying humour as a category of comic in the text of anecdotes. Thematic and personage parameters of anecdotes are analyzed in detail, stereotypes in the English Linguoculture are differentiated, and criteria of misunderstanding of English humour by other linguocultural communities are revealed.

Кілт сөздер: *анекдот, әлемнің ұлттық кескіні, юмор, тақырыптық топтар.*
Keywords: *anecdote, national worldview, humour, thematic groups.*

Юмор в широком смысле, безусловно, является одним из концептов английской национальной картины мира; его предметно-образная характеристика представляет собой множество хранящихся в коллективной памяти ситуаций, сопряженных с добродушно-насмешливой интенцией, тональностью и образцами поведения людей, его понятийная характеристика — перечень определений, связанных с характеристиками ситуаций, которые ассоциируются с юмористическим поведением, его ценностная характеристика — снятие сравнительно незначительной угрозы с помощью психологической разрядки в виде положительной эмоции, выражаемой смехом [Карасик 2001].

Иными словами, как категория комического, юмор обладает чертами «карнавальности», переворачивая ценности общества. В его основе обычно заложено противоречие, выказывание чьего-либо превосходства или совмещение несовместимого. Юмор отличается от других видов комического – сатиры и иронии – своей добродушной окраской, однако на современном этапе при возникновении множества гибридных форм комического бывает трудно провести грань между этими разновидностями. Помимо этого, индивидуальное восприятие юмористического произведения, основанное на личном опыте и лингвокультурных знаниях, определяет угол зрения на описанную ситуацию. Таким образом, один и тот же юмористический текст может быть отнесен к разным видам комического представителями разных лингвосоциокультурных групп. В лингвокультурологическом аспекте национальная картина мира объективно существует и верифицируется, представляя собой национально-специфическое выделение признаков окружающей действительности и их комбинаторику. Эта картина мира зафиксирована принятыми в данной культуре знаками, прежде всего — системой языка. «Основы лингвокультурологического подхода к языку были заложены фундаментальными исследованиями В. Гумбольдта, А.А. Потебни. Современное языкознание, интегрируясь с

другими гуманитарными науками, развивает данное направление и рассматривает язык как культурный код нации, а не просто орудие коммуникации и познания» [Исакова 2013, 43]. Данное утверждение справедливо, т.к. одним из аспектов картины мира является ценностная картина мира, в которой в концентрированной форме заданы сложившиеся в данной культуре нормы поведения, оценки, правила, идеалы. При межкультурном сопоставлении ценностных картин мира выявляются универсальные и специфические ценности, свойственные сравниваемым культурам. Элементы ценностной картины мира находят выражение в значениях слов, фразеологизмов, ассоциативном потенциале языковых единиц, в прецедентных текстах, речевом этикете.

В общей системе национальной картины мира можно выделить аспект юмористической картины мира. При этом юмористическая картина мира распределена по четырем основным уровням социально-групповых характеристик человека: 1) общечеловеческий, 2) этнокультурный, 3) социально-групповой или социокультурный, 4) индивидуальный. Английский юмор включает релевантные характеристики универсального юмора, а также юмора тех социальных групп, из которых состоит английская нация. Сумма наиболее характерных признаков этих групп и позволяет заключить, что перед нами — именно английский юмор. В самом общем плане специфику этнокультурного юмора можно определить на основе следующих трех признаков: 1) наличие либо отсутствие признака, 2) степень приоритетности признака, 3) комбинаторика признака. В текстах анекдотов национальная картина мира проявляется, прежде всего, в характерологии тематики, персонажей и ситуаций. Сложность тематики скрывается за видимой простотой изложения. Темы для текстов анекдотов диктует сама жизнь, например, о врачах и больных, профессиях, политике, о семье и быте. Даже поверхностный анализ значительного корпуса комических текстов позволяет прийти к выводу, что анекдоты, вызванные какими-либо политическими событиями, остаются актуальными лишь на некоторое время, в то время как тексты анекдотов, появившиеся на основе забавных, шуточных рассказов о семье, о быте и т.п. сохраняют к себе интерес вне зависимости от изменения мировоззрения человека.

В рассматриваемых нами текстах анекдотов отслеживается «тематически-персонажная» классификация, исходя из которой, мы определяем наиболее популярные разделы английских анекдотов, по которым чаще всего систематизируются юмористические тексты, как в печатных изданиях, так и на сайтах сети Интернет.

В английских анекдотах выделяются следующие тематические группы:

- 1) группа «общественно-социальные группы»: political, state, ethnic, religious, sex / sexuality, men / women, marriage;
- 2) группа «профессиональные группы»: aviation, business, military, computer and technical support, farmers, lawyers, science, office, medical, police;
- 3) группа отмеченного адресата: kids, school, college, old people / old age, mommy / mama jokes;
- 4) группа «сферы развлечения»: bar jokes, pub jokes, fishing, holidays golf / sports, travel;
- 5) группа «абсурдного и черного юмора»: crazy, sick jokes.

Анализ раздела «общественно-социальной группы» в англоязычных анекдотах показывает, что эта группа включает в себя анекдоты, объектом которых выступают государственная и политическая система общества, та или иная ущемленная группа. *E.g.:* *'Margaret Thatcher died, and a few days later the Devil dragged her by the hair to the pearly gates. God asked him, "What do you think you're doing? I don't want her". "Oh come on, do me a favour," replied the Devil, "I've only had her three days and she's already closed down four furnaces".'*

В этом тексте юмористически показано отношение англичан к политике бывшего премьер-министра Маргарет Тэтчер, которая волевым решением закрывала государственные нерентабельные предприятия и передавала их в частную собственность: даже в аду она умудрилась закрыть печи. Отметим, что анекдот как жанр не является

формой резкого протеста. Гипербола в этом тексте (Тэтчер наделяется сверхъестественной силой и представляет опасность для дьявола в аду) отражает смешанное чувство, которое испытывали англичане по отношению к волевому лидеру своей страны: в сознании многих людей было понимание того, что соответствующие меры необходимы, анекдот осуждает лишь чрезмерную настойчивость в выполнении намеченного.

Этнический юмор об иностранцах, иммигрантах и «малых» этнических группах широко представлен в анализируемых текстах анекдотов. В основе данной группы анекдотов находится один или несколько аспектов стереотипа, сложившегося о той или иной нации. Вышесказанное подтверждается понятием стереотипа в современной лингвистике как «стандартного мнения о социальных группах или об отдельных лицах как представителях этих групп» [Кубрякова, 1996, 177]. Следовательно, стереотип есть некий фрагмент концептуальной картины мира, существующей в сознании человека. Идеал английского национального характера — это волевой человек с острым чувством собственного достоинства и нежеланием пускать других в свою личную сферу. Английское общество построено по законам жесткой иерархии, стремление занять более высокое место в обществе приветствуется и поощряется. Особая значимость придается деньгам как основанию индивидуальной свободы человека в соответствии с основными ценностями западной цивилизации.

В отношении других наций, стереотипными признаками являются: осторожность с деньгами шотландцев; импульсивная и странная логика поведения, нерациональность ирландцев. В английских анекдотах отмечена историческая нелюбовь к французам, которые изображаются как излишне возбудимые, со странной кухней (особым объектом юмора выступает сыр с резким запахом); стереотипизируются чрезмерная организованность, неумение вкусно готовить, склонность к задиристству немцев; необразованность, грубость, вульгарность — американцев; эмоциональность итальянцев, жестокость к животным испанцев. Европейские стереотипы хорошо видны в следующем анекдоте:

E.g.: In Heaven: The cooks are French, The policemen are English, The mechanics are German, The lovers are Italian, The bankers are Swiss. In Hell: The cooks are English, The policemen are German, The mechanics are French, The lovers are Swiss, the Italian are bankers.

В американских анекдотах стереотипным является негативная характеристика разного рода иммигрантов: пуэрториканцев, мексиканцев, китайцев, вьетнамцев и др. Им приписаны такие признаки, как: глупость, бедность, нечистоплотность.

Представители экономически благополучных стран, европейцы, как проживающие в США, так и за пределами этой страны, наделяются характеристиками, не затрагивающими экономический аспект, например, отсутствие чувства юмора или неряшливость британцев. Традиционной формой анекдотов об англичанах является так называемый «испорченный телефон» (*marred anecdote*), где англичанин пересказывает анекдот, но теряет нить повествования.

Следующая тематическая группа включает в себя так называемые социальные анекдоты, объектом которых выступает социальная группа, ущемленная по половой, возрастной или профессиональной принадлежности.

В таких анекдотах широко представлены гендерные стереотипы — т.е. внутренние установки в отношении места мужчин и женщин в обществе, их функций и социальных задач. В подавляющем большинстве такие анекдоты открыто или завуалировано дискриминируют женщин или мужчин, высмеивая несостоятельность в приписываемых обязанностях, правилах и способах обязательного поведения.

E.g.: "Broken off your engagement to Mary?"

"She wouldn't have me".

"You told her about your rich uncle?"

"Yes. She's my aunt now".

Стереотип женщины, обыгрываемый в английском / американском юморе, являлся и является достаточно многоаспектным. Ядерными элементами «женского» стереотипа можно считать болтливость и глупость, отсутствие логики, которые, как правило, прямо пропорциональны внешним данным (Blonde, Blondiejokes), а также иррационализм (трата денег мужа на многочисленные украшения и одежду). Важное место занимает тема борьбы с лишним весом.

E.g.:Blonde: 'Excuseme, whattimeisitrightnow?'

Woman: 'It's 11:25pm.'

Blonde: (confused look on face) 'you know, it is the weirdest thing, I've asked that question thirty times today and every time someone gives me a different answer.'

Следующей исследуемой группой являются семейные анекдоты. Комический эффект большинства английских анекдотов основан на ироничном отношении окружающих к «семейному авторитету». Кроме того, высмеиванию подвергаются взаимоотношения между супругами, связанные, особенно с эмансипированной ролью женщины, как в обществе, так и в семье. *E.g.: "Ican'tgoonlikethis!" thewomanbawledatherhusband. "My mother sends us money, my sister buys our kids clothes, and my aunt brings us food. I'm so ashamed". "You should be!" replied the never-do-well. "Your uncles don't give us a damn thing".*

Рассмотрим следующую группу анекдотов, которую мы обозначили как «группа отмеченного адресата: детские (из жизни дошкольников); школьные; студенческие». Данный тип анекдотов отражает эволюцию развития детей (от дошкольника до самостоятельного взрослого человека) и различных видов интересов, отношений, ценностей подрастающего поколения.

Детские английские анекдоты в основном основаны на обыгрывании нелепых, курьезных жизненных ситуаций и моментов. По наблюдениям психологов, юные американцы и англичане быстро перенимают модель поведения взрослых, которые характеризуются как: деловые, серьезные, постоянно вращающиеся в мире денег. Стремление к успеху, совершенству, «быть лучше всех» приводит к высмеиванию недостатков, отличительных черт других детей.

Школьный юмор построен на обыгрывании скучной школьной жизни учащихся, любимых и нелюбимых уроков, учителей, школьных обедов, школьной формы и т.д.

E.g.:What is the chemical formula for water?

Little Johnny's teacher asks, "What is the chemical formula for water?"

Little Johnny replies, "HIJKLMNO"!!

The teacher, puzzled, asks, "What on Earth are you talking about?"

Little Johnny replies, "Yesterday you said it was H to O!"

Анекдоты о студентах также отражают курьезные, смешные ситуации во время учебного процесса (анекдоты о лекциях, семинарах, лабораторных), профессиональную компетентность лектора (погруженность лектора в свою деятельность, в содержание лекции). Отметим, что тема сдачи экзамена путем списывания или других приемов получения удовлетворительной оценки отсутствует в английских анекдотах.

E.g.:When I first started college, the Dean came in and said "Good Morning" to all of us. When we echoed back to him, he responded "Ah, you're Freshmen." He explained. "When you walk in and say good morning, and they say good morning back, it's Freshmen. When they put their newspapers down and open their books, it's Sophomores. When they look up so they can see the instructor over the tops of the newspapers, it's juniors. When they put their feet up on the desks and keep reading, it's seniors." "When you walk in and say good morning, and they write it down, it's graduate students."

В английских и американских текстах анекдотов представляется возможным разделить профессиональные группы на два класса:

1) профессиональные группы, имеющие более высокий уровень материального дохода, чем среднестатистический англичанин или американец. Наиболее типичными

представителями материально процветающих профессиональных групп являются врачи и юристы. Стереотип о людях этих профессий одноаспектен и апеллирует именно к материальной стороне вопроса. Периферийным аспектом стереотипа, попадающим в прагматический фокус анекдотов и шуток, является представление врачей и юристов жуликами, стремящимися получить как можно больше денег от пациента или клиента любыми способами.

E.g.: Replacing lab rats with lawyers

The National Institute of Health (NIH) announced last week that they were going to start using lawyers instead of rats in their experiments. Naturally, the American Bar Association was outraged and filed suit. Yet, the NIH presented some very good reasons for the switch.

1. The lab assistants were becoming very attached to their little rats. This emotional involvement was interfering with the research being conducted. No such attachment could form for a lawyer.

2. Lawyers breed faster and are in much greater supply.

3. Lawyers are much cheaper to care for and the humanitarian societies won't jump all over you no matter what you're studying.

4. There are some things even a rat won't do.

2) профессиональные группы, имеющие более высокий позиционный статус, чем среднестатистический англичанин или американец, и потому представляющие собой своеобразный авторитет, подвергающийся насмешкам в анекдотах:

E.g.: *The teacher is droning away in the classroom when he notices a student sleeping way up in the back row. The teacher shouts to the sleeping student's neighbor, "Hey, wake that student up!" The neighbor yells back, "You put him to sleep, you wake him up!"*

Особый интерес представляет собой группа анекдотов, состоящая из текстов абсурдного или черного юмора.

Под абсурдностью принято считать нелепость, несообразность, которая представляет собой признак особой ситуации, когда нечто противоречит здравому смыслу, всему жизненному опыту, логике, но при этом допускается как возможное, либо имеет место в реальности. Комический эффект абсурдных анекдотов заключен в неоднозначности, непредсказуемости ситуаций, в отвлеченном, абстрактном изображении реального мира и действительности, а также в нелогичных и лишенных конкретики действиях.

В группу черного юмора входят анекдоты, направленные на осмеяние табуированных тем в обществе, аномальности, а также обыденно-теоретизированной реальности.

Такие анекдоты достаточно популярны среди школьников. Современные анекдоты этого блока вместе с главным персонажем противопоставляют абсурдности мира непоколебимую уверенность в правильности происходящего. Это смешно не потому, что совершается нечто абсурдное, а потому, что игнорируется абсурд абсурдным же образом. Заметим, что отдельные тексты этой группы отличаются повышенным использованием неприемлемых в цивилизованном обществе тем и лексем.

Абсурдные английские анекдоты определяются в англоязычной научной литературе термином *ShaggyDogStory* (возникшие изначально из серии историй о пуделях), обозначая «анекдот с неожиданной концовкой, часто абсурдной», весь юмор которого заключается в его нелепости.

В американской культуре существует свой национально-специфичный тип абсурдных анекдотов – «*Elephantjokecycle*», «*LightBulbjokes*», где комический эффект содержится в задавании абсурдного вопроса.

E.g.: How can you tell when an elephant has been in your refrigerator?

Look for elephant tracks in the butter.

Таким образом, лингвокультурологический анализ текстов английских анекдотов позволяет нам прийти к заключению, что в своем тематико-персонажном многообразии анекдоты являются языковой репрезентацией юмора как категории комического. Более того, юмор в анекдотах актуализируется во многом благодаря стереотипам как фрагментам национальной картины мира. Перед нами стояла задача – выделить основные

тематические группы и описать характерологические особенности выделенных циклов комических текстов. Полученные результаты позволили нам выделить также критерии непонимания английского юмора носителями иных лингвокультур. Соответственно, адресат: 1) не воспринимает ситуацию как включающую внутреннее несоответствие, не видит абсурдности или странного положения вещей, либо 2) четко понимает внутреннее несоответствие в ситуации, но считает, что юмор как мягкая форма критики к такой ситуации не относится, поскольку предметом осмеяния оказываются сверхценности данной культуры. Для английской лингвокультуры такими ценностными доминантами являются, прежде всего, индивидуальная независимость, антифатализм, высокий эмоциональный самоконтроль.

Литература

1. Исакова С.С. Лингвокультурологическое исследование когнитивной сферы человека (на материале казахско-французской фразеологии) // Вопросы когнитивной лингвистики. -№2, -Тамбов: 2013. –С. 43.
2. Карасик А.В. Лингвокультурные характеристики английского юмора. –Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Волгоград, 2001. – 14с.
3. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – КСКТ, -С.177.
4. Муратов Э.Н. Сборник юмора на английском языке. Laughs and smiles. -М., 2003. - 142с.
5. Уткина А.В. Дисс. на соиск. уч. степ.канд. филол. наук. Когнитивные модели и их репрезентации в русском и английском языках. -Пятигорск, 2006. -207с.
6. Шмелева Е., Шмелев А. Рассказывание анекдота как русский лингво-специфический речевой жанр. Режим доступа: <http://fixed.ru/pricling/conf/stilsists/rasskbetmse.html>.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
History, Philosophy and Sociology

УДК 339.8

**Роль и значение транспортных коммуникаций в формировании регионального
торгового рынка Западного Казахстана и Южного Урала в XIX веке**

Г.К.Кожакметова

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

*Бұл мақалада XIX ғасырда Батыс Қазақстан және Оңтүстік Оралда өңірлік сауда
нарығын қалыптастыруда транспорттық коммуникацияның ролі мен маңызы жайында
баяндалып, зерттеу жұмыстарының қорытындылары назарға ұсынылған.*

*In the present article the analysis of the role of transport communications in the formation of the
regional trade market in the Southern Urals and Northwest Kazakhstan in XIX century is made.*

Кілт сөздер: *транспорт, коммуникация, өңір, сауда, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал.*
Key words: *transport, communication, region, trade, Western Kazakhstan, Southern Urals.*

Развитие ярмарочной торговли в степи, включение Казахстана в общероссийский рынок способствовали установлению экономических связей между отдельными регионами России. При этом лидирующее положение в развитии рыночных связей народов региона заняли татарские коммерсанты, захватившие значительную часть торговли в Казахстане, Башкирии, Средней Азии в свои руки. Постепенно накапливая свой капитал, они заняли прочные позиции в кожевенном, салотопенном и мыловаренном производстве. Однако отсутствие путей сообщения тормозило развитие внутреннего рынка в Казахской степи и регионального торгового взаимодействия с Южным Уралом. Все дороги, почтовые тракты в основном сосредотачивались вокруг населенных пунктов. Перевозка товаров осуществлялась на волах, верблюдах и лошадях. От состояния путей сообщения в значительной степени зависели цены на сырье и промышленную продукцию. Крупные изменения в экономической жизни региона вызвало строительство железной дороги. Местные власти, купечество, общественность понимали огромные преимущества стальной магистрали и прилагали большие усилия для проведения железнодорожного пути в свой регион.

Первая дорога, связавшая Самару и Оренбург, была открыта в 1877 г. В результате Южный Урал оказался взаимосвязанным с Поволжьем. В полосе ее экономического влияния оказались самые южные районы Башкортостана. В 80-х годах развернулась ожесточенная дискуссия дальнейшего направления данной железнодорожной ветки. Сначала был принят «северный вариант» железной дороги через Нижний Новгород – Казань – Екатеринбург - Тюмень. Но, в 1882 г. министр путей сообщения адмирал К.Н. Посьет настоял на пересмотре решения в пользу «южного» варианта через Самару – Уфу. 2 января 1885 году было принято окончательное решение, утвержденное императором Александром III, строить железную дорогу на участке Самара – Уфа и начать проектные изыскания в направлении на Златоуст и далее к востоку. В августе 1890 года оконченный участок Уфа - Златоуст был соединен с самаро-уфимским в одну линию под названием Самаро-Златоустовская железная дорога, общая протяженность составляла 1 410 верст [1, С.651]. В 1895 году началось строительство Самаро-Уфимской железной дороги. Этот участок проходил через Уфу и Златоуст до

одного из пунктов Екатеринбург-Тюменской железной дороги [2, С.299]. С 1896 года по ней было открыто движение в Сибирь и до 1908 г. это был единственный рельсовый путь, соединивший Россию, Европу и Сибирь [3, С.6].

В 1892 г. был построен участок Златоуст – Миасс – Челябинск, а с 1893 г. началась прокладка знаменитой Сибирской железной дороги [4, С.357].

В результате Уфа и весь регион оказались на транспортном пути в Сибирь и Дальний Восток, получили быстрое и удобное сообщение с Центральной Россией. Все это с одной стороны, делало их торговыми центрами на пути в центральные губернии России и, с другой стороны, способствовало развитию торговли в близлежащих местностях.

Географическая изоляция, сдерживающая развитие края, завершилась, Южный Урал стал одним из ключевых регионов России.

Всё же недостаток развитых путей сообщения в Казахской степи создавало определенные трудности в развитии регионального рынка, задерживало расширение торгово-экономических взаимосвязей, как между отдельными районами степи, так и с приграничными районами, и наконец с Центральной Россией. В мае 1868 г.

Оренбургский генерал-губернатор Н.А. Крыжановский поднял перед Министром внутренних дел А.М. Горчаковым вопрос о необходимости строительства железнодорожных путей в Оренбургском крае. Основной мотивацией в докладной записке губернатора явилось то, что приграничные с казахским кочевьям территории (Саратовская, Самарская. Оренбургская губернии), занимаются выделкой кожи, сала и других продуктов животноводства, которые получают из казахской степи. Только в одном Кузнецком уезде Саратовской губернии имелись к этому времени до 150 кожевенных заводов, потребляемых более 1 миллиона пудов сырых кож, получаемых из казахских степей [5, Л.4].

Строительство железной дороги способствовало дальнейшему формированию регионального рынка. Определенный толчок развитию торговли дало строительство Оренбургской железной дороги (Самара - Оренбург), протяженностью 512 верст, связавшей Тургайскую область и Оренбургскую губернию с Центральной Россией.

В 1891-1893 гг. акционерное общество Рязанско-Козловской железной дороги построило линию Покровская слобода – Уральск, а в 1897 г. линию Урбах – Астрахань. В исторической литературе существуют различные точки зрения на роль данной железной дороги.

Если в томе третьем учебника «История Казахской ССР» отмечается, что эти железнодорожные линии пересекали только незначительную часть Уральской области (84 верст), и не оказали важного влияния на экономическое развитие степи [6, С.311], то В. Семенов-Тянь-Шанский считал, что, несмотря на незначительную величину данной линии в пределах области, влияние ее было заметно на торгово-промышленную жизнь региона. В результате произошло стягивание основных продуктов (хлеба, рыбы, скотоводческого хозяйства) к Уральску, способствуя этим самым развитию здесь обрабатывающей промышленности и направляя грузы к главным рынкам Европейской России. Работа этого участка железной дороги выразилась в следующих цифрах. Если в 1898 г. было отправлено грузов – 4 360 т. п., то в 1900 г. – 5 038 т. п. При этом отправка грузов вдвое превышало прибытие грузов (1898 г. прибыло 1 641 т. п., а 1900 г. – 2 423 т. п.), что свидетельствовало о транзитном характере данной железной дороги [7, С.306].

Строительство данной железнодорожной трассы помимо ускорения местной торговли притягивало сюда новые виды грузов и укрепляло связь различных регионов России. В начале XX века определенную роль в увеличении как внешнего, так и внутреннего товарооборота, расширении товарообмена сыграла железная дорога Оренбург-Ташкент, построенная в 1901-1905 гг. Данная железнодорожная линия связала Южный Урал, Казахстан и Среднюю Азию в единое экономическое пространство. Вся линия строившейся дороги в административном отношении была разделена на две части: северную от Оренбурга до Казалинска (946 верст), проходившая через территорию

Оренбургской губернии, Тургайскую область и Темирский уезд Уральской области и южную – от Ташкента до Казалинска (790 верст) вдоль Сырдарьинской области Туркестанского генерал-губернаторства [6, С.412-414].

Пять крупных станций – Актюбинск, Челкар, Казалинск, Перовск, Туркестан – стали узловыми пунктами связи Казахстана с Россией и Средней Азии. Оренбургско-Ташкентская железная дорога была единственной линией, связывавшей Туркестанский край с другими центрами производящей и обрабатывающей промышленности. Она проходила в направлении Оренбург – Актюбинск по водоразделам рек Урал, Илек, Эмба к озеру Челкар, через Мугоджарские горы, пески Малые Барсуки к Аральскому морю, Казалинск, к берегам Сырдарьи, на Перовск и далее на Ташкент.

Внедрение на железных дорогах специальных установок создало условия для перевозок в большом количестве скоропортящихся продуктов, в частности продукты скотоводческого хозяйства. Строительство железной дороги Челябинск – Троицк - Кустанай (1913 г.), протяженностью 232 верст, позволило соединить степи Северо-Западного Казахстана с Южным Уралом и превратить Кустанайский уезд Тургайской области в крупный центр скотоводческого производства в этом регионе [8, С.44].

Кроме того, данная железнодорожная линия соединила Троицк, Кустанайский уезд Тургайской области с Самаро-Златоустовской и Сибирской железными дорогами и превратила в один из крупных транзитных центров, взаимосвязанных с Южным Уралом и Западной Сибирью.

Важное значение в понимании создании единой железнодорожной инфраструктуры имеет указ Николая II от 14 мая 1913г. о строительстве двух железнодорожных линий: 1. от станции Казань Московско-Казанской железной дороги до соединения с участком Екатеринбург-Тюмень Пермской железной дороги; 2. от города Нижний Новгород до соединения с Северными железными дорогами [9, С.508].

Строительство этих железнодорожных путей соединяло в единое экономическое пространство регионы обширной Российской империи.

Таким образом, можно выделить важные аспекты в формировании транспортной инфраструктуры, оказавшей влияние на развитие регионального рынка:

1. В первой половине XIX века наиболее обеспеченными грунтовыми путями сообщений оказалась Уральская область, общая протяженность которой была 1 571 верст, а в Тургайской области - 844 верст. Приведенные выше скотопрогонные тракты проходили через крупные ярмарки, потому что движущийся скот из глубины казахской степи мог быть куплен на последующих сезонных торгах и так до конечного пункта, откуда он направлялся уже в виде мяса, кожи и другого сырья в европейскую Россию;
2. Развитие железнодорожных средств сообщения со второй половины XIX века содействовало росту подвижности населения и явилось предпосылкой к развитию товарооборота. Строительство Оренбургско-Ташкентской железной дороги, которая пересекла всю территорию Тургайской и частично Уральской области, изменило ситуацию, и способствовала равномерному втягиванию края в региональный торговый рынок и развитию современно организованных форм торговли (магазины, торговые дома, торговые представительства банков);
3. Все грунтовые и железнодорожные пути являлись транзитными, что свидетельствовало о втягивании казахского населения в региональный торговый рынок и подчеркивало незначительную плотность населения. Уральская и Тургайская области, являвшиеся пограничными зонами с одной стороны с Оренбургской и Самарской губерниями, а с другой – со Средней Азией стали транзитными пунктами продуктов скотоводческого хозяйства и русской фабрично-заводской промышленности;
4. Железнодорожное строительство в регионе рубежа XIX–XXвв., ориентированное на освоение окраинных территорий Российской империи, превратило населенные пункты казахской степи в торгово-промышленные селения с транзитными функциями. В частности, Ташкентская железная дорога, проходившая через станции Яйсан, Мартук,

Бистамак, Тамды, Аккемир, Кандагач Актюбинского уезда Тургайской области, дало толчок включению этого района в региональный торговый рынок [10, Д.2826];
5. Вместе с тем необходимо отметить, неравномерность в расположении рельсовых путей. Так, Иргиз, Карабутақ, Тургай оказались вне современных средств сообщения, что оказало влияние в дальнейшем на экономическое развитие данных районов.

Литература

1. ПСЗ Ри Т.Х.№7099 С.651.
2. ПСЗ РИ Т.ХУ.№3043.С.299
3. Краткий обзор развития и деятельности Самаро-Златоустовской железной дороги за 25-летие. 1888-1913 гг. - М., 1914. – 86 с.
4. Россия. Полное географическое описание нашего отечества/под ред. В.П. Семенова – Тянь-Шанского. - Спб., 1914, Т.5. Урал и Приуралье. – 785 с.
5. РО библ. им Салтыкова – Щедрина, Ф.379, Оп.1, Д.255, Л.4.
6. История Казахской ССР. Т. 3. - А., 1979. – 544 с.
7. Киргизский край.// Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В.П. Семенова. – СПб., 1903, Т. 18. – 477 с.
8. Асылбеков М.Х. Развитие сети ж/д в Казахстане в конце XIX –начало XX вв. // Казахстан в канун Октября. - Алма-Ата, 1968. – 120 с.
9. ПСЗ РИ, Т.28,№39389. - С. 508
10. ЦГА РК, Ф.25, Оп.1, Д.2826.

ӘОК94(574) «19»: 35.08

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУА БАСТЫҚТАРЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Ж.А.ҒАНИБАЕВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье рассматривается введение, становление и деятельность института крестьянских начальников в исторических исследованиях. Введение института крестьянских начальников, который явилось важным рубежом в колониальной политике России в крае, означало сосредоточение всей полноты власти в руках русской администрации.

In this article the initiation, formation and activity of the Institute of peasant chiefs in the historical research is examined by the author. Initiation of the Institute of peasant chiefs was an important turn in Russia's colonial policy and meant concentration of power in the hands of Russian administration.

Ключевые слова: *крестьянские начальники, казахское общество, административные реформы, Степное генерал-губернаторство, исторические исследования, имперская политика, переселенческая политика*

Key words: *peasant chiefs, the Kazakh society, administrative reforms “Steppe general governorship”, historical research, Empire Policy, Kaufmann, migration policy.*

XX ғасырдың басы Қазақстан тарихында қазақ көшпелі қоғамының әлеуметтік-мәдени дамуында жаңа серпін берген оқиғаларға толы болды. Тарих ғылымының осы кезеңінің

мәселелерін зерттеу тұрғысындағы маңызды қадамдарына қарамастан, көптеген аспектілер әлі де нақтылауды және онан әрі зерттеуді талап етеді. Тарих ғылымында қазақ даласындағы орыс үкіметінің жүргізген соңғы әкімшілік реформаларын зерттеу қажеттілігі туындайды, өйткені, XIX ғасырда қазақ даласына енгізілген әкімшілік реформалардың көпшілігі тарихшылармыздың қайта зерттеулеріне қарамастан, 1902 жылы 10 маусымда енгізілген шаруа бастықтары туралы Ереже туралы айтылмады. «Шаруа бастықтары туралы Уақытша Ереже» Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарына қатысты болатын. Шын мәнінде, бұл мәселе орыс үкіметінің саясатында қазақ даласын жалпы империялық аумаққа қосу үрдісінде, әкімшілік басқару жүйесінде, әлеуметтік-экономикалық даму мен құқық мәселесінде өзіндік бағыттардың бірі болды. Аймақтарды басқару мәселесі Ресейдің полиэтникалық және территориялық қатынасында дәстүрлі түрде маңызды орын алды. Ресей империясының ұлттық шет аймақтармен арақатынасын әкімшілік - құқықтық реттеудегі оның көп ғасырлық тәжірибесін қолданбай шешуі мүмкін емес еді.

Отандық тарих ғылымында осы мәселені зерттеуге арналған бірде-бір арнайы зерттеу жұмысы болған емес. Сондай-ақ шаруа бастықтары институты төмендегідей мәселелерді қарастырады: империялық үкіметтің аграрлық саясаты, қазақ халқының жаңа лауазымды тұлғалармен арақатынасы, Ресей империясының көпұлтты шет аймақтарындағы басқару ерекшеліктері, жергілікті билікпен орталық билік арасындағы өзара байланыстарының күрделі механизмдері болып табылады.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей үкіметінің империялық саясаты аясында шаруа бастықтары институтын зерттеу тарихнамада толыққанды және арнайы зерттеу нысаны болған емес. Сонымен бірге мәселенің кейбір аспектілері XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын қарастыратын зерттеулерде қарастырылған.

Революцияға дейінгі тарихнамада қарастырылып отырған мәселе негізінен қоныс аударушылардың тұрмысын, империяның шеткері аймақтарына шаруаларды қоныстандыру шаралары, XX ғ. басындағы Ресей үкіметінің аграрлық саясатын зерттеуде қаралды. Әрине, Ресейдегі аграрлық мәселелерді зерттеушілердің бірі А.Кауфман болды [1]. Ол батыс аймақтағы қазақ халқының қауымдық құрылысының ерекшеліктерін зерттеді, әсіресе, Торғай облысының шаруашылық жағдайы, малшаруашылығы мен егіншіліктің ерекшеліктері, қоғамның әлеуметтік құрылымы, жалпы алғанда, XX ғ. басындағы Қазақстанның аграрлық даму тарихы сөз болды.

Кауфман Далалық өлкенің шаруашылық құрылысымен таныса келе төмендегідей қорытындыға келді: экономикалық тұрғыдан қарағанда климаттың өзіндік ерекшелігі жағдайында малшаруашылығымен санасу керек деді, өйткені, бұл тиімді. Торғай облысының солтүстік уездерінің жерлерін зерттей келе Кауфман қоныс аударушылар үшін белгіленген 15 десятина жер үлесі жоғары екенін анықтады, өйткені осы аудандардың жері құнарлы және мұқтажсыз өмір сүруге 8 десятина жер жеткілікті деп есептеді [2, 15,24-25 бб]. Ресейлік қоныс аударушылар алғашқыда қазақтардан жерді жалға алды, сөйтіп осы аймақтың құнарлы жерлеріне орналаса бастады. «Жерді күні бүгінге дейін жалға алу орыс қоныс аударушыларын жермен қамтамасыз етудің жалғыз жолы болды...» - деді [3, 36 б.]. Жерді жалға алу далалы аймақты отарлаудың бірден- бір құралы болды, ол бірте-бірте кеңінен тарала бастады. Сонымен қатар қоныс аударушылар үкімет тарапынан жасалған шектеулер мен барлық кедергілерге қарамастан, жер алуға ұмтылды. XX ғ. басында қоныс аудару саясатының аграрлық мәселені шешпейтіндігін А. Кауфман түсінді, өйткені шет аймақтардың жер қоры шексіз емес еді. Оның пікірінше, мәселені шешу шет жерлерді отарлау есебінен емес, ішкі резервтерді пайдаланып, жерді бөлу арқылы жүзеге асуы керек еді [1, 113 б.]. А.Кауфманның идеясын Жетісуда қоныс аудару ісінің меңгерушісі болып ұзақ жылдар істеген О.А. Шкапский қолдады, яғни Сібір мен Қазақ даласына шаруаларды қоныс аудару Ресейдегі аграрлық мәселені шешудің амалы ретінде қаралмау керек деп есептеді. Ол қоныс аудару мәселесі жалпы аграрлық

мәселенің бір бөлігін құрайды, қоныс аудару отарланушы аудандарда жергілікті тұрғындардың мүддесіне қайшы келу себебінен еуропалық Ресейдегідей өткір формада көрініс таппаса да жер мәселесінің туындауына себепкер болады деп есептеді [4, 19 б.]. Әрине, зерттеліп отырған мәселенің төңірегінде Далалық өлкедегі егіншіліктің даму үрдісін баяндайтын еңбектер үлкен қызығушылық туғызады [5]. Патша үкіметінің Далалық өлкедегі аграрлық саясатының отаршылдық мәнін Т.Сидельников те өз еңбегінде көрсетті [6].

Мәселені зерттеуде маңызды құжаттар санатынан XIX ғ. аяғы, XX ғасырдың басында іске кіріскен Қоныс аудару басқармасының зерттеулерін атаймыз. Ф.Щербинаның жетекшілігімен Торғай облысының Ақтөбе және Қостанай уездері 1898-1899 жж. зерттелді. Торғай облысының уездерін екінші рет зерттеу Қонысаудару басқармасының бастамасымен 1904-1910 жж. жүргізіледі. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері «Материалах по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистический партией Тургайско-Уральского переселенческого района» деп аталатын еңбекте жарияланып, сондай-ақ Ырғыз [7], Темір [8], Ақтөбе [9] уездері бойынша жекелеген томдар жарық көрді.

Жерге орналастыру және Егіншілік Бас басқармасы 1914 жылы қоныс аудару басқармасының қызметін көрсеткен және Далалық өлкеге қоныс аударған шаруалардың еуропалық Ресейдегі шаруаларға қарағанда ауылшаруашылық машиналарымен жақсырақ қамтамасыз етілгені жөнінде салыстырмалы деректер келтірген «Азиатская Россия» еңбегі жарыққа шықты [10]. Облыстық басқарманың кеңесшісі И.И.Крафт далалық облыстардағы қазақтарды басқаруда Ресей империясының заң құжаттарын зерттеуде үлкен үлес қосты [11].

Сонымен бірге XX ғасырдың басында патша үкіметінің отаршылдық саясаты, аграрлық және қоныстандыру мәселелері ұлттық интеллигенция өкілдерін толғандырған өзекті мәселердің бірі болды. Ә.Бөкейханов [12], А. Байтұрсынов [13], М. Дулатов [14], М. Тынышпаев [15] еңбектерінде бұл мәселеге ұлттық мүдде тұрғысынан қаралды. Шаруа бастықтарының қазақтарды басқаруда кең құқыққа, зор өкілеттілікке ие болғандығы туралы Міржақып Дулатов өткен ғасырдың басында былай деп жазды: «Біздің қазақты көптен билеп келе жатқан үйез, крестьянский начальник, пристав секілді төрелер жұрт ісі түгел бұлардың қолында: тұр десе тұрады, жат десе жатады. Кристьянский начальник қазақтың қандай приговорларын бұзуға ерікті», - деп жазды [14, 71 б.].

Т.Шонанұлы Ресейдің отарлау саясатын, шаруалардың қоныстануын қоныс аударудың қазақ қоғамына тигізген зардаптарын нақты деректермен көрсетті [16].

Революцияға дейінгі орыс тарих ғылымында шаруа бастықтары институты емес, орыс шаруаларын басқарудың кейбір аспектілері, шаруалардың құқықтары және земстволық басқарушылардың қызметінің ерекшеліктері И.Страховский [17] мен В.М.Гессен [18] еңбектерінде зерттелді.

Сонымен, Дала генерал-губернаторлығында шаруа бастықтары институтының енгізілуі және оның қызметі мәселелері революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдегі тарихнамада арнайы зерттелмеген тақырып болды. Осыдан келіп шығатын қорытынды аталмыш мәселе мұрағат деректері мен тарихи фактілерге сүйене отырып нақты зерттеуді қажет етеді.

XX ғасырдың басында патша үкіметінің отаршылдық саясаты, аграрлық және қоныстандыру мәселелері ұлттық интеллигенция өкілдерін толғандырған өзекті мәселердің бірі болды. Ә.Бөкейханов [12], А. Байтұрсынов [13], М. Дулатов [14], М. Тынышпаев [15] еңбектерінде бұл мәселеге ұлттық мүдде тұрғысынан қаралды. Шаруа бастықтарының қазақтарды басқаруда кең құқыққа, зор өкілеттілікке ие болғандығы туралы Міржақып Дулатов өткен ғасырдың басында былай деп жазды: «Біздің қазақты көптен билеп келе жатқан үйез, крестьянский начальник, пристав секілді төрелер жұрт ісі түгел бұлардың қолында: тұр десе тұрады, жат десе жатады. Кристьянский начальник қазақтың қандай приговорларын бұзуға ерікті», - деп жазды [14, 71 б.].

Т.Шонанұлы Ресейдің отарлау саясатын, шаруалардың қоныстануын қоныс аударудың қазақ қоғамына тигізген зардаптарын нақты деректермен көрсетті [16].

Революцияға дейінгі орыс тарих ғылымында шаруа бастықтары институты емес, орыс шаруаларын басқарудың кейбір аспектілері, шаруалардың құқықтары және земстволық басқарушылардың қызметінің ерекшеліктері И.Страховский [17] мен В.М.Гессен [18] еңбектерінде зерттелді.

1917 жылғы революциядан кейінгі онжылдықтар бойы кеңес зерттеушілері шаруа бастықтары институтын мүлдем зерттеген жоқ. Дегенмен, осы кезеңде XIX-XX ғғ. басындағы Ресейдегі тарихи жағдайды баяндайтын еңбектер жарық көрді. Кеңестік тарихнамада негізінен XVIII ғ. Ресей империясының оңтүстік-шығысындағы шаруалардың отарлауы және оның жергілікті халықтың тарихи тағдырына ықпалы жөніндегі мәселелер қаралды. Алғашқы кезекте Любавскийдің еңбегінде империяның шеткері аймақтарын отарлаудың жалпы көрінісін, орыс шаруаларының орналасуы және олардың орыс емес халықтардың рухани және материалдық мәдениетіне ықпалы туралы жазды [19].

Кеңестік дәуірде тарих ғылымында зерттеулер ең алдымен экспонизм: қосылу және жаулап алу мәселесі төңірегінде шоғырланды. Осындай тарихнамалық талдаудан шығатын қорытынды зерттеулерде ең басты назар осы далалық өлкені аграрлық отарлау мәселесіне аударылды. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыда өзекті және күрделі мәселелердің бірі Қазақстанның аграрлық тарихы болып қала берді. Осы тақырыпты Л.Ауезова [20], С.Сүндетов [21], В.Черняков [22], А.Гинсбург [23] және т.б. зерттеді. Реформа жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық қатынастары П.Г.Галузоның еңбегінде жан-жақты қарастырылады [24]. Патша үкіметінің аграрлық саясаты, қоныс аударушылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, қазақтың көшпелі қоғамында егіншіліктің даму ерекшеліктері Б.Сүлейменовтың еңбегінде сөз болады [25]. Дегенмен, жоғарыда аталған зерттеулерде шаруа бастықтары, олардың мемлекеттің және қазақ көшпелі қоғамындағы рөлі айтылмады.

Кеңестік тарихнамада Қазақстанның түрлі аймақтарында қоныстандыру саясаты мен оның демографиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайға ықпалы туралы қарастырылды. Бұл А.Б.Турсунова [26], Н.В.Алексеев [27], Н.Е.Бекмаханова [28] еңбектерінде қарастырылды. Дегенмен, бұл зерттеулерде соңғы әкімшілік территориялық реформа, соның ішінде далалық облыстардың уездерінде шаруа учаскелерінің ұйымдастырылуы көрсетілмеді.

XX ғасырдың 90-жылдары еліміздегі қоғамдық-саяси жағдайдың өзгеруіне байланысты тарих ғылымында жаңа бағыттар, жаңа көзқарастар пайда болды. Осы тұста белгілі құқықтанушы К.А. Жиреншиннің еңбегін бөліп айтуға болады. Ол қазақ ғалымдарының ішінде алғашқы болып, Дала генерал-губернаторлығындағы шаруа бастықтары институтына назар аударғандардың бірі саналады. К.А.Жиреншин өз еңбегінде Далалық өлкеде аталмыш институтты енгізудің құқықтық механизмінің жекелеген көріністеріне, XX ғасырдың басындағы басқару жүйесінің ерекшеліктеріне тоқталды. Еңбекте аталмыш мәселе XIX ғасырда Қазақстанда патша үкіметінің жүргізген әкімшілік реформаларының аясында зерттелгеніне байланысты, шаруа бастықтары институты жүйелі түрде ашып көрсетілмеді [29].

Осы заманғы тарихнамалық ахуал қандай да бір қорытынды жасау үшін белгілі бір тәжірибе жинақтап қорытуды қажет етеді, сонымен бірге қазақ қоғамының әлеуметтік - экономикалық дамуы туралы мәселелерді талдап зерттеудің онан кейінгі жолдарын айқындауды талап етеді. Осындай мәселелердің бірі Ресей империясының аймақтық басқару моделін құрудағы тарихи тәжірибесі, орталық пен аймақтар арасындағы әкімшілік-саяси өзара байланыстардың ұйымдастырылуын зерттеу болды. Осыған байланысты империя кеңістігін кеңейтуге ықпал еткен факторлар көрсетілген, экономикалық және саяси дамудың түрлі сатысында тұрған және біртұтас геосаяси кеңістікте түрлі социо-мәдени және этноконфессионалды параметрлері бар халықтарды

біріктіруге мүмкіндік берген империялық басқару механизмін айрықша көрсеткен «Национальные окраины Российской империи» (М., 1997) [30] деп аталатын еңбек үлкен қызығушылық туғызады. Мәскеу тарихшысы В.В.Казарев өз еңбегінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. бірінші жартысындағы Ресейдегі шаруалар мәселесінің ерекшеліктерін мемлекеттік қайраткерлер мен саяси партиялардың пікірлері арқылы көрсетеді [31]. Дегенмен, бұл зерттеуде де XX ғ. басындағы Қазақ даласындағы қазақ халқына да, орыс халқына да қатысты әкімшілік басқару бірлігі – шаруа бастықтары институтының енгізілуіне назар аударылмады. Қазақстанда шаруа бастықтары институтының енгізілуі, мақсаты, жергілікті әкімшіліктің көзқарасы туралы А.Ю. Быковтың еңбегінде аталып өтеді [32]. Қазақстандық зерттеушілердің ішінде М.Қ. Қойгелдиев еңбегінде Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі негізгі ерекшеліктеріне, Ресей билігі орнықтырған заңдар жүйесіне тоқталады, қазақ жеріне орыс шаруаларының жаппай қоныс аударуының барысы, зардаптары, қазақ облыстарын басқарудың әкімшілік аппараты, патша шенеуніктердің жүгенсіздігі, соның ішінде Қарқаралы уезінің шаруа бастығы Цыловтың әрекеті баяндалады [33].

К.Нұрпейісов өз зерттеуінде XX ғ. басындағы қазақ өлкесіндегі саяси ахуалдың аграрлық, ұлттық мәселелердің шиеленісуімен ерекшеленгенін, осы шиеленістен туындаған аграрлық және ұлт-азаттық қозғалыстардың ең алдымен отаршылдыққа қарсы бағытталғандығын атап өтсе [34], ал Мұхтар Құл-Мұхаммед шаруа бастықтары институтының 1902 жылы қазақ даласында енгізілуі туралы және сондай-ақ автор мұрағат қорынан алынған шаруа бастығының қазақ халқына көрсеткен озбырлығы, түрлі жүгенсіздіктері туралы жазған заңгер Ж.Ақпаевтың 1905 жылы сенатор Паленге жазған арыз-хатының толық мәтінін келтіреді [35].

Сонымен, Дала генерал-губернаторлығында шаруа бастықтары институтының енгізілуі және оның қызметі мәселелері революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдегі тарихнамада арнайы зерттелмеген тақырып болды. Осыдан келіп шығатын қорытынды аталмыш мәселе мұрағат деректері мен тарихи фактілерге сүйене отырып нақты зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс лекций. – Москва, 1917. –167 с.
2. Кауфман А.А. Соображения о допустимости наделения переселенцев в некоторых местностях Тургайской области в уменьшенном против 15 десятин на душу размере. – СПб., 1900. –79с.
3. Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области. – СПб., 1897. 139с.
4. Шкапский О. Переселенцы и аграрный вопрос в Семиреченской области // Вопросы колонизации. Вып. 1. - СПб., 1906. - 197с.
5. Полферов Я.Я. Земледелие в Тургайской области.-Оренбург,1896.- 66с.
6. Седельников Т.Борьба за землю в Киргизской степи (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). – Спб., 1907. – 124 с.
7. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района. Иргизский уезд. Оренбург.1913. -311с.
8. Азиатская Россия. – Спб., 1914. – Т.2.;
9. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – 532с.
10. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы,1994. – 245 б.; Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995.-385б.;
11. Байтурсунов А. Ак жол. Алматы, 1991 -463б..
12. Дулатұлы. М. Шығармалары. Мақалалар мен зерттеулер. –2-т., – Алматы, 1997. – 71б.
13. Тынышпаев М. История казахского народа. –Алматы,1993. –224 с.; Дулатов М.Шығармалар жинағы. –Алматы, 1992. – 344 б.
14. Шонанұлы Т. Жер тағдыры, ел тағдыры. – Алматы, 1995. – 224 б.

15. Страховский И.М. Крестьянские права и учреждения. Спб., 1903;
16. Гессен В.М. Вопросы местного управления. – Спб.,1904.
17. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996. – 688с.
18. Ауэзова Л.М. К вопросу о переселении крестьян и их роли в развитии земледелия в Казахстане в 70-90 годах XIX века // Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. - Вып. I (6). – 1958. – С. 28-41; Она же: Развитие земледелия у казахов последней четверти XIX века // Известия АН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права. – Вып. II (5). – 1957. – С. 37-61.
19. Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана.- Алма-Ата. 1973
20. Галузо П.Г. Туркестан-коллония (очерк истории коллонияльной политики русского царизма в Средней Азии).Ташкент.,1935.-226с.: Галузо П.Г. Коллонияльная система российского империализма в канун Октябрьской революции // Казахстан в канун октября. – Алма-Ата: Наука, 1968, с.3-24.
21. Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX- начало XX вв.(1867-1907). – Алма-Ата:Изд-во АН КазССР. – 1963. – 411с.
- 22.Турсунбаев А.Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Казахстана.//Известия АН КазССР. Серия историческая. Алма-Ата. 1946.№2 (27). С.58-70
23. Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Численность, размещение, состав. (1870-1914гг.) Алма-Ата, Наука. 1981. - 111с.
24. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIXв. 1917г.) М., Наука. 1986.-243с
25. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX- начале XX вв. –Алматы: Жеті жарғы,1996. –352с.
26. Национальные окраины Российской империи.-М.,Славянский диалог, 1997.-372с.
27. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XXв.). М., Колос, 2000.-472с.
28. Быков А.Ю. Истоки модернизации Казахстана /проблема седентаризации в российской политике (XVIII-XXв). – Барнаул,2003.- 290с.
29. Койгельдиев М.К.Алаш қозғалысы. – Алматы. - 1995 -.368с.
30. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.- Алматы., 1995.-256б
31. Құл-Мұхаммед.М. Алаш қайраткері саяси- құқықтық көзқарастарының эволюциясы.- Алматы, 1998.-360б; соныкі. Алаш ардагері.- Алматы, 1996.-223б.

ӘОЖ 950.574.1

**Батыс Қазақстандағы жәрменкелердің
элеуметтік-демографиялық және мәдениетке тигізген әсері
(XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)**

Н.Қ.Демеуова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье отражена история торговли Западно-Казахстанских ярмарок. Затронуты вопросы формирования социальных групп и их влияние на местную культуру. The present article presents information about the history of trade fairs of Western Kazakhstan, formation of ,social groups and their impact on the local culture.

Ключевые слова: ярмарка, социальные группы, демографическая ситуация, культура торговли.

Key words: trade, fair, social groups, demographic situation, trade culture.

XIX ғасырдың 80-90-шы жылдарында аймақтағы сауда-саттық процесінің жетіліп арқылы жәрмеңкелер жүйесінің қалыптасып дамуы, өсімқорлық-сауда капиталының жаппай тарауына жол ашты. Өсімқорлар капиталы көшпелілердің мал-мүлкін арзан бағамен алып, қайтадан өздеріне өңделген тауар етіп үстеме бағамен сатуға негіз жасады. Сөйтіп, аймақтағы қазақтар арасында өсімқорлық капиталына жол ашылды. Алғашқы жылдары өсімқорлық сауда капиталы өз пайдасын арттыру үшін ауылда әлі бұзыла қоймаған дәстүрлі этникалық қатынастарды кеңінен пайдаланған. Болыстар мен билеушілер халықтан түсетін салық пен түрлі алым-төлемдерді көп жағдайда өсімқордан жоғары пайызбен қарызға алып, қаражат белгіленген кезде төлеп отырды.

Қазақ қоғамының материалдық жағынан қуатты топтары мен жергілікті әкімшілік өкілдері де өсімқорлықты ықыласпен өз пайдасына жарата білді. Қазақ байлары мен саудагерлері орыс және Орта Азия көпестерінен мол қарыз алып, сол ақшалар арқылы ауыл тұрғындары есебінен өсімқорлық қаракеттер жасауға ұмтылды. Аймақ тұрғындарының өсімқорлық әрекеттері әсіресе, өсімқорды қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы бабы тұрғылықты халыққа қолданылмайтыны жөніндегі жазылмаған ереже 1883 жылғы 24-ші мамырдағы патша өкімінен кейін күш алды. Сол құжат негізінде Ресей мен Орта Азия көпестері өсімқорлық ұмтылысын шектей келе, бұл саладағы қаракетін тұрақты әдетке айналдырып, пайда көздеген бағыттағы шараларын қазақтардың қолымен іске асыруға ұмтылған. Бұл үшін олар бірінші кезекте қазақ байлары мен ру басыларын топтастырды, әсіресе ауыл және болыс старшындарын және басқа ауқаттыларды қатарына тартқан. Өсімқорлықтан сауда капиталының қазақ халқы үшін кейде жан түршігерлік болғаны сондай, борыш үшін халықты мал-мүлкін ғана емес, сонымен бірге, балдарын да тартып алатын болған. Бұл туралы да мәліметтер мұрағат қорларында кездеседі [1, 56 б.]. Көпестер үшін тиімді эквивалентті емес сауда өсімқорлық капиталдың жинақталу негізгі көздерінің бірі болған.

Жәрмеңкелік сауда мен сауда-саттық қатынастарының дамып жетілуі қаржылық несиенің жаңа түрлеріне жол ашты. Өлкеде тауар айналымы өскен сайын өсімқорлықпен қатар, XIX ғасырдың аяғында банктер мен басқа да несиелік мекемелерінен алынатын несие түрлері ұлғайып олардың саны 1917 жылға дейін өсіп келген. 1876 жылы Орал қаласында аймақтағы тұңғыш ірі жәрмеңкелер мен өнеркәсіп орындарын қаржыландыратын қалалық мемлекеттік банкінің бөлімшесі ашылған. Банкілерден алғашқы несие алатындар қатарын сауда буржуазиясы мен материалдық қоры мол саудагерлерлер құраған.

Өз кезегінде аймақтағы жәрмеңкелердің саны өсіп, жетілуі саудамен айналысатын арнаулы әлеуметтік топты қалыптастырып, оларды жіктеген. Бұл топ XX ғ. ғылыми әдебиетінде сауда буржуазиясы деген атаумен белгілі. Оған Ресей және шетелдермен ұлғая түскен сауда, сондай-ақ ішкі рыноктың өсуі де біршама ықпал еткен. Көпестердің дені де осы елдерден шыққан адамдар болды. Олардың арасынан өлкеде сауда капиталының маңдай алды өкілдері қалыптасқан.

Ірі көпестердің сауда операциялары тек бір ғана қала мен елді мекен деңгейімен шектеліп қоймаған. Алғашқы кезде болашақ көпестер қалалар мен елді мекендерде өз жәрмеңкелерінің алаңдарын айқындап, Ресейдің өнеркәсіп тауарларын бағалы шикізат пен малға айырбастады, ал біраз уақыт өткен соң олар тауарды аймақтың шалғай жерлеріне үстеме бағамен сатудың тәсілін игерген. Мысалы, көпестер В. және Д. Деевтердің, А. мен Д. Путиловтардың, С. Оглотковтың, Р. Хайруллин, А. Суханбердин, С. Ибатуллиннің сол жылдары Орал, Ырғыз, Темір, Ойыл мен Ақтөбеде және басқа сауда орындарында астық және өнеркәсіп тауарларын сататын 62 дүкені болған [2, 48-61 pp.].

Қазақтардан шыққан кәсіпқой саудагерлердің едәуір тобы базарлардағы, жәрмеңкелердегі, айырбас сарайларындағы сауда келісімдерінде бітістірушілер міндетін атқарған. Олар қазақ және басқа ұлт саудагерлерінің бір-бірінің тілін білмейтіндігін және тауардың бағасынан бейхабар екендігін пайдаланып көлденен пайдаға батқан. Өздерінің

делдалдық қызметі үшін көп көлемде үстеме ақы алу мақсатын ұстанған. Өз тауарларын өткізу кезінде сатып алушылардың мұндай делдалдықтан құтылуына мүлдем мүмкіндігі болмаған, өйткені аймақтағы базарлар мен айырбас сарайларында делдалдар барлық бедел мен пайда көзін өз қолында ұстауға әрдайым жұмыстанған. Мысалы, XIX ғасырдың 90-шы жылдарында аймақтағы шағын ғана қалалардың бірі болған Ырғызда - 70, Торғайда - 32, Қостанайда – 37 адам делдалдықпен айналысып, олардың тек қана 58 /42,3 пайызы/ қазақтар болған [3, 108-122 бб.].

Қазақ АКСР-і территориясы бойынша 1926 жылғы санақ кезінде 1923 жылғы бойынша жасалған қалалық қоныс тізімінен 40180 тұрғыны бар 12 қалалық қоныс алынып тасталды. Атап айтсақ, батыс аймақ бойынша Ақтөбе губерниясынан Ақбұлақ, Ырғыз және Ойыл, Орал губерниясынан – Ново-Казанка, Степной және Таловка қалалық қоныстары. Керісінше, 1926 жылы 1923 жылғы тізімде жоқ 15574 тұрғыны бар 6 елді мекен қалалық қоныс ретінде саналды. Олар: Батыс Қазақстан бойынша Ақтөбе губерниясында – Торғай, Орал губерниясында – Доссор және Адай уезінде – Форт-Александровск болды [4, 123-127 бб.].

1926 жылғы санақ қорытындыларын талдамас бұрын, аймақтағы әкімшілік-аймақтық бөлініске тоқталсақ. 1920-1930 жылдары Қазақстан бойынша төрт әкімшілік-аймақтық құрылым енгізілді. Олардың әр қайсысының өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары мен ұқсастықтары және атқаратын кезеңдік қызметтері болғаны аталған. Кеңестік өкімет орнағаннан кейін, 1920 жылы 26-шы тамызда алдымен губерниялық бөлініс енгізілді. Губерниялық бөлініс 1928 жылдың 17-ші қаңтарына дейін өмір сүрді [4]. Осы әкімшілік-аймақтық бөлініске сәйкес санақ қарсаңында аймақта Адай уезі, Ақтөбе, Бөкей және Орал губернияларында 12 қалалық қоныс болды. Олар: Ақтөбе, Темір, Ембі (Жем), Торғай, Шалқар, Орал, Калмыков, Орда, Гурьев, Доссор, Жымпиты, Форт-Александровск. 1926 жылы осы қалалық қоныстардың барлығында санақ жүргізіліп, 1914-1918 жылдардағы және 1920-жылдардың бірінші жартысындағы саяси оқиғалардан кейінгі қалалардағы этнодемографиялық өзгерістер анықталды.

Батыс аймақтағы қалалар саны республикадағы қалалардың жалпы санының 24 %-ын құрады. Бұл салыстырмалы түрдегі жоғарғы көрсеткіш және батыс аймақтың жоғарғы деңгейдегі қалалардың іріленуінен құрылған өлке екендігін көрсетеді.

Жекелеген қалалар бойынша Ақтөбе губерниясында Ақтөбе қаласының халқы губерниядағы жалпы қала халқының 58,8 пайызын құраған. Халқының көптігі жағынан екінші кезектегі Шалқар қаласы халқының аймақтық халық құрамындағы үлесі – 19,0 пайыз. Губерниядағы қалған қалалар халқының саны жалпы қалалықтардың 22,1 пайызын құраған. Ақтөбе губерниясының қала халқына қатысты мәліметтерден XX ғасырдың басында Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысы барысында негізі қаланып, 1925 жылы 6-шы наурызда қалалық қонысқа айналдырылған [5, 20-31 бб.]. Шалқар қаласының халық саны жедел қарқынмен өскені анық байқалады.

Орал губерниясында халқының саны бойынша аймақтағы ең ірі қала Орал қаласы болып онда тұратын халық губерниядағы жалпы қала халқы үлесінің – 60,3 пайызын құраған. Ал, Батыс аймағын мекендеген жалпы қалалықтар саны бойынша Орал қаласы халқының үлесі – 37,2 пайызға жеткен. Губерниядағы халқының санының көптігі жағынан екінші ірі қала – Гурьев қаласы болған. Гурьев қаласы халқының үлесі – 19,9 пайыз. Губерниядағы халықтарының саны бір мыңнан бес мыңға дейін жететін қалған қалалар халқының үлесі – 19,8 пайызды құраған. Аймақтағы мұндай қалалар әлеуметтік-экономикалық даму деңгейлері және коммуналды-тұрмыстық қалыптасуы жағынан ауылдық елді мекендерден көп айырмашылықтары болмаған.

Адай уезіндегі жалғыз қалалық қоныс Форт-Александровскінің 1926 жылы қалалық қоныстар тізіміне енгізілгендігін жоғарыда айтқанбыз. Қазір бұл қалалық қоныс Маңғыстау облысына қарасты Форт-Шевченко деп аталады. Жыныстық құрамы жағынан аймақтағы қала халқында әйелдер үлесінің басымдығы байқалған. Олар ерлерге қарағанда 1967 адамға көп немесе жалпы қала халқының 51,0 %-ын құраған. Кестеден көрінетіндей,

әйелдер үлесінің басымдығы Орал губерниясындағы қала халқының есебінен орын алған. Мұндағы әйелдер үлесі халықтың 51,9 %-ын құраған. Бұл көрсеткіш ерлер санының азамат соғысы жылдарында азаюымен тікелей байланысты. Ол кезеңдердегі жекелеген қалалар бойынша ерлер мен әйелдердің үлес салмағы пайыздық көрсеткішпен төмендегідей болған: Ақтөбе – 49,4 % және 50,5 %; Темір – 51,6 % және 48,4 %; Ембі (Жем) – 49,3 % және 50,7 %; Торғай – 54,0 % және 46,0 %; Шалқар – 50,5 % және 45,5 %; Орал – 46,9 % және 53,1 %; Калмыков – 45,1 % және 54,9 %; Орда – 52,8 % және 47,2 %; Гурьев – 48,4 % және 51,6 %; Доссор – 52,2 % және 47,8 %; Жымпиты – 51,5 % және 48,5 % және Форт-Александровск – 54,6 % және 45,4 %.

Аймақтағы жәрмеңкелік сауданың етек алу процесі ХХ ғасырдың басында патшалық Ресей жүргізген демографиялық және ұлт саясатының аясында болып, бірінші дүниежүзілік және азамат соғыстары ұлт аймақтарын үлкен этнодемографиялық өзгерістерге әкелгенін де көреміз. Осындай өзгерістерден Батыс Қазақстан аймағындағы қала халқының ұлттық құрамы да тыс қалмады. Мысалы, 1926 жылғы халық санағы бойынша Батыс Қазақстандағы қала халқының ұлттық құрамын тіркеменің 26-шы кестесінде [205, 180-194 бб.] көрсетілген.

Кестеден көріп отырғанымыздай, қала халқындағы негізгі ұлт ол кезеңдерде орыстар болған. Олар 62555 адамды немесе жалпы қала халқының 63,9 %-ын құраған. Орыс ұлтының өкілдері негізінен Орал қаласында шоғырланған. Ондағы орыстар қалалардағы жалпы орыс ұлты өкілдерінің 49,7 %-ын құрады. Орал қаласынан кейін орыс ұлты Ақтөбе (18,0 %) және Гурьев (14,2 %) қалаларында көп шоғырланған. Бұл үш қаладағы орыс ұлтының саны қалалардағы барлық орыстардың 82,0 %-ын құраған. Екінші кезекте қаладағы саны жағынан басым ұлт – қазақтар болды. Олар жалпы қала халқының 15,7 %-ын құрады. Қазақтар, әсіресе, Орда, Гурьев, Доссор, Форт-Александровск және Темір сияқты қалалар мен қала үлгісіндегі елді мекендерде көбірек шоғырланды. Қазірдің өзінде де, бұл жерлерде сол шоғырлану құбылысы сақталып, Атырау және Маңғыстау өңірлері қазақтар басым қоныстанған аймақ ретінде саналып отыр. Ал Орал, Ақтөбе сияқты ірі қалаларда зерттелген мерзім ішінде қазақтар үлесінің аз болуы, патша өкіметінің мұндай қалаларға бұрын тек ғана православиелік элементтерді қоныстандыруға бағытталған саясатына тікелей байланысты болды. Қала халқы құрамындағы саны жағынан басымдылық көрсеткен үшінші ұлт, 10222 адамды немесе жалпы қала халқының 10,4 % -ын құраған татарлар болды. Татарлар Батыс аймағы қалаларына жаппай тараған, әрі жыныстық құрамы жағынан біркелкі дамып отырған бірден-бір болды. Бұл ұлт өкілдері қалаларда негізінен сауда-саттықпен айналысып, сол арқылы өздерінің өмір сүру деңгейлерін жоғары дәреже жеткізген. Қала халқындағы татарлардың жартысы (51,9 %) ол заманда негізінен екі қалада – Ақтөбе және Оралда шоғырланды. Ұлттық құрамда үлес салмағы салыстырмалы түрде жоғары көрінген келесі ұлт – украиндықтар болды. Олар аймақтағы қала халқының 7,1 %-ын құрап, негізінен Ақтөбе қаласында орналасты (74,7 %). Украиндықтардың үлесі Темір қаласы халқының құрамында басым (9,9 %) шықты. Кестеде саны жағынан алтыншы орын иеленген неміс ұлты аталмыш кезеңде аймақтағы қала халқының 0,3 %-ын құрады. Саны жағынан әжептәуір аз немістер негізінен Орал қаласында шоғырланды және олар осы қаладағы халықтың 64,0 пайызын құрады. Кестеде аймақтағы жәрмеңкелік сауданың дамуы барысын және қалалардың өсуіне (урбанизациялану) байланысты ұлттардың да өсу тенденциясы байқалады. Жалпы алғанда, жоғарыдағы мәліметтер 1926 жылғы халық санағы Батыс Қазақстан аймағындағы қала халқында үш негізгі ұлт – орыс, қазақ және татарлардың саны басым болғанын анық дәлелдейді.

Жоғарыда аталған қала халқындағы негізгі ұлттардың жыныстық құрамы әркелкі еді. Мысалы, қала халқындағы саны жағынан бірінші ұлт – орыстарда ерлерге қарағанда әйелдер саны басым болды. Пайыздық үлес салмағы бойынша олардың ара-салмағы - 46,6 % және 53,4 % болды. Соның ішінде орыс әйелдері үлесінің басымдығы жоғарыда аталған барлық қалалар мен ірі елді мекендерге тән көрініс. Осыны Орал қаласының тұрғындары

құрамынан анық байқалады. Орал қаласындағы әйелдер үлесі 54,5 %-ды немесе аймақтың қалаларындағы осы ұлттың әйел өкілдерінің 50,8 %-ын құрады. Орыстарға мұндай жыныстық артықшылықтардың тән болуы бұл ұлттың барлық саяси науқандарда алдыңғы қатарда жүруінде еді.

Екінші орын алған ұлт – қазақтарда керісінше ерлер үлесі басым боп шығып, ол жалпы қалалықтардың 57,5 %-ын құрады. Қазақтарда да ерлер санының басымдығы сол кездегі аймақтың барлық қалаларында байқалды. Жекелеген қалалар бойынша ерлердің айқын басымдығы Ақтөбе, Орал, Орда және Гурьев қалалары тұрғындарының құрамынан көрінді. Қазақтардың жыныстық құрамындағы әйелдерден гөрі ерлер саны басым болуы ерлердің қала өміріндегі кәсібі қызметі тікелей қатысты еді.

Қала халқы құрамындағы саны жағынан үшінші ұлт – татарларда әйелдер үлесі басым болды (52,1 %) және бұл үлес қалалардың басым көпшілігінде байқалды. Дегенмен, жоғарыда атап өткеніміздей бұл ұлтқа жыныстық құрамы жағынан біркелкі даму тән. Көпшілікті құраған келесі ұлт – украиндықтарда ерлер үлесі басым болғанымен (50,5 % - 49,5 %), бұл басымдылық басқа ұлттардағы ерлер санымен салыстырғанда аса салмақты болмаған. Бұл ұлт та жыныстық құрамы жағынан қалалар жағдайында біркелкі дамыды [6, 178-179 бб.].

Жәрмеңкелер аймақ тұрғындары өнерінің орталығына айналып олардың мәдениетінің толысуына мұрындық болған. Тек ғана Қазақстанның батыс бөлегінде - Кіші жүзде - Ішкі Бөкей Ордасындағы (Жәңгір хан жәрмеңкесі) былай қойғанда, Оралда, Гурьевте, Ырғыз (Жармола), Темір (Қарақамыс), Көкжар (Ойыл) Ақтөбе жәрмеңкелері пайда болды. Бұл жәрмеңкелер Қазақстандағы ірі сауда орындары ғана емес қазақ өнерінің дамуына өзіндік үлес қосқан өнер ордалары да болды.

Жәрмеңкелер сол тұста өмір сүрген ақын, жыраулардың шығармашылығының дамуына үлкен әсер етті, сонымен бірге қарапайым халықтың рухани сұранысын өтеуде де ерекше орын алды. Жәрмеңкелерді өз шығармашылығының өзегіне таныта білген ақын кердері Әбубәкір. Ол Орынбор, Троицкі қалаларында мектеп, медреселерде оқып, Тұзтөбе, Орал, Ақтөбе, Орск (Жаманқала), Орынбор маңындағы елді мекендерде бала оқытады, біраз уақыт ел әкімдерінің қасында жүріп, тілмаш-хатшылық қызметтер атқарады. Сол жылдары Кердері Әбубәкір Орынбор, Орск (Жаманқала), Орал, Ақтөбе, Темір (Қарақамыс), Көкжар (Ойыл) жәрмеңкелеріндегі бай саудагерлермен танысып, жәрмеңкелердің халық аңсап күткен қонағы болып танылған.

Сонымен, XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы елдің экономикасында өзіндік терең із қалдырған жәрмеңкелік сауданың бүгінгі өмір үшін үлкен сабақтары бар екендігіне, оның тарихи заңдылық арқылы дәуірден дәуірге жалғаса түсуіне, қоғам дамуының белгілі бір кезеңінің тәжірибелерін зерттеу, еліміздің өткенін біліп – үйренудің, мемлекетіміз бен еліміз және болашақ үшін зор маңызы бола беретініне кәміл сенеміз.

Әдебиеттер

1. Всесоюзная перепись населения 1926, VIII т. Казахская АССР. Киргизская АССР. Народность, родной язык, возраст, грамотность.- М., 1928.
2. Ордабаева Л. Қазақстандағы жәрмеңкелік сауда тарихынан (1840-1914 жж.)
3. Кердері Әбубәкір. «Қазағым». Алматы, 1993.
4. Кенжалиев И., Дәрібаев Х.. Қос ішек. -Алматы, 1990.
5. Сборник статистических данных о движении населения, скота и урожая по КССР с 1880-1922 гг. Оренбург, 1922.
6. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. Алматы, 2004.- 406 с.

ПРОМЫСЛЫ КАК ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХОВ В КОНЦЕ 19 – НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ

Н.Е. Есетов

*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Бұл мақалада XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы аралығындағы қосымша шаруашылығының негізгі аспектілері және орыс капиталының Торғай облысының экономикалық өміріне ықпалы сөз болады.

The article characterizes the main aspects of the trade activity of the Kazakhs and the impact of the Russian capital on the economic life of the Turgay region at the turn of the XIX - early XX centuries.

Кілт сөздер: *кәсіпшілік, капитал, қазақтар, шаруашылық.*

Key words: trade, capital, the Kazakhs.

Промысловая деятельность казахов формировалась как самостоятельная форма народного труда, и в экономической отрасли она занимала третье место, уступая скотоводству и земледелию. Домашние промыслы казахов охватывали все стороны их быта и хозяйственной жизни. Они сами изготавливали жилище, домашнюю утварь, конскую упряжь, шили одежду и обувь. Невозможно обозначить всю область распространения кустарного производства, особенно в кочевых и полукочевых условиях, когда скотоводы в рамках каждой отдельной общины обеспечивали себя всеми необходимыми для ведения хозяйства предметами домашнего обихода и принадлежностями.

На рубеже веков все более важное значение и широкое распространение у казахов получают промыслы. Это было обусловлено, прежде всего, внутренними закономерностями развития казахского общества, которое в результате углубления социальной дифференциации и экономической поляризации постепенно выделяло значительные массы пауперизированного элемента, вынужденного прибегать к промысловым занятиям. Другим фактором развития промыслов являлось то, что в результате присоединения Казахстана к России, Актюбинский и Иргизский уезды, становятся объектом освоения и массового переселения крестьян из европейской части России.

Вследствие этого в рассматриваемое время более значительную роль в структуре хозяйственных занятий населения обоих уездов стали играть промыслы. На рубеже 19-20 веков они в результате обеднения значительной части населения и роста товарно-денежных отношений становятся уже не только источником дополнительного дохода или необходимого продукта, но и начинают выделяться в отдельные направления хозяйственной деятельности местного населения.

Определенное место в жизни казахского населения занимали такие традиционные методы ведения хозяйства, как охота, рыболовство, особенно домашние промыслы и ремесло, ибо оно обеспечило «жизнь населения при изменившихся отношениях самого населения к размеру занимаемой ими территории»[1].

В данный период в результате массового обеднения значительная часть казахских шаруа покидала свои обжитые места – кыстау и нанималась в хозяйствах казахских баев, русских кулаков. В структуре их хозяйственных занятий все более важную роль играют нескотоводческие занятия. Например, по данным материалов экспедиции в Актюбинском уезде хозяйств с промыслами было 5831, что составляло 33% общего числа хозяйств. «Они выделяли 7616 лиц мужского и 137 женского пола, а всего – 7753 человек, так называемых промышленников»[2]. По видам промыслов они распределялись следующим

образом: число занимающихся промыслами в виде ремесла – 559 человек, что составляло 7,2%. Кустарными промыслами занимались 133 человека, что составляло 1,7%. Разными промыслами были заняты 1312 человек, что составляло 14,8%. Извозными – 140 человек, что составляло 1,6%, в группе ремесленников следует выделить группу сапожников – 492 чел., кузнецов – 40 и плотников – 27.

Значительное развитие промыслы получили также в Иргизском уезде, особенно в волостях расположенных вблизи Мугоджарских гор. Одним из наиболее распространенных видов промыслов среди казахов был извоз, куда шли «бедняки, не имеющие не только ни одной головы скота, но даже и кибитки»[3]. Казахская беднота занималась извозом на почтовых станциях, доставляла соль за тысячи километров к промышленным центрам Европейской России и населенным пунктам Средней Азии. Так, Илецкая соль казахами извозчиками доставлялась на юг Казахстана, хотя там, в урочище Самгар были свои месторождения [4].

В извозе участвовали различные экономические группы казахского общества. До ввода в эксплуатацию Оренбургско – Ташкентской железной дороги извозный промысел в Тургайской области считался «видной отраслью хозяйственного быта» местного населения.

Дореволюционная печать в связи с этим писала: «извозом занимались тысячи семей из Актюбинского, Иргизского и других уездов»[5]. Однако с развитием транспортной системы значение извозного промысла почти не уменьшилось. Даже Иргизский уезд, который находится на значительном расстоянии от железной дороги и ярмарок, не оставался в стороне в промысловой деятельности.

Главным предметом извоза была соль, которую добывали из озера Оркаш, (Актюбинский уезд) завозили в Кустанай, Оренбург, Троицк и другие местности. Различные грузы перевозились на далекие расстояния на лошадях и верблюдах казахами.

Особенно оживленным было движение от станции Челкар на Иргиз и Тургай, где держались сравнительно высокие цены из-за трудности провоза туда различных товаров. Перевозкой товаров в этих уездах, впрочем, как и в других, занимались исключительно казахи – бедняки. Они перевозили пшено и рыбу, шерсть, кожу в Оренбург, Троицк, Верхнее – Уральск и другие города. Немаловажное значение имел извозный промысел и в Актюбинском уезде, где особенно значительным был сбыт хлеба на железнодорожной станции. Казахами области извозный промысел осуществлялся в основном на верблюдах. Отметим, что для этого они «занимали громадное количество верблюдов»[6]. За свою работу извозчики получали нищенскую плату. Например, перевозка товаров по маршруту Оренбург – Ташкент (свыше 2000 верст) стоила до проведения железной дороги, примерно по 1/31 коп. за пудо-версту, перевозка соли в Оренбург – 1/45 коп. за провоз 1 пуда хлеба по маршруту Кустанай - Челябинск извозчики получали 9-10 коп. Впрочем, извоз не прерывался в течение всего года. Вот что по этому поводу писала тогдашняя печать: «И, несмотря на такую сравнительно малую плату, казахи извозным промыслом продолжают заниматься...»[7]. На самом деле, по данным источников, провозная плата в 1903 г. от Иргиза до Оренбурга составляла 30 копеек и обратно до Иргиза 45-60 коп. Так, например, в 1907 г. население уезда от извоза выручало до 55 тыс. рублей[8].

Вместе с тем, заработок извозчиков был невелик. Поэтому извозчик, как правило, с сельскохозяйственным трудом – скотоводством или земледелием связи совсем не порывал: хозяйство обслуживали члены его семьи. Прокормиться на низкий заработок было конечно невозможно. Из официальных документов видно, что в Тургайской области извозный промысел был достаточно развитым. Неплохо отражен данный вопрос в дореволюционной печати. На наш взгляд, одним из неизученных вопросов в общественно – политической жизни Казахстана вообще, Актюбинской области в частности, остается промысловая деятельность казахов.

Между тем, казахи наряду с извозным промыслом занимались охотой, рыболовством и местными промыслами, что являлось важным и излюбленным занятием казахского

населения, известным издревле. Письменные источники свидетельствуют, что «между казахами области встречалось достаточное число охотников, ибо охота была лучшим средством для приобретения навыков в действии оружием, в верховой езде, во владении конем»[9]. Охота на зверей и дичь являлась у казахов не только способом добычи дополнительных средств существования, но и в известной мере имела промысловое значение, на что указывали русские ученые и путешественники. Шкурки сурков, птиц и волков в большом количестве поставлялись на меновые дворы Оренбургской и Иртышской линии.

Необходимо указать, что постепенно «охота становилась достоянием преимущественно богатых лиц»[10]. Это были владельцы крупных хозяйств. В волостях, где природно – климатические условия благоприятствовали занятиям охотой, казахи активно занимались этим видом промысла. Так, в Актюбинском и Иргизском уездах казахи занимались охотой на пушного зверя и всякую дичь[10].

По архивным данным казахи занимались и рыболовством. Правда, оно существовало как сопутствующее занятие сельского населения, дополнительный источник для пропитания казахов, особенно бедняков. Таким образом, рыбный промысел был известен казахам и служил одним из важных подспорьев в средствах существования русско – казахского населения области.

Важной статьей дохода считались также местные промыслы: изготовление на продажу изделий из козьего пуха, кошмы, войлока, предметов хозяйственного повседневного обихода. Казахи – ремесленники на местах умели делать арчаки к седлам, деревянную посуду, орнаменты на фасадах домов, кузнецы делали ножи, шилья, копья, а также по большей части женские уборы с насекою серебром и прочие мелкие поделки. Иначе говоря, спрос русского рынка стимулировал изготовление в домашнем казахском промысле различных предметов из скотоводческого сырья. Так, войлоки сделанные руками мастеров использовались не только в качестве потников для лошадей в кавалерийских войсках, но и в домашнем обиходе они пользовались большим спросом. А козий пух нашел широкий спрос у жителей соседних губерний, особенно у оренбургских купцов. Полагаем, что потребности русского рынка в рассматриваемый период явились одним из определяющих факторов в развитии домашнего казахского промысла.

Наибольшее распространение у казахов области имело изготовление серебряно – бронзовых изделий и кибиточных принадлежностей, обработка кожи, кузнечное дело и многое другое. Этими промыслами в основном занимались мужчины, имеющие специальные навыки. Мастерские, производящие предметы повседневного, широкого потребления, обычно располагались на базарах в самых многолюдных местах – поближе к потребителю, торговым центрам городов и промышленных поселков. Так, на базарах Актюбинска и близлежащих к России районах находились различного рода ремесленные мастерские, например, кузнечных и ювелирных изделий, а также кустарные мастерские сапожников, кожевенные по выделке седел, сбруи и других изделий, на которые имелся большой спрос у приезжих покупателей – перекупщиков из различных мест Российской империи.

В каждом хозяйственном ауле была развита та или иная отрасль домашнего промысла. Правда, количество кожевенных мастерских остается неизвестным, так как в области, как и во всем Казахстане, длительное время не было статистики по учету ремесленных и кустарных промыслов и их изделий.

В немалой степени изменение специфики хозяйственных занятий казахов обуславливалось влиянием внутренних социально-экономических предпосылок или причин. В рассматриваемое время разорение кочевого скотоводства прогрессировало. А это вынуждало местное население искать другие виды, т.е. дополнительные источники пропитания.

Большое развитие в области получило отходничество, к которому в основном прибегали обедневшие казахи. Эти элементы казахского общества, отделенные от средств

производства, не могли найти средства к существованию в сфере кочевого скотоводческого хозяйства, и была вынуждена искать возможности обеспечения необходимого продукта за пределами традиционного круга занятий. Можно сказать еще о том, что отходничество значительно расширило сферу хозяйственных занятий казахского населения. В пределах области среди казахов появлялась большая группа людей, источником существования которых стали разнообразные формы наемного труда: извозничество, кустарная промышленность в виде ремесленного производства и т.п. Завершая рассмотрение вопроса о промысловой деятельности казахов Актюбинского и Иргизского уездов в конце 19 – начале 20 вв., надо заметить, что ряд дореволюционных трудов и источников по этому важному вопросу, не достаточно полно освещают проблему. Дело в том, что Российская статистика объединяла под названием «промыслы» все виды работ, не совершаемых в своем хозяйстве, а всех крестьян, прибегающих к ним и всех рабочих, вышедших из крестьян, но сохранивших связь со своим аулом (часто даже чисто номинальную) она называет «промышленниками». Такое широкое и порою неопределенное толкование термина, а также разнородность промыслов и лиц, занимающихся ими, в значительной степени затрудняет дальнейшее исследование данного столь важного вопроса социально-экономической жизни казахского населения.

Литература

1. Макаров И.М. Казахское земледелие в конце 19 – начале 20 века. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. С. 424,427.
2. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т.7. Актюбинский уезд. Оренбург. 1912. С.40,42.
3. Военный сборник. 1895. №8. с.466.
4. Военный сборник. 1879. №7. с.124.
5. Тургайская газета. 1901. №17.
6. Русский инвалид. 1868. №332; 1884. № 135.
7. Тургайская газета. 1901. №17.
8. РГИА. Ф.1284. оп.69. д.233. л.4; д.1282. л.50.
9. ГАРК. Ф.25. оп. 1. д. 511а. л. 8об.
10. ГАРК. Ф.25. оп. 1. д. 511а. л. 8об; Обзор Тургайской области за 1910 год. Оренбург. 1911. с.28.
11. Записки Оренбургского отдела РГО. Вып.1. 1870. с. 239.

УДК 950.574

Массовые политические репрессии – печальные страницы истории

М.Б.КУПИСОВ, Н.А. Жулумбетова

*Казахско-Русский Международный университет
г. Актюбе, Казахстан*

Мақалада Қазақстандағы 1937-1938 жылдардағы саяси репрессия құрбандары саны айқындалады.

Аталған жылдардағы репрессия «толқынының» негізгі себебі мен зардаптары және қамтыған аумағы сөз болады. Мақала авторлары Қазақстандағы саяси репрессия тақырыбын кеңінен ашып көрсеткен.. Орталықтық тоталитарлық режимінен қысқаша тарихи деректер берілген.

In this article the authors fully cover the topic of mass political repressions in Kazakhstan in 1937-1938. The brief background of that totalitarian regime and strengthening of the center is presented. Names of the public statesmen who became the victims of repressions are given.

Кілт сөздер: репрессия, ату жазасы, қайғылы жағдай, «халық жауы», лагерь, оңтайландыру.

Key words: political repression, Kazakhstan, totalitarian regime, victims of repressions.

«Память о миллионах людей разной этнической и религиозной принадлежности, попавших в жернова тоталитарной системы - невинно осужденных за инокомыслие, погибших в гулаговских застенках и безжалостно изгнанных с родной земли - для нас, граждан свободного, независимого Казахстана, всегда была и будет священна»

Н.А. Назарбаев

Последний день мая в Казахстане отмечают День памяти жертв политических репрессий. Памятную дату, согласно Указу Президента от 5 апреля 1997 года, отмечают ежегодно 31 мая. Жесткая политика государства в то время приводила к значительным жертвам среди населения. Репрессии затронули миллионы советских граждан. Только за 1937-38 годы в республике были незаконно осуждены более 100 тысяч человек и около 25 тысяч из них были расстреляны. В Казахстан было депортировано 800 тысяч немцев, 102 тысячи поляков, 19 тысяч корейских семей, 507 тысяч представителей народов Северного Кавказа. Не по своей воле здесь оказались крымские татары, турки, греки, калмыки и многие другие. Всего было депортировано за эти годы 1 миллион 500 тысяч человек. Массовые политические репрессии — одна из самых мрачных страниц в истории Казахстана. Советская власть практически превратила республику в тюремно-лагерный застенок, разместив на ее территории самые крупные лагеря — Карлаг, Степлаг, АЛЖИР, а также другие структуры ГУЛАГа — Главного управления лагерей. Официальная статистика свидетельствует, что за годы репрессий в казахстанские лагеря было сослано 5,5 миллиона человек, но некоторые называют другие цифры.

В общественном сознании 1937 год справедливо ассоциируется с пиком политических репрессий, широко применявшихся коммунистическим режимом после захвата власти в 1917 году. Это была верхушка айсберга, высшая точка репрессивной политики. Однако и до, и после 1937 года были периоды в истории Казахской ССР, когда политические репрессии приводили к неменьшим жертвам, имели глобальные трагические последствия. Имеются в виду Октябрьская революция и гражданская война, коллективизация и ликвидация кулачества, голод 1932 — 1933 годов, депортации народов 1930 — 1950-х годов, послевоенные репрессивные акции и многое другое.

Целью данной статьи является выявление масштабов массовых политических репрессий в Казахстане в 1937 — 1938 годах. Учитывая сложность поставленной цели и ограниченность формата исследования, назовём лишь основные причины, «волны» репрессий, их масштабы и последствия в обозначенные годы.

Раскрывая тему данной статьи, необходимо немного вернуться назад в исторические процессы, происходившие в истории Казахской ССР в составе СССР и понять причины, повлиявшие на начало массовых политических репрессий в Казахстане.

Трагической особенностью общественно-политической жизни Казахстана середины 20-х гг. являлось то, что с этого времени идеологический аппарат сталинизма начал проводить широкомасштабные мероприятия, направленные на искоренение исторической памяти народов и физическое уничтожение носителей этой памяти — видных представителей национальной интеллигенции. Известно, что народы Советского Востока, частично Поволжья, в течение многих столетий пользовались арабским алфавитом. В конце 20-х гг. по приказу сверху он был заменен на латинский, а в 1940 г. — на кириллицу. В результате в течение жизни одного поколения казахи были отлучены от письменности, на которой веками создавались шедевры национальной духовной культуры, издавались книги, газеты и журналы, научные труды, накапливались ценные исторические материалы.

С укреплением тоталитарного режима постепенно усилились политические преследования участников партии «Алаш», а также руководящих работников республики, занимавших

свою позицию в вопросе о темпах и методах социально-экономических преобразований в крае и высказывавших сомнения в правильности политики центра, грубо попиравшего суверенные права республики в решении хозяйственно-политических и кадровых вопросов, не считавшегося с национальными особенностями и интересами коренного населения.

Политика давления на республику усилилась и приняла особенно жесткую линию с приходом Ф. И. Голощекина, направленного в сентябре 1925 г. на пост первого секретаря Казкрайкома ВКП(б). К этому времени партийные органы, подменившие все демократические институты власти, сами оказались заложниками установленной ими системы. Ф. И. Голощекин был избран в состав крайкома и его секретарем.[1]

Во второй половине 20-х гг. общественно-политическая жизнь в Казахстане круто изменилась. Решение V краевой партконференции, проходившей в декабре 1925 г., о «советизации аула» дало импульс резкому обострению классово-борьбы. Так создавалась идеологическая база для проведения «Малого Октября» в республике, приведшего к немыслимым бедствиям и трагедии казахского народа в период насильственной коллективизации и массовых репрессий 1937—1938 гг.

Немалый «вклад» в нагнетание истерии о националистах и национал-уклонистах и преследование местных кадров внес и Н.И. Ежов, посланный в 1923 г. из Марийского обкома на должность секретаря Семипалатинского губкома ВКП (б), а затем назначенный заведующим организационно-инструкторским отделом крайкома партии. [2]

Одновременно было сломлено сопротивление крупных ответственных работников, не согласных с голощекинско-сталинской моделью «преобразований» в Казахстане.

В конце 1928 года по ложному обвинению были арестованы почти все из числа так называемых «буржуазных националистов» - бывшие деятели Алаш-Орды. Для развязывания уголовного преследования бывших представителей партии «Алаш» использовались любые средства - от шельмования имен в средствах массовой информации до прямых провокаций, арестов членов семей.

Под различными предлогами в 1927—1929 гг. из республики были удалены видные государственные и общественные деятели Казахстана Н. Нурмаков, Т. Рыскулов, С. Ходжанов, М. Мурзагалиев. Сняты со своих постов председатель КазЦИК Ж. Мунбаев, нарком просвещения С. Садвакасов, нарком земледелия Ж. Султанбеков и др. Большая часть казахских работников была обвинена в групповой борьбе, о чем свидетельствует резолюция 6-й краевой партконференции, проходившей в ноябре 1927 г. Хотя Центральная контрольная комиссия ВКП (б) специально занималась делом одного из главных «группировщиков» С. Садвакасова, наличие такой группировки не обнаружила. В письмах И. В. Сталину, В. М. Молотову и Л. М. Кагановичу Н. И. Ежов доносил о том, что все национальные кадры, все казахские коммунисты заражены национал-уклонизмом и группировочной борьбой, что среди них нет здоровых партийных сил. Так «оттачивал» свою карьеру перед переводом в Москву будущий нарком внутренних дел СССР, чьими стараниями были проведены массовые репрессии 1937 г. [3]

К концу 20-х гг. нагнетание обстановки и подозрительность стали всеобщими. Нарастание борьбы в центре с троцкистско-зиновьевской оппозицией и «правыми оппортунистами» в национальных республиках проявилось в форме репрессии представителей национально-освободительного движения. В конце 1928 г. по ложному обвинению были арестованы 44 человека из числа так называемых «буржуазных националистов» — бывших деятелей «Алаш-Орды», в том числе А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов, Х. Габбасов и др.

Другая группа представителей национальной интеллигенции - около 40 чел. - была арестована в сентябре-октябре 1930 года. Вскоре 15 из них (М. Тынышпаев, Ж. Акпаев, Х. Досмухамедов, Ж. Досмухамедов, К. Кеменгеров и др.) были сосланы в Центрально-Черноземную область России. В этой обстановке И. Сталин и его соратники решили разом покончить с вероятной оппозицией не только в центре, но и в национальных республиках.

Как свидетельствуют дела так называемых «национал-фашистов», репрессированных в 1937-1938 гг., в число сфабрикованных дел попали и те, кто в свое время отстаивал интересы Казахстана, открыто выражал протест по поводу массовой гибели казахского населения в 1931-1933 гг. Показательные судебные процессы 1937 года проводились в Урджарском, Пресновском и других районах республики. Большой резонанс получил судебный процесс над А. Асылбековым, Н.Нурсеитовым, М. Гатаулиным и другими руководителями Карагандинской области, состоявшийся в ноябре 1937 года. Однако судьбы основной массы «врагов народа» решались тайно, на заседаниях Военной коллегии Верховного Суда СССР, на Особых совещаниях НКВД и в так называемых «тройках» и «двойках»[4].

В конце 20-х — начале 30-х гг. по мере обострения кризиса в социально-экономическом развитии СССР, широкие масштабы приобрели поиски подрывных антисоветских элементов и подпольных организаций. По аналогии с центром (судебные процессы над участниками «промпартий», «крестьянской партии» и т. д.) в Казахстане начались поиски врагов в национальном варианте. Случайные аварии на шахтах и предприятиях, падеж скота в колхозах и совхозах, пожары и другие стихийные бедствия объяснялись происками классовых врагов и соответственно этому фабриковались уголовные дела врагов народа и подрывных антисоветских организаций. В 1932 г. в Семипалатинске, Абралинском, Чингистауском и Кувском районах той же области был «раскрыт» филиал несуществующей подпольной «крестьянской партии Казахстана» с центром в Алма-Ате. Однако, несмотря на массовые крестьянские восстания и гибель людей от голода в аулах и селах, «дело» не приобрело широкого характера. По делу к уголовной ответственности привлекли более 20 человек. В 1933 г. на территории Кармакчинского района Кзыл-Ординской области была «вскрыта и ликвидирована байско-националистическая контрреволюционная организация «Джайлас», по делу которой к уголовной ответственности привлекалось 53 человека, в том числе 12 приговорены к расстрелу[5]. Одновременно проводились чистки в партийных организациях. Все, кто не внушал доверия или когда-то ошибался, безжалостно изгонялись из рядов ВКП (б). Основными пунктами обвинения были принадлежность или сочувствие троцкизму, правым и «национал-уклонистам». Если в 1921 г. в период первой генеральной чистки в Казахстане из партии было исключено 2,1 тыс. человек, то в 1929—1930 гг. — 5,8, в 1935 — 15,4 тыс. человек. В период репрессий 1937—1938 гг. из ВКП (б) было исключено 9223 коммуниста [6].

В обстановке страха и истерии проходило обсуждение проекта новой Конституции СССР, которая была принята на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 5 декабря 1936 г. Согласно новой Конституции СССР, Казахская АССР была преобразована в союзную республику. 26 марта 1937г. Чрезвычайный X съезд Советов Казахстана утвердил Конституцию Казахской ССР. 12 декабря 1937 г. состоялись выборы в Верховный Совет республики.

Однако эти государственные акты продолжали сопровождаться трагическими событиями: начавшиеся в начале 1937 г. политические репрессии охватили всю страну. В декабре 1936 г. на Пленуме ЦК ВКП (б), затем на февральско-мартовском Пленуме 1937 г. была дана установка ЦК ВКП (б), И. В. Сталина и его окружения о необходимости «искоренения и уничтожения двурушников», всех врагов народа. Обработка общественного сознания дошла до того, что на массовых митингах, проходивших повсеместно, в том числе и в Казахстане, трудящиеся требовали смертной казни Н. И. Бухарину, А. И. Рыкову и др., оказавшимся на скамье подсудимых. В этой обстановке И. В. Сталин и его соратники решили разом покончить с оппозицией не только в центре, но и в национальных республиках. Как свидетельствуют дела так называемых «национал-фашистов», репрессированных в 1937—1938 гг., Н. И. Ежов и его подручные особо не утруждали себя при их фабрикации. Для придания «делам» «национал-фашистов» и

других «врагов народа» широкомасштабного характера была придумана версия о заключении ими блока с троцкистами и правыми[7].

Борьба с мнимыми врагами народа способствовала созданию густой сети концлагерей ГУЛАГа (Карлаг - Карагандинский лагерь, Степлаг - Степной лагерь, АЛЖИР - Акмолинский лагерь жен изменников Родины), многие районы республики оказались окруженными колючей проволокой, охранялись вооруженными до зубов армейскими подразделениями. Нигде в мире не было лагерей, подобных АЛЖИРу, где в бесчеловечных условиях содержались женщины-матери[8]. В бараках АЛЖИРа находилось более 18 тысяч женщин. Позднее стали выявляться места массового погребения расстрелянных людей. Одно из них было случайно обнаружено под Алматы в местности Жаналык, где в 1937-1938 гг. были тайно погребены тысячи невинных жертв тоталитаризма.

В 1937—1938 гг. по ложному обвинению были репрессированы видные государственные и общественные деятели Казахстана Т. Рыскулов, Н. Нурмаков, С. Ходжанов, У. Кулумбетов, У. Джандо-сов, А. Досов, А. Асылбеков, Ж. Садвакасов, Л. Мирзоян, А. Сафарбеков, Ж. Султанбеков, Т. Жургенев, Н. Сыргабеков, З. Торегожин и многие др. Невосполнимую потерю понесли казахская наука и культура. Жертвами репрессии стали А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин, С. Асфендияров, К. Жубанов, Ж. Шанин, Т. Шонанов, К. Кеменгеров.. Именами этих деятелей в современном Казахстане названы улицы и государственные учреждения. Их труды изучают школьники и студенты и исследуют ученые. В их честь в стране установлены мемориалы и памятники. Состав репрессированных был многонациональным: казахи, поляки, русские, немцы, корейцы, уйгуры, узбеки и др.

В середине 1950-х годов, после смерти Сталина и ареста Берии, постепенно начался процесс пересмотра и отмены приговоров в отношении невинно осужденных лиц, находившихся в лагерях. Многих стали выпускать на свободу, а уже расстрелянных и погибших - посмертно реабилитировать. Поголовная реабилитация жертв политических репрессий - это свидетельство полной несостоятельности проводившейся в 1920-1950-е годы репрессивной политики Советского государства, необоснованности и незаконности его карательной практики. В Казахстане количество жертв политических репрессий за годы Советской власти, по оценке ученых, составило 3,5 млн. человек. Однако эта цифра не окончательная, поскольку судьба многих людей, арестованных в 1920-1940-е годы, до сих пор остается неизвестной. По данным историков, всего в 1937-1938 годы в советском Казахстане были осуждены 118 тысяч человек. Из них 25 тысяч были расстреляны.

В памяти народов навсегда останется эпоха сталинизма, унесшая в массовых политических репрессиях миллионы ни в чем не повинных людей. Начало этим исторически беспрецедентным по своим масштабам преступлениям положили Октябрьская революция и Гражданская война в России.

В 1993 году в Казахстане [принят](#) закон "О реабилитации жертв массовых политических репрессий". Цель его принятия - восстановление справедливости и возмещение понесенного пострадавшими ущерба. В столице Казахстана в 2012 году в день памяти жертв политических репрессий открыли памятник. Монументальная скульптура [увекочивает](#) страдания народа в тяжелые годы. Комплекс представляет собой "Стену скорби" в форме части юрты "Кереге" и скульптурную группу, состоящую из фигур женщины и ребенка. "Коллективизация оказалась жестоким экспериментом, она разрушила вековой уклад жизни аула, были подорваны тысячелетние устои кочевой цивилизации на нашей земле. Все это привело к страданиям миллионов людей. Голод и его ужасные последствия стали крупной гуманитарной катастрофой советского периода", - сказал Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев на открытии памятника[9].

Таким образом, в конце 20-х — 30-е гг. тоталитарный режим утвердился во всех сферах общественно-политической жизни. Его проявления в Казахстане приняли особенно уродливые формы, сопровождаясь трагическими событиями периода насильственной коллективизации и политических репрессий 1937—1938 гг. Социально-экономические преобразования в крае, придание Казахстану статуса союзной республики, успехи в области культурного строительства, народного образования и науки проходили под жестким идеологическим прессом тоталитарного режима. Все это предопределило дальнейшее развитие Казахстана в составе СССР.

Профессора истории Ермухана Бекмаханова сослали рядовым учителем сначала в Нарынкол, затем в село Новотроицкое Жамбылской области, где в сентябре 1952-го арестовали прямо во время школьного урока. Волну резкой критики вызвала его книга "Казахстан в 20-40-е годы XIX века". Приговор: 25 лет лишения свободы. Однако время самых жестких репрессий осталось позади: на дворе был 52-ой. Два года спустя ученый вернулся к семье. Халима Адамова, жена Е. Бекмаханова: «Он не озлобился и не сломался. Наоборот, говорил, что в лагере прошел "школу жизни", где встретил многих выдающихся ученых и интересных людей. Но совершенно очевидно, что ему там пришлось пережить. Как и нам: со мной старались не встречаться и не здороваться многие хорошие знакомые. Было обидно, хотя и понятно: время такое...»[10].

Время давно прошло. Но боль за истерзанных и уничтоженных людей забвению не подлежит. А потому каждый год 31 мая казахстанцы вспоминают тех, кто видел Лефортово, Иркутские спецлагеря, АЛЖИР и КарЛАГ далеко не в кино. Сейчас в Казахстане осталось не более пяти тысяч человек, которые не понаслышке знают о 58 статье: "10 лет без права переписки".

День памяти жертв политических репрессий в Казахстане напоминание нам о трагических страницах в истории страны, когда тысячи людей были необоснованно подвергнуты репрессиям, обвинены в преступлениях, отправлены в исправительно-трудовые лагеря, в ссылку и на спецпоселения, лишены жизни. 1 ведущий: Нравственные и физические мучения коснулись не только самих репрессированных, но и их родных и близких. Клеймо "врагов народа" и их пособников легло на безвинных людей и целые семьи. Миллионы погибли в результате террора и ложных обвинений.

Потребовалось более 75 лет, чтобы вернуть честное имя безвинным жертвам чудовищных репрессий. О массовых репрессиях тех лет написано немало книг, изданы воспоминания людей, прошедших через ад лагерей. Но до сих пор исследователи называют все новые и новые имена... Значит, эта страница истории еще не закрыта.

Литература

1. Политические репрессии в Казахстане в 1937— 1938 гг. Сборник докум. /Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. — Алматы: Казакстан, 1998.
2. Источник: www.ru.wikipedia.org,
3. Источник: <http://otyrar.kz/2013/05/31-maya-den-pamyati-zhertv-politicheskix-repressij/>
4. Источник: <http://www.newskaz.ru/photo/20110601/1531760.html>
5. "История Казахстана: белые пятна"; Алматы, 1991 г.
6. Источник: www.tarih.spring.kz
7. Козыбаев М.К. "История и современность"; Алматы, 1991 г.
8. Источник: apgazeta.kz>...31-maya-den-pamyati-zhertv...repressij
9. Источник: news.invest.kz>...den-pamyati...politicheskix-repressij
- 10.Источник: <http://www.nomad.su/?a=15-200705300132>

**К истории депортации народов в Казахстан
в годы Великой Отечественной войны**

Н.А. Абдуллаев

*Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада Кеңес дәуірі кезіндегі мемлекеттік құжаттар Қазақстан аймағына соғыс кезінде батыс және оңтүстіктен адамдарды күштеп қоныстандыру дерегі ретінде келтірілген.

The article presents the state documents of the USSR and basic events of the forced displacement of people from the Western and Southern regions of the Soviet Union to the territory of Kazakhstan during the War.

Ключевые слова: *депортация, Казахстан, Ұлы Отан соғысы.*

Key words: *deportation, Kazakhstan, Great Patriotic War.*

На протяжении веков, Казахстан являлся регионом активного миграционного процесса. Интенсификация движения населения чаще всего являлась следствием целенаправленной государственной политики. Чаще всего государство регулировало миграцию путем санкционирования уже сформировавшихся потоков, организации распределения трудовых ресурсов, путем целевого перемещения целых народов. Миграция, в свою очередь, оказывала воздействие на этнодемографическую картину населения республики. Наиболее интенсивный миграционный прилив населения в Казахстан наблюдался в 30-50-е годы XX столетия. Результатом его стала изменившаяся национальная структура населения, в то же время, значительно улучшились его качественные характеристики. В результате удельный вес казахов в составе населения в конце 50-х годов XX века составлял менее трети.

В 1940 - начале 1941 гг. в восточные районы СССР были перемещены, по постановлению от 10 апреля 1940 года так обозначенные в документах, как «польские осадники». Группа составлялась из переселенцев Польши, получивших в 20-30-х гг. земли на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. Когда эти территории в 1939 году стали советскими, началось выселение «польских осадников». К ним впервые был применен термин «спецпоселенцы», поглотивший впоследствии термины «спецпереселенцы» и «трудпоселенцы») [1, с. 167].

8 октября 1940 года согласно постановлению СНК Союза ССР от 10 апреля того же года за № 497-178сс в Казахскую ССР было переселено из западных областей Украины и Белоруссии — 60667 (по другим данным - 61092 чел.) членов семей репрессированных участников повстанческих организаций, офицеров бывшей польской армии, полицейских, осужденных, жандармов, помещиков, фабрикантов и чиновников бывшего польского государственного аппарата. Они были размещены в Акмолинской, Актюбинской, Костанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и в бывшей Семипалатинской областях [2, с.123-124]. Но использование труда спецпоселенцев оставалось крайне неудовлетворительной. В Павлодарской области труд спецпоселенцев использовался только на 45 %. Из 8700 спецпоселенцев в Кустанайской области были трудоустроены только 2901 человек. Аналогичное положение наблюдалось и в других областях Казахстана [2, с. 124]. В ноябре 1942 года из Саратовской области в Казахстан было вывезено 2014 поляков [3, с.140].

В 1941-1942 гг. в СССР было переселено 1 209 430 немцев., в том числе в Казахстан - 444 005 человек [4, с.172]. По официальным данным на начало 1939 года в СССР насчитывалось 1 427 222 немца, из них: в Краснодарском крае - 34 287, Ставропольском – 45689, Приморском - 911, Хабаровском крае - 5696, Кабардино-Балкарской АССР - 5327,

Калмыцкой - 4140, Крымской - 51 299, Северо-Осетинской -2924, Чечено-Ингушской - 858, Дагестанской - 5048, Башкирской АССР -3299, Чувашской автономной области - 1025 человек. Они проживали и в других областях РСФСР. Всего в Российской Федерации их насчитывалось 700 231 человек, в Украинской ССР - 392 458, в Белорусской ССР - 8448, Азербайджанской ССР - 23 133, в Киргизии - 8426, Грузинской ССР - 20 527, Армянской ССР - 433 человека [4, с.172].

28 августа 1941 года был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР № 21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». В документе утверждалось, что по достоверным данным, полученным компетентными органами, среди немецкого населения, проживающего в районах Поволжья, имеются группы населения, которые по сигналу из Германии, должны произвести подрывные действия в районах Поволжья, населенных немцами.

Советское правительство по законам военного времени приняло карательные меры против всего немецкого населения Поволжья. Во избежание таких нежелательных явлений и для предупреждения серьезных кровопролитий Президиум Верховного Совета СССР признал необходимым переселить все немецкое население, проживающее в районах Поволжья, в другие районы с тем, чтобы переселяемые были наделены землей и им была оказана государственная помощь по устройству в новых районах. Для расселения депортируемых были выбраны пахотные земли в Казахстане и других регионах Сибири [5, с.144-145].

Задолго до начала перемещения населения Управление Народного комиссариата внутренних дел по республике немцев Поволжья получило официальное указание правителей «сообщить данные о численности немцев, проживающих в республике». По данным НКВД СССР общее число немцев, составляло 374 225 человек (более 60 % населения республики), в большинстве своем дети (до 16 лет) и старики [4, с.173]. В соответствии с полученными данными операция должна была обеспечиваться необходимыми средствами: подвижным составом, водителями и т.д. В ходе осуществления задания оказалось, что «не все население немецкой национальности было учтено местными органами НКВД», а потому из бывшей республики было отправлено 438 280 немцев (по другим данным - 446 480).

Депортации были подвергнуты и те, кто воевал в рядах Красной Армии. В 1942 — 1945 гг. были демобилизованы с фронта в срочном порядке все военнослужащие немецкой национальности - 33 516 человек (1609 офицеров, 4292 сержанта, 27 724 чел. - рядовой состав)[4, с.173]. Депортации в 40-е гг. подверглись и немцы, проживавшие на территории Крымской автономной республики. Часть из них была переселена в июне 1941 года вместе с греками, армянами и болгарями. К началу 1942 года общая численность переселенных из этой республики составила более 62 тыс. человек [4, с.174].

С сентября 1941 года по январь 1942 года проводились акции по депортации немцев, проживавших в районах Дона и Северного Кавказа. В конце 1941-1942 гг. было отправлено на восток 99 900 немцев из Ставропольского и Краснодарского краев [4, с.174]. С территории Северного Кавказа в восточные районы страны было переселено 198 097 немцев, из них в Алма-Атинскую обл., например, прибыло 6180 человек (в том числе 1932 ребенка до 16 лет), вскоре численность немцев в области возросла до 9000 чел., в Восточно-Казахстанской области было расселено 22195 немцев и т.д. [4, с.175].

В мае 1942 года из Краснодарского края Ростовской области, Крымской АССР, Армении, Азербайджана и Грузии в общей сложности было выселено 24670 греков, многие из которых были расселены в Северном и Западном Казахстане.

12 октября 1943 года Указом Президиума Верховного Совета СССР Карачаевская АО была ликвидирована, а 14 октября 1943 года было принято закрытое Постановление Совнаркома СССР о выселении карачаевцев. Поводом к этому послужила отдельные проявления неприязни к Советской власти со стороны некоторых карачаевцев. Из области были насильно вывезены общей численностью 69 267 человек карачаевцев [6, с.239] (по другим данным 62842 чел.) [7, с.10]. Из них в Джамбулской и Южно-Казахстанской

областях республики было размещено 11 711 семей численностью 45 529 человек [6, с.239] (по другим данным 36 479 человек) [7, с.10].

В декабре 1943г. была ликвидирована Калмыцкая АССР. После её упразднения 91 919 калмыков были переселены в другие регионы СССР, в том числе на территории Кызыл-Ординской области республики были расселены 2268 человек [8, с.94].

Постановлением ГКО от 31 января 1944 года было решено выселить чеченцев и ингушей в Казахскую и Киргизскую ССР и через месяц, согласно приказа НКВД СССР началась сама операция. 7 марта 1944 года вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР о ликвидации Чечено-Ингушской АССР. Причем Указ последовал только за день до окончания депортации чеченцев и ингушей. Вот одно из телеграфных сообщений И.Сталину: «По 29 февраля выселены и погружены в железнодорожные эшелоны 478 479 человек, в том числе 91 250 ингушей. Погружено 177 эшелонов, из которых 157 эшелонов уже отправлены к месту нового поселения... Операция производится организованно и без серьезных случаев сопротивления и других инцидентов... За время проведения операции арестовано 1016 антисоветских элементов из числа чеченцев и ингушей. Изъято огнестрельного оружия 20 072 единицы, в том числе винтовок 4868, пулеметов и автоматов 479»[9, с.40].

В феврале было выселено 310 630 чеченцев и 78 479 ингушей. В марте того же года в Казахстан прибыло 344 589 человек. В Джамбульской области было расселено 16 565 человек, в Алма-Атинской — 29 089, в Восточно- Казахстанской - 34 167, в Южно- Казахстанской - 39 542, в Актюбинской – 20 309, в Семипалатинской - 31 236, в Павлодарской - 41 230, в Карагандинской - 37 938 человек [10, с.313-315]. К этим переселенцам прибавились тысячи чеченцев и ингушей, уволенных из рядов Красной Армии после февраля 1944 года. Всего в Казахстан из них были перемещены свыше 60 тыс. человек.

В марте 1944 года переселению подверглись и балкарцы. В Казахской ССР их было размещено 18 219 человек (по другим данным 21 394 человека), из них в Семипалатинской области - 2742, в Алма-Атинской - 5541, в Южно-Казахстанской — 5278, в Павлодарской - 2614, в Акмолинской — 5219 человек [5, с.149].

В мае 1944 года Государственный комитет обороны принял постановление о выселении крымских татар с территории полуострова. В большинстве своем крымские татары были переселены в Узбекскую ССР, а часть была поселена в Казахстане. Началом акции по выселению всех татар явился приказ от 13 апреля 1944 года «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов», коим предписывалось по мере освобождения Крыма восстанавливать на местах органы НКВД НКГБ для проведения «оперативно-чекистской работы». Сама операция началась 18 мая 1944 года и завершилась 20 мая 1944 года. Всего из Крымской АССР было вывезено 191 044 лиц татарской национальности[5, с.152]. В Узбекской ССР были размещены 37 230 семей или 147 170 человек, а 1268 семей или 4501 человек прибыли в Казахстан. Кроме того, в ходе этой операции были депортированы в Казахстан около 7 тысяч болгар и греков[11, с.535-543].

В 1944 году было принято решение о выселении из Грузии турок, курдов и хемшидов. В правящие органы Казахстана, Узбекистана и Киргизии были направлены секретные циркуляры о подготовке к приему и размещению спецпереселенцев из Грузии. При этом не указывалось, какие конкретно народы подразумевались под определением «спецпереселенцы из Грузии». Впоследствии стало ясно, что это были турки Месхетии и оставшаяся часть курдов, ассирийцев, караимов и других этнических групп[12, с. 301]. Постановлением ГКО от 31 июля 1944 года правительству Казахстана предписывалось расселить в республике 40 тысяч человек из Грузии. Таким образом, было выселено 45 516 турок, 8694 курда, 1385 хемшидов и 29 505 представителей других этнических групп. Всего выселению подверглись 115,5тысяч человек, проживавших в Ахалцихском, Адыгейском, Аспиндзском, Ахалкалакском и Богдановском районах Грузии[13, с.212]. В

Казахстан было выселено 6300 семей турок общей численностью 27 833 человека [14, с.243]. Так, в Алма-Атинскую область были вселены 2544 семей или 11 004 человека, в Джамбулскую — 822 семьи или 3415 человек, в Кызыл-Ординскую - 373 семьи или 1826 человек, в Талды-Курганскую - 337 семей или 1441 человек, в Южно Казахстанскую — 2233 семьи или 10 147 человек.

В течение 1944-1952 гг. из Западной Украины были выселены «оуновцы» («Организация украинских националистов»). В категорию спецпоселенцев были зачислены 142 543 чел., выселенных в 1945-1949 гг. из Прибалтики. В 1949 году из Грузинской, Армянской, Азербайджанской ССР, Краснодарского края и с Черноморского побережья (Одесса и Крым) были выселены греки, турки и так называемые «дашнаки» (лица армянской национальности). По учету Отдела спецпоселений МВД СССР этот контингент условно назывался — «с Черноморского побережья» (естественно, этот термин сильно суживал географию проведенной депортации). Спецпоселенцами стали 57 680 чел., выселенных в 1949 году с «Черноморского побережья» [15, с.28-29]. Переселенцы на местах столкнулись с массой проблем. Многие их семьи оставались продолжительное время не только без минимума продовольствия, но и без крова. Не хватало одежды, обуви, предметов первой необходимости. При размещении переселенцев на местах вскрылись ряд проблем. Среди них: жилищный фонд абсолютно не удовлетворял элементарные потребности переселенцев, что в условиях войны зачастую не принималось во внимание.

И тем не менее на местах проводилась целенаправленная организационно-разъяснительная работа по подготовке жилья и продовольствия для переселенцев. Основная часть переселенцев размещалась относительно удобно в колхозах республики, так как основной контингент составляли сельские жители. Имелись районы, где сразу не удалось обеспечить работой спецпоселенцев. Так, из Казахской ССР сообщалось, что в казахские школы специалисты идут неохотно, мотивируя это незнанием местного языка, обычаям. Местные власти согласно сложившейся системы единовластия ждали указаний из центра, что сказывалось на настроении людей, способствовало порождению различных негативных суждений, клеветы, обвинений в адрес спецпереселенцев. Актами переселения из основных районов проживания депортация не заканчивалась. Депортированным пришлось пережить и второй этап переселений - перемещение в том регионе, куда они были привезены.

Таким образом, на формирование населения республики в 40-е годы прошлого века заметно повлияли следующие факторы (события): война, эвакуация и реэвакуация, депортация, голод. Все это заметно повлияло на демографическую ситуацию (низкая рождаемость и высокая смертность, низкий естественный прирост). В этот период времени миграционные процессы не оказали существенного влияния на численность населения, но значительно изменили его этническую структуру. В целом в период с 1939 по 1949 гг. миграция оставила значительный след в формировании населения Казахской ССР. Она сохраняла организованный, вынужденный и во многом государственно-насилованный характер. К тому же следует иметь в виду и то, что она во многом компенсировала убыль населения, которая была весьма заметной в период коллективизации и войны.

Литература

1. Население России в XX веке. Исторические очерки. Том 2, 1940-1959 гг. М., 2001.
2. 40-50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) /Сост. Бугай Н.Ф. //История СССР 1992. №1.
3. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-х - 40-х годах // История СССР.1989. №6.
4. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать...»//История СССР. 1991.№2.

5. «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...» Л. Берия - И. Сталину. Составитель Бугай Н.Ф. //История СССР 1991. №1.
6. Алдажуманов К., Алдажуманов Е. Карачаевцы: но злему навету./Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 1998.
7. Алдажуманов К.С, Алдажуманов Е.К. Депортация народов - преступление тоталитарного режима. Алматы, 1997.
8. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этносы Казахстана. Астана. 2001.
9. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов //Вопросы истории. 1990. №7.
10. Масанов Н.Э. Абылхожин Ж.Б. Ерофеева И.В. Алексеенко А.Н. Баратова Г.С. История Казахстана народы и культуры. Алматы.2001.
11. Абусейтова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшаторный С.Г., Масанов Н.Э., Султанов Т.И., Хазанов А.М. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы «Білім», 2001.
12. Анес Г. Выселение турок //Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 1998.
13. Панеш Э., Ермолов Л. Месхетинские турки // Вопросы истории. 1991. № 9 - 10.
14. История Казахстана Белые пятна. Сборник статей//Составитель Ж.Б.Абылхожин. Алматы, 1991.
15. Кыдыралина Ж.У. Депортированные в Казахстан народы: история и современность. Алматы. 1999.

UDC32.019.5

DEMONIZATION OF THE BALKANS IS AN ESTABLISHED TRADITION IN THE POLICY OF THE WEST

Stefan Anchev

*VelikoTarnovo University "St. St.Cyril and Methodius"
Bulgaria*

Балкан елдері саяси және экономикалық тұрғыдан Еуропа саясаткерлерінің ерекше қызығушылығын тудырады. Әсіресе, олар геосаяси факторларға баса назар аударады. В политическом и экономическом плане Балканы представляют особый интерес для политиков Европы. В большей степени их интересную геополитические факторы.

Кілт сөздер: саясат, экономика, Еуропа, Балкан елдері, геосаясат.

Ключевые слова: политика, экономика, Европа, Балканы, геополитика.

The Balkans have always had a significant political and economic presence in the European existence, largely justified by the geopolitical factor. Sprawled over the roads to the Asiatic and African colonies, in close proximity to the Straits, the Balkan peninsula has always been a key factor in both the colonial and anti-Russian policies of the great Western orchestra. The Slavic and Orthodox Christian identity of the Balkans relates them to Russia, thus placing them in the focus of even more negative energy in the last two centuries.

Between the XVII and XVIII c. the Balkans were perceived by the West as nothing but part of the Ottoman Empire, the enemy of their coalitions. Byzantium's glamour has long since faded away in the long shadows of the mosques. Even historians have difficulty recalling that the Balkans are no less than the Eastern Roman Empire. After the conquest by infidels and the consequent decline of Orthodox Christianity, Europe and, as in those days Europe meant the

world, remain confined within the Western Christianity borders, and therefore related with the Catholic and Protestant tradition. It is in this age that Russia emerges as the only Orthodox political power which in the centuries to follow will be perceived as the only hope and the only political ally of the Balkan peoples for restoring their lost statehood. By the 19 c. the Western attitude to the Balkans is expressed mostly in a series of coalition wars against the increasingly weak Empire of the Sultans, in which the Balkans peoples are nothing more than an auxiliary element. They are perceived by the West as subjects of the Sultan, which have nevertheless assumed some of the values of the Renaissance and Enlightened Ages.

The age of national liberation wars and the restoration of the Christian statehood on the Peninsula create about a new element in the attitude of the Great Powers and their vision for the Balkans. The resolutions of the Vienna Congress in 1815, years to consider as the policy to the "weaker neighbor" adopted later with relation to the Ottoman Empire set the pattern for their negative attitude towards any violation of the "holy imperial borders" Western Europe's interest to maintain the life in the agonizing empire of the sultans as an European (at least in geographic terms) state and keeper of the Straits is a natural derivative of the lasting rivalry and hypocritical alliance with Russia. During the Serbian uprisings, the Greek uprising, the Bosnian revolts and the Bulgarian uprisings throughout the whole 19th century, it is not the West, but the huge Slavic and Orthodox country that backs the Balkan people. Certainly, this policy is interrelated with Russia's political and economic interests, but if juxtaposed to the interests of the western power orchestra, the real political and military support, provided by Russia is incomparably larger and stronger.

It is probably at this distant point, two centuries ago, that we should seek the initial signs of demonization of the indocile Balkan peoples. A statement of the West's anti-Orthodox policy is the Crimean War (1853-1856), which, if viewed under an unconventional angle, is a religious war. It was then, that for the first time in the European history, the western allied forces organized a crusade in support of Islam (of the Ottoman Empire) against the Orthodox world represented by Russia and its allies – the Balkan Christians. Even the very formal pretext for declaring this war

was the religious dispute between the Orthodox and the Catholic Churches.

Preferring Islam to Orthodox Christianity grew to a traditional attitude of the Western civilization to the turbulent Balkans, expressed nowadays in Huntington's division map, which recognizes an European status only the Balkan Catholics and (here and there) the fewer protestants. Of course the religious discrepancies among all those Christians have their weight, but they are by no means determining ones. The religious differences among Orthodox, Catholics and Protestants are just a shade in the variegated mist covering the western (predominantly American) true economic and political interests on the Balkans, i.e. on the route towards the Caspian oil fields¹ and the troubles with Russia in Central Asia.

The Balkans demonization provides a convenient pretext for continuous interference in the region under rules, determined without any principle by the highly civilized peace makers.

Going back to the middle of the 19 century we need to note the negative and even mocking attitude of the western writers, historians, and politicians to the Balkans as a whole. The "History of the Ottoman Empire" (ed. Robert Mantran, C., 2000) underlines, while commenting the empire's reforms, that the upheaval of national spirit [of the enslaved Balkan peoples] confronted the efforts of the Sublime Porte to develop peaceful co-existence among ethnic and religious communities and that it was no wonder that the small dose of liberty and receptibility to the ideas of progress open the road to repeated attacks against the established order². What is meant here is the implication that "the ideas of progress" were coming from France, and the "established order" is the despotic Ottoman system of sharia. The author's frank partiality can be excused, or at least understood by taking into account the French intervention in the Ottoman policy, which cannot have disadvantages after Paris had stepped in. It is however hard to give a logic explanation for the defense of the sultans' empire presented by contemporary authors. Isn't it clear that it was lawlessness towards the Christians within the empire, that forced the Port to

attempt reforming? Aren't their views actually veiling the sympathy to the suppressors of the Orthodox Christians?

A close view on the Eastern Crisis in the 1870s is seen in the English, American and, understandably, in the Turkish historiography. A stand seems generally accepted that the Balkan peoples are not allowed to have their own liberation ideas, that their uprisings have been inspired from outside, by the Russian pan-Slavism³. Even western liberals and Turkophobes are prone to accept that the Slavs are incapable to develop independently, on their own, without the intervention and, naturally, the manipulation on the part of Russia. Strange as such stands sound today, in their day they played a significant part in formatting the negative attitude to the political and moral capabilities of the Balkan Slavs. Taking into consideration that the Ottoman Empire itself had been viewed somewhat condescendingly, we can explain why and how the negative western attitude to the Balkan Christians and their states was widely established. Moreover, many western writers, while commenting on the national liberation movements of the Balkan Christians, take the side of the Turks, attempting to save their empire. Dorothy Anderson underscores that the "English understanding that the all southern Slavs are inferior and semi-barbaric, is the stumbling stone in searching whatever solutions to Turkey's problems with her European provinces". This attitude was spotted by McKenzie and Irby, who note that each average Englishman is prejudiced in favor of the Turks". Stanislav Saint Clair and Charles Brophy go to extremes in their Balkan negativism by stressing that "even the Irish revolutionaries are much more worthy than the Balkan Christians, since the latter do not have even history of their own. The Irish aspirations are by all means more legal than the aspirations of the rayah, which has no history, and therefore no homeland. If Ireland secedes from the British Empire it will certainly generate something much more worth than those prematurely born states, which the forcing pressure of an indifferent friendship cut from Turkey". The Bulgarians, "Russia's unblemished favourites", have won the special hatred of Messrs. Saint Clair and Brophy. The two describe the faith and beliefs of the Bulgarians as "primitive and rough, with a taste of paganism and superstition, and totally void of imagination"⁴. An opinion has been imposed that the "emergence of pan-Slavism has brought about the emergence of pan-Islamism". The struggle for national independence of the Balkan Christian peoples has been regarded as "an act of nationalism", while the cruel crush on the uprisings is well viewed as a natural act of the Turkish state power against such nationalistic display. According to Paul Dumont, one of the contemporary authors of a history of the Ottoman Empire, "The Berlin Congress as a whole was aimed at stopping the panslavistic endeavour of the Russians and the Serbs. Instead of large territorial entities of which St Petersburg and Belgrade had been allegedly dreaming, the western diplomacies has created a mosaic of autonomous principalities and territories, ready to torn each other into pieces, as the territorial divisions drawn by the congress were meant to generate rivalries. The Ottoman Empire had been deprived of populations which were ranked among its most industrious and most affluent ones"⁵. The assessments of the renowned author Patrick Balfour (Lord Kinross) on the Bulgarian April Uprising of 1876, scarce as they are (only 7 lines), are far from flattering. In passing by the event, he notes that "in Bulgaria, a rebellious leader, who considered himself a Slavic Napoleon, involved his followers in a struggle, using terrorist methods. The Slavs severely attacked the Muslim Turks resorting to mass murders. But ten days later their revolt was quenched by even more severe methods by the Turkish paramilitaries, which was unstoppable in its revenge"⁶. At this summary of the author, every person, who is not familiar with the history of Bulgaria and the Balkans will see two highlights: first, the Bulgarians (and the Slavs, respectively) are obsessed by megalomaniac ideas and act with terrorist means, while the Turks (who are Muslims) are even crueler, uncontrolled by any power on the Balkans and the narrator's supporting those delivering retribution. Upon reading all this, the western reader is most likely to conclude that the Balkans are inhabited by savage and cruel peoples, repeatedly attacking each other due to lack of strong local power, and must be therefore tamed by interventions from outside. If we refer to the correspondence of the French foreign minister and participant in the Berlin Congress Vadington, we can see clear statements of the intended deterrence of what he called the Slavic threat on the

Balkans, by opposing Greece to Bulgaria and Serbia at a possible alliance with Turkey and support from the western Great Powers⁷. We see that the Balkan powder keg has been filled at the Berlin Congress, ready to burst at any pretext located on the Balkans, but triggered by the west at any moment and in any direction the west that suit the west's interests. In the beginning of the 20th century Robert W. Sison-Watson gives his own contribution to this anti-Slavic concept. Watson targets the pan-Serbism, which according to him, if left to develop, would mean a "triumph of the Eastern culture over the western one and a fatal blow against the progress and contemporary development of the Balkan region." Watson is a telling example of mixing political and cultural indicators, and defining nationalism as a trait and a factor on the Balkan culture in general. Hopefully everyone will understand that any nationalism, is all too young if compared to the national culture it originates from, in order to exert any tangible influence upon it. Further the author outlines what he calls Balkan cruelty, comparable to the Chinese and Japanese one⁸.

In the beginning of the 20th century we see six independent countries on the Peninsula, in which Christianity (primarily Orthodox) and Islam are the major religions. All of them lead a policy based on their national doctrines. These states, with their economic, military and political ambitions, shift aside the policy to the weak neighbour, i.e. the Ottoman Empire, yet the great western powers preserve the policy to the whole Peninsula of the previous years. The Balkans remain a testing ground for the European geopolitical experiments.

The perception of the states on the Peninsula as Europe's powder keg originates in the Balkan wars. This terminology, labeling the Balkans ever since, and circulated even nowadays as an emblem for the Peninsula, includes every possible aspect – economy, politics, national doctrines, culture. For instance, Dr. Henry Kissinger, while elaborating on the causes for World War I and the pre-war situation in Europe, mentions that "the European peoples allowed to become hostages of their own senseless Balkan proteges", only to accuse the Balkaneers a little further for triggering the war: "Instead of attempting to tame these peoples, obsessed by hot passions and possessing limited sense of global responsibility, they [the Europeans], allowed to be involved in the paranoia that their turbulent partners can take the enemy's side if their requirements are not fulfilled."

While this statement can be regarded as the author's personal opinion on the historic events of WWI, further on the same page Dr. Kissinger goes along the same lines, promoting the same assessments, but this time as a politician, analyzing the latest events in Bosnia and Herzegovina. John Gunter states in his book "Inside Europe" that "...the deplorable and impoverished small countries on the Balkan Peninsula caused world wars – an unbearable offence to the human and political nature"⁹. Another ideologist, respected in the West, the former presidential aide Zbigniew K. Brzezinski finds that "in Europe the word Balkans calls the notion of ethnic conflicts and regional rivalries among the Great Powers". Eric Kostel in his "Contemporary geopolitics" speaks of "the new Balkan wars", meaning the events in Bosnia and Herzegovina "before Dayton". It is hardly worth arguing, as no Balkan country has been involved in a military conflict with another one, in order to talk about "Balkan wars".

We see the Balkans are demonized in the position launched by George Kannon, former US ambassador to the USSR, who not only attempts an analogy with the 1912-13 events, but makes efforts to convince his readers that "Bulgaria, Serbia, Montenegro and Rumania emerged as states in the beginning of the 20th century", excluding Greece from any participation in the Balkan wars and explaining the Balkan problem "with the centuries old Turkish domination as well as with the preceding Byzantine penetration on the Balkans".

It seems that the western politicians, politologists and historians forget that the Balkans are in Europe. That the peoples inhabiting the Balkans are Christians and that they are the carriers of the old European culture. They are the least responsible for the low self-esteem of the Europeans and are most unfit to serve as a warehouse for Europe's negative features hidden behind the positive and self-praising notion of "Europe" and the "West". The situation resembles Stoyan Mikhailovski's fable about the owl chasing the tiny firefly. "Why are you chasing me, the

tiny one? –asked the firefly. – I have never done anything wrong to you!” Said the owl:
“Youtwinkle all the time!”

This is how the word “Balkanism” has become a synonym of something outdated, backward, and destructive, while its carriers- the Balkan peoples, have been featured as a demonized image for the European civilization. This perception breeds theories about the new world order, like Samuel Huntington’s in which “the Balkans are not part of the European civilization”. Not because of their turbulence. Rather because of their religion. In the same time what Huntington did was not just drawing religious borders, but filling his own notions with economic, political and cultural substance. When asking “... where is actually Europe’s eastern border?” Huntington is eager to specify that the definition of the border will determine which countries should be considered European, and hence – potential members of the EU, NATO and others similar organizations” In the appended map part of the Balkan countries are severed in parts, so that the territory, occupied by Catholic and Protestant population are considered European, while the rest, inhabited by Orthodox Christians – are non-European. More important than the separation line itself, is the rigidity in Huntington’s assessments and the consequences they bear for the Balkan countries now: Europe ends where Western Christianity ends, along the line from which Orthodox Christianity and Islam start. This is the answer the West Europeans want to hear, the answer they support albeit in undertones, and which various intellectuals and political leaders accept explicitly. Moreover, the author proceeds with analyzing the assets and liabilities of the Balkan peoples in their national histories that “can affect their accession to Europe”. The “dark pages” in the past of the Bulgarians and Rumanians result from their self-identification by way of their Orthodox tradition, and as for the Bulgarians (theirs is greater!) they even stress their historic ties with Russia and Byzantium¹⁰. This is the starting point for seemingly benevolent counseling, such as giving up the Cyrillic alphabet, to turn our back to Russia, to break the unity of the Orthodox church, and to follow, by all means, what was called western values and civilization choice. It remains unexplained though, why should countries, capable of crashing other countries’ economies, be regarded as possessing a better system of values? Comparable to whose culture and whose historic traditions?

The answer, as far as the Balkans are concerned, comes as a repeated labeling of the region as Europe’s demonic place, inhabited by peoples incapable of independent self-governance. The results of this mentality took the shapes of the International Monetary Fund, the World Bank, repeated interference in the countries’ internal affairs as sovereign states (Yugoslavia excluded for the whole period following WWII), setting up a War Crimes Tribunal for the Former Yugoslavia, staging conflicts, revolutions, “ethnic cleansing” etc. Thus, in remaking the next new world order the Balkans are again divided into “good” and “bad”, into “balkanizing” and “westernizing” parts. Even at the end of the 20th century, just like 200 years before, the Balkans play the part of the firing ground, where the west can try its political and diplomatic approaches, test its new weapons and their destruction impact on the civilian population that has survived so far. Again provocations, murders and speculations with the social opinion fill the West’s Balkan agenda.

The massacre on the Markale market in Sarajevo - and Sarajevo comes again to the spotlight not because of the author’s preference, but because events imposed the analogy- symbolizes the attitude of the West to the “savage Balkans”. In his confession before Jacques Merlino and televised by the French channel F2, James Harff, the president of the Ruder & Finn Global Public Affairs PR agency, shares that the “The great majority of Americans were probably asking themselves in which African country Bosnia was situated... By a single move we were able to present a simple story of good guys and bad guys, which would hereafter play itself”¹¹. The US military intervention in the Bosnian conflict needed some specific pretext and a suitable manipulation of the social opinion to justify the intervention as a just punishment for the bad Serbs. A report of Defense & Foreign Affairs of February 29, 1996 exhibits the actions of the Islamic militants in planting the mines and staging the massacre, ascribed consequently to the Serbs. According to one US congressman, “the Bosnian Muslims are no less barbarians than any

other Balkan people”¹², but in the case of Bosnia the White House’s preferred barbarians are the Serbs, as a Serbian barbarism better suits the US policy. The western, and mainly American intervention in Yugoslavia is based on the diligently elaborated thesis of the turbulent Balkans. The Serbs are labeled “dictators”, which automatically implies that they are enemies to the fighters for democracy. Therefore the democratic West is bound to defend the fighters. Television channels disseminate terrifying videotapes of Serbian atrocities in Srebrenica, backed by stories of eye witnesses. Newspapers are full of “facts” incriminating the Serbs in committing cruelties of large proportions. The fiend of cruelty and ethnic hatred is again soaring above the Balkan Peninsula¹³.

The origins of the crisis are sought in the what has been launched as “Balkan” traits— ethnic and religious differences, designed to conceal the truth about the economic and political destruction of Yugoslavia as a state and its disintegration. What happened in Bulgaria and Rumania through a set of bloodless procedures, was imposed on Yugoslavia by force. That was the way before and after the Kosovo crisis. In fact we have been watching the same scenario applied all the time. It starts with provoking ethnic cleansing and proceeding further up to threats of military intervention, consisting exclusively of air strikes. Unacceptable terms were set before the Serbs, under the condition that they have to either obey voluntarily, or be forced to do so by way of air force. The Rambouillet draft agreement is a sufficient evidence. Peace making in Kosovo and ensuring the rights of the ethnic Albanians included also the mass murder in Alexinac by a NATO missile (20 civilians killed), the attack on an Albanian refugee convoy (70 people murdered), the bombing of the village of Surdulica (some 20 km from the border with Bulgaria) where some 20 casualties were reported, plus 500 crippled and 50 houses demolished, followed by the blow on the Luzhene bridge at some 20 km from Pristina, where the reported casualties varied between 40 and 60¹⁴. The gruesome inventory demonstrates the extent of concern about the civilian population, both Serbs and Albanians alike, and proves that the war has been waged for reasons quite different from the concern for the human lives and peace. Many more examples can be cited in relation with the ongoing crisis in Yugoslavia. Six years after the Dayton Peace Accords and two years after the air strikes on Yugoslavia were ended both Kosovo and Bosnia are far from stabilized.

A journalist forum in Venice entitled “The Balkans and Europe” is the next evidence of the West’s negative attitude to the region. What are the reasons for the ongoing use of “the Balkans” as a dirty word? According to the French ambassador to Macedonia “The domino effect on the Balkans can only be terminated if the regime of protectorates is preserved for at least another 20 years”, with Croatia, Bosnia and Kosovo being cited as the present-day protectorates¹⁵. By the way, this last concept is neither new nor original, when it comes to solving problems, created by the West and the only advantage it bears is its convenience as an excuse for the Western policy thus justifying one more time that the balkanization theory is a key prerequisite in the Balkans demonization.

Experiments on the Balkans are still on. The outcome of the West’s peacemaking civilization mission can be best characterised by the words of Howard Brubaker: “Probably the best solution is to make every third Balkaneer disappear”¹⁶.

The solution seems to be on its way to fulfillment, taking into account the range and scope of damages inflicted by the depleted uranium dispersed over Kosovo. And this human tragedy caused by the West, was named “The Balkan Syndrome”. No politician, environmentalist, or a physician could offer a more suitable name, such as “NATO Syndrome in Southeastern Europe”, or “The Clinton Syndrome on the Balkans”. Again we witness an element of balkanization in the making – a harm has been “balkanized” without the Balkaneers having to do whatever is common with it.

Theoretically, the West’s drive to demonize the Balkans can be presumably interpreted in terms of the West’s inferiority complex arising from the awareness of the Balkans’ antique and mediocre culture, their national traditions, and (although not in all) their proud self-consciousness. But that would be too idealistic an explanation of the destruction. The truth is in

America's hegemonistic plans about imposing a new economic and political order (with the rest of human values rated next) as well as in Europolism (European nationalism) promoted as a system of values by the new European Empire (The European Union) that replaced the old "holy", "imperial", "cordial" and "bloc" alliances. Where do the Balkans belong to? Everyone can find the right answer, if the question "Why is it like this" (usually posed post-factum) is replaced by "What is aimed by all this?" The right answer will enable us to do something in advance of the imminent events that seem to be over taking us.

References

1. Robert D. Kaplan, Why the Balkans Demand Amoralism, Washington Post February 28/99 (Kaplan tells that upon leaving a conference on the US presence on the Balkans, the taxi driver asked him "What are we doing on the Balkans, if no oil can be found there?" The question, which none of the attendants at the conference asked, impressed Kaplan and made him elaborate on the issue).
2. Mantran R. (ed.) History of the Ottoman Empire, 2000.
3. Ibragimbeili H.M. The Eastern Crisis of 1870s in the contemporary Turkish and Anglo-American Historiography - Vaprosi Istorii, 11, 1980.
4. Todorova M., Imagining the Balkans, 1997, p. 271-272
5. Mantran R. (ed.) History of the Ottoman Empire, 2000, p. 535
6. *ibid.*, p. 552
7. Anchev, S. The Besarab Question and Definition of Bulgarian-Rumanian Border in Dobrudja (1878) in "The Bulgarians in the North Black Sea Coast", V. Tarnovo, 1995., p. 234-235
8. Todorova M., Imagining the Balkans, 1997., p. 324-325.
9. *ibid.*, p. 325
10. Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, 1996., p. 224-227.
11. Shishmanova ". Planning Massacres in Search of Casus Beli, Monitor Daily (August 24, 2000)
12. *ibid*
13. Snjezana Vukic, "Refugees Tell of Women Singled Out for Rape," The Independent (London), July 18, 1995. John Sweeny, "UN Cover-Up of Srebrenica Massacre," The Observer (London), August 10, 1995.
14. NATO's Next Bloody Blunder, Trud Daily (May 3, 1999)
15. Terziev, Sv. The Balkans as a Dirty Word, Sega Daily (January 6, 2000)
16. Todorova M., Imagining the Balkans, 1997., p. 497

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВОВЕДЕНИЕ
Economics and Law

УДК 338.98

**ОБЪЕКТИВНЫЕ И СУБЪЕКТИВНЫЕ ФАКТОРЫ
РАЗВИТИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА**

К.С. Айнабек

*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
г. Караганда, Казахстан*

Мақала авторы Еуразиялық экономикалық одақ жұмысын дамытудың объективті және субъективті факторларына талдау жасайды.

The author of the article analyses objective and subjective factors of Eurasian Economic Union development.

Кілт сөздер: экономика, одақ, тиімділік, өсу, саясат.

Key words: economy, union, efficiency, development, policy.

29 мая 2014 года был подписан договор о создании Евразийского экономического союза главами трех государств Казахстаном, Россией и Белоруссией. Данный договор вступил в силу с 1 января 2015г. Этого момента ждали народы Евразийского пространства более двух десятилетий. Данное событие имеет архиважное значение не только для развития данного региона, но всего мира.

В современных условиях для адаптации и эффективного развития странам необходимо трансформироваться, исходя из требований глобализации. В настоящее время развивающиеся страны находятся в неравных условиях по сравнению с высокоразвитыми государствами. Монополистическое господство США и международных транснациональных корпораций высокоразвитых стран не дают возможности развивающимся странам вести самостоятельную политику в развитии национальной экономики. Поэтому такая геополитика требует объединение усилий развивающихся стран для выживания и эффективного роста и создания различных союзов в противовес доминирования высокоразвитых стран и международных корпораций. **Это является первым условием создания Евразийского экономического союза** для Казахстана, Кыргызстана, Белоруссии и России, Армении.

По этому поводу хочется отметить и мнение зарубежного эксперта парижского корреспондента Кэрл Мэтлэка, который на свой вопрос дал следующий ответ: «Так почему же другие страны присоединяются? Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев стремится поддерживать хорошие отношения с Москвой отчасти потому, что его страна экспортирует большую часть своей нефти по российским трубопроводам. У Армении партнерство с Россией в сфере безопасности, а Кыргызстан боится стать изолированным и уязвимым для экономического давления со стороны Китая. У Белоруссии же на самом деле не было выбора в вопросе присоединения, так как ее экономика остановится без значительно субсидируемой российской нефти и газа» [1].

В целом данная точка зрения зарубежного эксперта совпадает с нашим с позиции существования необходимости интеграции данных стран в ЕАЭС, хотя наш подход на порядок расширяет содержательный аспект.

Следующим вторым условием представляется переход к инновационной экономике. Глобализация инновационного пространства, существенно раздвигает рамки производственных процессов, позволяя выносить за пределы развитых стран наиболее

трудоемкие звенья технологических цепочек. Стало жизненно важным быстро и адекватно реагировать на изменения внешней среды, дешевле быстрее и лучше проектировать, разрабатывать, производить, испытывать, эксплуатировать, а также поддерживать существующие и будущие высокотехнологичные системы.

Парадигма инновационного развития современного общества, по мнению многих авторитетных аналитиков, не имеет альтернативы, современная мировая практика ориентируется на стратегию создания национальных инновационных систем не только в развитых, но и в развивающихся странах. Безальтернативность инновационного пути развития тесно связана с тенденциями социальной эволюции, перспективами и стратегиями обеспечения будущего цивилизации, которая должна адекватно отвечать на глобальные вызовы, как со стороны природы, так и самого общества и экономики. Далее инновационное развитие возможно для развивающихся стран только в объединении совместных усилий. Здесь нужно для доказательства отметить следующие факты, что доля инновационного продукта в ВВП в Казахстане составляет около 1- 1,5% [2], России – 17-20% [3], Белоруссии – 15-19% [4], тогда как в высокоразвитых странах Запада – от 50 до 70% [5].

Как видно из данных инновационного развития высокоразвитых стран, именно инновационное направление развития позволит создать устойчивую и конкурентоспособную экономику, которая может противостоять внешним и внутренним вызовам.

Инновационное развитие предполагает формирование наукоемкой экономики по следующей схеме: от потребности общества и рынка к идее, затем научные открытия, внедрение в производство, исследование рынка и оформление коммерческого продукта для реализации и удовлетворения потребности общества.

Развитие национальных инновационных систем в странах ЕАЭС нацелено на такую интеграцию в мировую инновационную систему, при которой они смогут играть активную роль в генерации, распространении и использовании знаний, а не только платить соответствующую (технологическую) ренту другим странам.

Реализация межгосударственной инновационной политики основывается на создании такой системы, которая позволит в кратчайшие сроки и с высокой эффективностью использовать в производстве интеллектуальный, технологический и производственный потенциал государств-членов ЕАЭС.

Решение указанных проблем возможно только путем создания Евразийской инновационной системы в рамках единого межгосударственного инновационного пространства, объединяющего ресурсы национальных инновационных систем и придающего устойчивый и системный характер инновационному развитию, что будет способствовать эффективному использованию научно-технических разработок и изобретений, независимо от места их происхождения.

И третьим условием является социализация рыночной экономики, социально-культурное, духовное развитие. Поскольку современный мир становится технократическим с потребительскими характеристиками, что служит фактором воспроизводства экологического, социального и экономического кризиса в мировом масштабе.

По этому поводу Н.А. Назарбаев подчеркнул в своем докладе на VII Астанинском экономическом форуме, что мировое сообщество катится в средневековье. «По оценкам исследовательского института «Кредит Суис» сегодня в руках почти 1% населения планеты сконцентрировано около 40% мирового богатства. В то же время практически 70% населения земли обладает лишь 3% богатства. С учётом демографических трендов данная тенденция будет лишь усиливаться. Такая ситуация может существенно подорвать глобальное развитие и спровоцировать колоссальное социальное противоречие в будущем. Вместо постиндустриального мира человеческая цивилизация вернётся в тот период, которые исследователи называют «новыми средними веками» [6].

Далее Н.А. Назарбаев особое внимание уделяет развитию общества и культуры, науки в решении вышестоящих проблем. Он отметил в МГУ, «что экономическая интеграция активизирует и сделает более глубокими культурно-гуманитарные связи между нашими народами. XXI век однозначно делает культурный сегмент важнейшей составляющей национальных экономик, приносящих солидный процент роста ВВП. Это и туризм, в том числе историко-культурный, экологический и медицинский. Это образовательные услуги, которые особенно важны для инновационно-индустриального развития и систем управления»[7].

Также Н.А. Назарбаев особо обращает внимание на развитие человеческого капитала: «наш выбор - это инвестиции в человека, что не даёт быстрого эффекта, но неуклонно ведёт к качественным изменениям в уровне жизни населения»[6]. В связи с этим приведем пример того, что на сколько страны СНГ отстают от высокоразвитых в плане распределения дохода между капиталом и трудом. В развивающихся странах 30% общего дохода идет для оплаты труда, а в высокоразвитых – 70%. При этом скандинавских странах группа богатых собственников имеют доход в 3-5 раз больше чем часть средне-низкооплачиваемых, тогда как в странах СНГ эти показатели отличаются от 17 до 40 раз по различным экспортным данным, хотя в официальных статданных показываются цифры 6-8 раз[9]. Здесь нужно подчеркнуть, что без справедливого распределения национального дохода между трудящимися и капиталом не возможен будет мир, согласие, благополучие и развитие Евразийского экономического союза.

Переход к Евразийскому экономическому союзу означает, прежде всего, формирование общей стратегии развития, которая должна появиться вместе с общим рынком, и формирование общесоюзных институтов регулирования экономики. Общая стратегия необходима, чтобы мы могли оптимально сочетать конкурентные преимущества и избегать ситуаций, когда появляются избыточные мощности. Она нужна также для правильного определения прорывных и перспективных направлений экономического роста. В связи с этим можно отметить высказывание Назарбаева Н.А.: «Цели Евразийского экономического союза выдвигают особые требования к его правовым и организационным механизмам. Они должны представлять инструмент, который основан на твердых принципах, но в то же время обладает достаточной гибкостью, чтобы адекватно реагировать на любые изменения. Очевидно, что структура и методы управления органами Евразийского экономического союза не могут быть просто калькой с других интеграционных структур. Нужно искать инновационные модели менеджмента, отвечающие уникальной миссии нашего объединения»[8].

Именно переход к общей стратегии развития и интеграция даст ощутимый эффект. Так, например, эксперты отмечают, что интеграционный эффект роста ВВП составит 17-20 процентов для каждой страны ЕАЭС, экономия времени на товарообмен между странами составит 40%, товарообмен увеличится от 2 до 5 и более раз, а в дальнейшем синергетический эффект увеличится многократно [10].

Далее уместно отметить высказывание академика РАН, советника президента РФ Глазьева С.Ю., который пишет, что «по объективным историческим, экономическим и политическим причинам ключевую роль в организации процессов евразийской интеграции играет Россия. Исследования общественного мнения, проводимые различными социологическими службами, свидетельствуют о сохраняющемся представлении о России как объединяющем центре у населения всех государств СНГ. От России ждут инновационного прорыва, ждут сигналов на осуществление системных преобразований, которые будут учитывать национальные интересы государств — участников процессов евразийской интеграции» [11]. Так, по данным социологического опроса центром ЦИРКОН на высоком уровне находится поддержка ЕАЭС в их государствах-участниках: 73% — в Казахстане, 67% — в России и 65% — в Белоруссии [12].

В современных условиях достижения науки и технологий в значительной степени определяют динамику экономического роста и уровень конкурентоспособности государств, степень обеспечения их независимости и суверенитета, национальной безопасности и эффективности интеграции в мировую экономику. Развитые страны перешли к качественно новой стадии социально-экономического развития, основным содержанием которого является создание экономики, основанной на знаниях, которая базируется на высокоэффективных национальных инновационных системах.

Далее нужно отметить, что уровень координации напрямую связан с восприятием значимости инноваций. Если образу жизни граждан действительно что-то угрожает, то предполагается, что инновационная стратегия будет контролироваться на самом высоком уровне, «централизованный» подход станет важным средством ее осуществления, и в определенных случаях, это будет затрагивать все секторы экономики. При этом важно учитывать и создавать условия и механизмы самоорганизации процесса инновационного развития.

В будущем макроэкономический эффект от интеграции стран в ЕАЭС будет следующим:

- ▶ повышение эффективности производства товаров и услуг, благодаря уменьшению издержек перевозки;
- ▶ стимулирование честной конкуренции и партнерства на общем рынке ЕАЭС;
- ▶ увеличение доходов населения за счет уменьшения издержек и повышения производительности труда;
- ▶ наращивание производства и развитие реального сектора экономики за счет увеличения спроса на товары;
- ▶ увеличение занятости населения в производствах импортоориентированных/экспортоориентированных фирмах, меж- и национальных корпорациях ЕАЭС;
- ▶ повышение окупаемости новых технологий и товаров за счет увеличения объема рынка и т.д.

Как видно, перед странами будущего Евразийского союза стоит сложная задача: как правильно определить инновационную стратегию, чтобы генерировать рост и, как следствие, обеспечить ресурсы, необходимые для повышения общественного благосостояния, преодоления рыночной и финансовой неустойчивости, переходу к новым укладам инновационного развития.

Анализ инновационного и инвестиционного потенциалов стран сообщества показывает, что у каждого из государств-членов ЕАЭС есть свои особенности и национальные приоритеты. Однако имеются присущие каждому государству-члену ЕАЭС проблемы инновационного развития. Все это требует скоординированной работы и разработки механизмов достижения к намеченным результатам.

Далее нужно отметить высказывание С.Ю. Глазьева о том, что будущий бюджет Евразийского союза будет формироваться на начальном этапе развития преимущественно за счет России до 87%, при этом все страны ЕАЭС будут иметь равные голоса в решении возникающих проблем.

В деле создания объединенного инновационного пространства и совершенствования будущего Евразийского союза также должны вносить свой вклад граждане и организации каждой из этих стран.

Конечно, идея создания и развития Евразийского союза должна стать общим делом не только для руководителей интегрирующихся стран, но всех народов, коллективов, которые хотят изменить мир к лучшему.

Евразийский союз должен скрепляться на идее формирования и развития евразийской цивилизации. Здесь важно не противопоставлять русскую цивилизацию с евразийской, поскольку первое представляет собой составную часть последнего. В евразийскую цивилизацию входят русская (славянская) и тюркская цивилизация, исламская, буддийская и др. Однако некоторые авторы хотят навязать, как главную идею

русской цивилизации для всех стран ЕАЭС. Такой подход является грубейшей ошибкой, поскольку русская цивилизация охватывает только славянский мир, а культура многих народов в России очень сильно отличается, тем более стран ЕАЭС. Здесь «правильнее говорить о евразийской цивилизации, - отмечает Л.Савин, - однако в верхах, говоря о евразийском проекте, больше думают об экономической интеграции, а не о культурном наследии, комплиментарности народов и общих духовных основах» [12].

С момента создания Евразийского союза начинается новая эпоха развития не только для нашего региона, но и всей планеты, а это должно подтвердиться в будущем.

Литература

1. http://www.mignews.com/news/economics/world/010614_111151_95689.html
2. http://www.stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersScience?_afLoop=608555843348377#%40%3F_afLoop%3D608555843348377%26_adf.ctrl-state%3Dj865e1rhx_90
3. http://www.dp.ru/a/2012/06/21/Innovacionnij_biznes_obes/
4. http://belapan.by/archive/2014/05/13/media_forum/
5. <http://www.aspu.ru/images/File/Izdatelstvo/KR2/8.pdf>
6. http://www.akorda.kz/ru/page/page_216807_vystuplenie-prezidenta-kazakhstana-n-nazarbaeva-na-otkrytii-plenarnogo-zasedaniya-vii-astaninskogo-ek
7. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1398738840>
8. http://www.modern-rf.ru/netcat_files/93/47/h_5a963156f4acdc7814f0b843cae74e2c
9. Сергей Глазьев о Евразийском Экономическом Союзе.
<https://www.youtube.com/watch?v=7oZpZn3qxlC>
10. <http://www.dynacon.ru>
11. http://www.eabr.org/r/research/centre/projectsCII/integration_barometer/?id_16=32343
<http://ru.calameo.com/read/003469669f1035526f139>
12. <http://maxpark.com/community/129/content/1426568>

ӘОЖ 34.0

Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы теориялар

Е.И.Исибаева, Ү.Т. Ізтұрғанова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

В данном статье рассматриваются фундаментальные вопросы о теории гражданского общества и права государства. Всегда формирование гражданского общества так или иначе увязывалось с проблемами совершенствования государства, возвышения роли права и закона. Правовое государство можно считать оплащением идей незыблемости и верховенства закона, о его божественном и справедливом содержании.

The article considers fundamental questions of the theory of civil society and the state law. The formation of civil society has been always connected with problems of the state perfection, eminence of the role of law and legislation. Ideas about firmness and rule of law, its divine and fair contents, the necessity of compliance of the law with the legislation are considered to be the legal base of the state.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, право, закон.

Key words: civil society, state, law, legislation.

Азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет туралы толып жатқан ой-пікірлер, әр түрлі теориялар бар. Бұл ой-пікірлердің, теориялардың көп болатын себептері қоғамдағы барлық таптардың, ұлттардың топтардың мүдде-максатына қатысты болуы. Тағы да бұл

мәселе әр түрлі идеологиямен, саяси партиялармен байланысты болуы. Бұл жерде ескерте кететін бір мәселе Кеңес дәуірінде елімізде марксистік мемлекеттік теория тұрғысынан зерттеп, түсініп келдік. Ол кезде қоғам мен мемлекетті таптық тұрғыдан зерттеуге тырыстық, басқа теорияны, басқа бағытты сырып тастап отырдық. Қазір ол теорияларға көзқарас түзелді, дұрысталды. Тарих теориялардың бәрінде аздап болса да шындық және тарихи нақты дәлелдер болады. Сондықтан ол теорияларды білу, дұрыс жағын алу, пайдалану өте қажет. Сол деректерді ескере отырып жүргізілген зерттеудің ғылымға, қоғамға пайдасы мол. Тағы бір ескертетін мәселе «азаматтық қоғам» деген алғашқы қауымдық қоғамда да, құлиелену формациясында да, феодалдық формацияда да болған жоқ. Себебі ол қоғамдарда «азаматтық» деген ұғым болған емес. Бұл ұғым тек буржуазиялық қоғамда өмірге келді. Сондықтан біз теорияны тек құқықтық мемлекет туралы қарастырамыз.

Құқықтық мемлекет - тек парасаттылықтың, әділеттіліктің шынайы белгісі ғана емес, сонымен бірге адамның бостандығын, қадір-қасиетін, ар-намысын, теңдігін қорғайтын, демократияны қалыптастыратын күш. Міне қоғамның алдында тұрған осы мүдде-мақсатты орындау мемлекеттің міндеті, ал осы бағытта қалыптасқан құқықтық нормаларды орындау, сол арқылы заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтауға үлес қосу адамдардың міндеті. Құқықтық мемлекет екі жақты жауапты объективтік процесс. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру, дамыту адам қоғамының көне заманнан негізгі мақсаты болды. Көне дәуірдің ойшылдары: Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон құқық пен мемлекеттің өзара қатынасын инабаттылық, парасаттылық, әділеттілік жолмен дамуын армандады. Аристотель: Заң үстемдігі болмаса демократия жоқ - деді. Феодалдық дәуірде Н. Макиавелли, Ж. Боден т.б. саяси қайраткерлер құқықтық мемлекет орнату төңірегінде көп қиялданып, біраз пікірлер айтып кетті.

Құқықтық мемлекет орнату концепциясына пікір айтып өте зор үлес қосқан атақты ғалымдар: Г. Гроцкий, Б. Спиноза, Д. Локк, Ш. Монтескье, Д. Дидро, П. Гольбах, Т. Джефферсон, Вольтер, Гельвеций, Кант, т.б.

Гроцкий - қоғам тарихында қалыптасқан құқықты екіге бөлді: табиғи құқық - адамды қоршаған ортаның әсерінен және жеке адамның өзінің ақыл, парасаттылығынан қалыптасатын құқықтар; екіншісі - мемлекеттің қабылдаған нормативтік актілер арқылы ешкімге зиян келтірмей орындауға тиіс. Мемлекет қоғамдық жалпы халықтық шарт арқылы өмірге келді деп түсіндірді.

Монтескье — мемлекет адамдардың саяси және азаматтық бостандығын, теңдігін қатаң орындауы керек. Сонда ғана құқықтық мемлекет болады.

Локк - Маркс құқықтың мазмұнын өте дұрыс, ашық түсіндірді. Мемлекет адамдардың құқықтарын қорғау үшін қалыптасты. Құқықтық мемлекеттің негізгі мазмұны халықтың табиғи бостандығын, теңдігін қорғау.

Кант — құқықтық мемлекеттің философиялық негізін ғылыми тұрғыдан зерттеді. Мемлекеттік жұмыстың өзекті мәселесі жеке адамның қадір-қасиетін, ар-намысын, бостандығын, теңдігін қорғау, адамның қоғамда үстемдігін қалыптастыру деп түсіндірді.

Гегель - қоғамдық ғылымдардың негізгі бағыттарының бірі құқықтық философия. Мемлекет дегеніміз жан-жақты дамыған құқық деп түсіндірді. Азаматтық қоғам құқық арқылы адамдардың мүдде-мақсатын қорғайды. Мемлекет құқықпен моральдың бірлестігін дамытып халықтың әлеуметтік жағдайын жан-жақты жақсартуы.

Маркс — құқық пен мемлекетті қоғамның таптық құрылысына сәйкес қараған. Таптар жойылса құқық пен мемлекет те жойылады. Бұл процесс қоғамда құқықтық мемлекет қалыптасып, бостандық орнаумен аяқталуға тиіс. Бостандық - Маркстің ұғымында, қоғамдағы мемлекеттің үстемдігін жойып, оны қоғамға бағындырып, халықтың мүдде—мақсатын орындайтын органға айналдыру. Сонда ғана құқықтық мемлекет болады[1,195].

Қазіргі заманда құқықтық мемлекет туралы пікір жан-жақт дамып, дүние жүзінің ғалымдары бір тұжырымға келіп, ортақ ғылыми көзқарас қалыптасты деуге толық болады.

Сонымен құқықтық мемлекет туралы теорияны қорыта келіп, оның негізгі мазмұны — халықтың, адамдардың егемендігі, олардың табиғи бостандығы мен құқықтары. Ол мемлекетті қалыптастырудың негізгі күші — адам, қалың бұқара. Сондықтан мемлекет пен құқық демократияны дамытып, халықты қоғамның барлық саласын басқаруға қатыстыру қажет.

Азаматтық қоғам ғылыми тұрғыдан өте аз зерттелген, ол туралы қомақты бірде ғылыми еңбек жоқ. Оның себебі ғалымдар азаматтық қоғам мен мемлекеттің мазмұны ұқсас деп түсініп келді. Расында ұқсастық бар, бірақ та айырмашылық басым. Адам қоғамының қалыптасқанына 1,5 млн. жыл өтті, ал мемлекеттің өмірге келгеніне 6 мың жыл ғана болды. Мемлекет қоғамның сан қырлы көрінісінің бір ғана нысаны. Қоғам туралы ой-пікірлер көне дәуірде де болды, ал "азаматтық қоғам" толық мағынада бұл ұғым өмірге тек XVIII ғасырда келді. Басында азаматтық қоғам деп меншік, отбасы, рынок, мораль салаларындағы қатынастарды түсініп келді. Мемлекет бұл қатынастарға толық бостандық берді. Гегельдің ойынша, азаматтық қоғам - жеке меншіктің, діннің, отбасының, моральдық т.б. талаптарын іске асырудың жүйесі. Азаматтық қоғамда әр адам өз мүддесін көздейді, басқаларды көрмейді... Басқаларсыз ол өз мүддесін іске асыра алмайды - деген Гегель. К. Маркстің пікірі — бір саяси жүйені алып мазмұнына қарасаң ол азаматтық қоғамның санқырлы көрінісінің бір нысаны болып шығады. Біз өткен ғасырдағы ірі ғалымдардың пікірін әдейі келтіріп отырған себебіміз азаматтық қоғам мәселесі сол кездегі өмірдің объективтік даму процесінің алдына қойған талабы дегіміз келеді. Сол себепті Гегель мен Маркс тағы басқа ғалымдар азаматтық қоғамды біраз зерттеп құнды теориялық ғылыми мұра қалдырып кетті. Енді осы құнды ғылыми мұраға сүйене отырып қазіргі заманның талабына сәйкес азаматтық қоғамды ғылыми тұрғыдан зерттеуді жалғастыру керек [2,184].

Азаматтық қоғамның құрылымы - Қоғамды өзінің табиғи мүдде-мақсаттарына сәйкес құрушы, реттеп-басқарушы - адам. Адам - қоғам құрылымының негізгі элементі - діңгегі. Адамдардың бірлестіктері, ұйымдары, одақтары, еңбек ұжымдары, саяси партиялары, мемлекет, олардың ара қатынастары — азаматтық қоғамның элементтері. Қазіргі Қазақстанның азаматтық қоғамын бес жүйеге бөлуге болады: әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани-мәдени және ақпараттық жүйелер:

Әлеуметтік жүйе - объективтік тұрғыдан қалыптасқан адамдардың бірлестіктері, ұйымдары, одақтары т.б., олардың өзара байланысы бұл жүйеге азаматтық қоғамның ең негізгі ұйымдастырушы жүйе, өзі үш топқа бөлінеді: бірінші тобы — қоғамның үзіліссіз өмір сүру негізін жасаушы, дамытушы топ: отбасы, бала тәрбиелеу, табиғи өмірді жалғастыру; екінші тобы — адамдардың өзара, бір-бірімен байланысы, қатынасы; үшінші тобы — қоғамдық ұйымдардың, таптардың, топтардың, ұлттардың ара қатынастары.

Экономикалық жүйе — қоғамдағы меншіктің түрлері, өндіруші күш пен өндірістік қатынастар, материалдық кірісті әділ бөлуді қалыптастыру. Бұл жүйенің құрылым элементтері: жеке, муниципалдық, акционерлік, кооперативтік, мемлекеттік, фермерлік меншіктер мен шаруашылықтар және қоғамдық кірісті, байлықты әділ бөлу.

Саяси жүйе — мемлекет, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер және жеке адамдар, депутаттар, т.б., олардың ара қатынастары. Оның ішінде ең күрделісі мемлекеттік билікті іске асырудағы қатынастар. Қатынастардың даму процесінде субъектілерге бостандық берілуге тиіс. Күштеу тек заңдылықты, тәртіпті бұзса ғана қолдануы қажет.

Рухани-мәдени жүйесі - осы бағыттағы мемлекеттік, қоғамдық органдар мен ұйымдар, олардың ара қатынастары. Бұл жүйенің негізгі бағыттары: білім, ғылым, мәдениет, рухани сана-сезім, дін, адамдардың денсаулығы.

Ақпараттық жүйе - осы ақпараттық бағыттағы барлық ұйымдар, бірлестіктер, мемлекеттік органдар, саяси партиялар, олардың жұмыстары мен ара қатынастары. Бұл бағытта іс-әрекеттерге толық бостандық берілуі қажет. Осы көрсетілген азаматтық қоғамның жүйелерінің жақсы, сапалы дамуына зор маңызды үлес қосатын мемлекет пен құқық,

қоғамдық ұйымдар мен партиялар және қоғамдағы демократияның жоғарғы дәрежеде болуы[3,68].

Азаматтық қоғамның белгі - нысандары:

- адамдардың экономикалық, әлеуметтік, саяси бостандығы мен құқықтарының қамтамасыз етілуі;
- қоғамда бостандықтың, жариялылықтың болуы, ақпараттың жұмысына азаматтардың қатысуы, ішкі-сыртқы байланыстарға қатысуға, жүріп-тұруға толық құқықтарының болуы;
- азаматтардың қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер құрып, өз мүдде-мақсаттарын орындауға, іске асыруға және шет елдердің сондай ұйымдарымен байланыс жасауға құқықтарының болуы;
- жергілікті өзін-өзі басқаруға толық бостандық болуы, оның жұмысына мемлекеттің араласпауы, қажет болса тиісті көмегін көрсетуі; жергілікті өзін-өзі басқаратын мекеме жергілікті мемлекеттік органмен тығыз байланыста жұмыс жасауы;
- азаматтық қоғам - толық бостандық, демократия қалыптасқан қоғам болуы қажет, ол болашақ құқықтық мемлекеттің талаптарын іске асырып, сол мемлекеттің объективтік тұрғыдан негізі болуға тиісті [4,194].

Құқықтық мемлекеттің мазмұнының негізгі талаптары:

- 1) Құқықтық мемлекет азаматтық қоғамның объективтік даму процесіне сәйкес ескіріп, жаңарып жататын көп қырлы құбылыс. Бұл мемлекетте адамның толық егеменді болуы қажет, олардың мемлекеттің билік жүргізетін органдарын құруға қатысуы заңды түрде бекітілуі керек.
- 2) Құқықтық мемлекеттің экономикалық негізі - өндіргіш күш пен өндірістік қатынас және көп меншіктік шаруашылық арқылы дамуы. Құқықтық мемлекетте меншіктің басым көпшілігі - өндіруші мен тұтынушылық билігінде болуы қажет. Бұл билік шаруашылықтың жақсы, сапалы дамуын қамтамасыз ету үшін оларға толық бостандық беруі керек. Сонда ғана қоғамның әлеуметтік, экономикалық жағдайын көтеруге, нытайтуға болады.
- 3) Құқықтық мемлекеттің әлеуметтік негізі — өзін-өзі басқаратын азаматтық қоғамда адамдардың бостандығын, теңдігін қамтамасыз етіп, олардың жақсы еңбектенуіне, дұрыс жұмыс жасауына мүмкіншілік беру. Қоғамның әлеуметтік жағдайының жақсаруы құқықтық мемлекеттің нығаюы. Бұл екі процесс бір-бірімен тығыз байланысты. Құқықтық мемлекет сонымен бірге әлеуметтік мемлекет.
- 4) Құқықтық мемлекеттің моральдық негізі - гуманизм, әділеттік, бостандық, теңдік, адамдардың қадір-қасиетінің, ар-намысының деңгейі. Осы жоғары дәрежедегі принциптер болса құқықтық мемлекет болады. Өйткені мұндай қоғамда адамдардың рухани сана-сезімі де жоғары дәрежеде болады.
- 5) Құқықтық мемлекеттің саяси негізі — халықтың, ұлттық тәуелсіздігін қалыптастырып қоғамдық билікті жан-жақты дамытып, адамдардың бостандығын, теңдігін қорғап, әділеттікті, демократияны орнату, қарым-қатынастарды реттеп басқару [5,182].

Міне қоғамның осы негіздеріне сүйене отырып құқықтық мемлекет орнатуға мүмкіншілік қалыптасады.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілері:

- мемлекеттік билікті үш түрге бөлу, олардың ара қатынасын қатаң сақтау; азаматтық қоғамның қалыптасуы;
- қоғамда жоғары дәрежеде құқықтық мәдениеттің қалыптасуы, адамдардың рухани сана-сезімінің жақсы дамуы;
- мемлекеттік аппараттың, лауазымды тұлғалардың, қоғамдық ұйымдардың, жеке адамдардың өмірдегі қарым-қатынастарда өзара жауаптылығы;
- қоғамның экономикалық, әлеуметтік бағытында әділеттікті, теңдікті қамтамасыз ету үшін антимонополиялық органның қызметін қатаң бақылау;

- қоғамның ішкі құқық нормалары мен халықаралық құқықтың өзара қатынасын бақылап, жақсартып отыру;
  - қоғамда заңның үстемділігін орнату, азаматтық қоғамды қалыптастыру.
- Құқықтық мемлекет орнатудың негізгі бағыттары:
- мемлекеттік биліктің үш саласының жұмысын жақсарту, әсіресе заңның, нормативтік актілердің сапасын көтеру;
  - нормативтік актілердің дұрыс пайдалануын, орындалуын қамтамасыз ету, халықтың рухани сана-сезімін, мәдениетін жақсартып, көтеру;
  - қоғамдағы қатынастарды дұрыс, жақсы реттеу-басқару бағытындағы мемлекеттік, қоғамдық ұйымдардың жұмысын жақсарту;
  - бостандықты, теңдікті, әділеттікті, демократияны дамыту;
  - заңдылықты, құқықтық тәртіпті қатаң сақтау. Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша құқықтық мемлекет қалыптастырудың негізгі бағыттары демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құру (1-бөлім) [6,173].

Демократиялық мемлекет — Қазақстанды алдымен Конституция қабылдап, тікелей басшысын және Парламент сайлауға, өкілетті мерзімі біткен соң, оларды ауыстыруға халықтың құрылтайшылық билігі бар республикалық құрылыстағы мемлекет ретінде танытатын ұғым. Республиканың жоғарғы органдары арқылы көпшілік қазақстандықтардың еркін шынайы анықтауға және мүддесін барынша жүйелі қорғауға қажетті мүмкіндіктер береді. Демократиялық мемлекет әлеуметтік және ұлттық нысандарына қарамастан, азшылық пен жекелеген азаматтардың мүддесін білдіруіне, оның есепке алынуына да мүмкіндіктер береді, мемлекеттік қызметке араласып, қатысуға тең құқықтар беріледі. Демократиялық мемлекет қызметінің түбегейлі принциптерінің бірі — «Қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық» (1-б. 2-т.).

Зайырлы мемлекет - Қазақстан Республикасында діни мекемелер мен дін ұстау мемлекеттен бөлістігін білдіреді және бұл Қазақстандағы ислам мен православиелік тағы басқа нанымдық ағымдарға бірдей қатысты. Діни негізде партия құруға жол берілмейді. Наным немесе атеизм мәселесі-әркімнің жеке басының шаруасы. Елдегі дін ұстау бостандығы мен діни бірлестіктердің жұмысы жөніндегі заңдылықтарды мемлекет белгілеп, бақылайды.

Құқықтық мемлекет - Қазақстанның барлық органдары мен лауазымды адамдарының қызметі құқық нормаларына байланысты, соған бағынышты және соған сәйкес іс-әрекет жасайды. Құқықтың негізгі принциптері: азаматтар үшін - «заңға тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі», мемлекеттік органдар мен лауазым иелері үшін — «Заңда нақты не көрсетілсе, соған ғана рұқсат». Барлық заң жүйесін жақсартып, әділеттікті жоғары дәрежеге көтеру және азамат құқығы мен бостандығын халықаралық өлшем деңгейіне жеткізу Қазақстан мемлекетінің негізгі міндеті. Құқықтық мемлекетте Заң бір әлеуметтік топтың емес, халықтың шынайы еркін білдіреді. Мұндай мемлекетте заңның рухы үстемдік етеді. Барша адамдар, ең жоғары дәрежедегі лауазым иелерінен қатардағы азаматтарға дейін заңдардың бүкіл халықтың мүддесі, игілігі үшін жасалып, қолданылатынын, заңдар адамдарға қажет қоғамдық тәртіпті орнататынын, адамдарға отбасын құрып, өсіп-өнуге, өзі қалаған жұмыспен шұғылдануға, өздерін еркін сезінуге, қоғам ісіне қатысуға жағдай туғызуы керек екенін түсінуі қажет.

Сөйтіп, құқықтық мемлекет — бұқаралық билікті жүзеге асыру формасы, бұл жағдайда азаматтардың саяси ұйымы құқық және заңның үстемдігі негізінде жүргізіледі, әрбір тұлғаның құқықтары, бостандықтары және міндеттерін қорғау және қамтамасыз ету құралы болып табылады.

Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы өте созылмалы және күрделі процесс. Қазақстанның қазіргі кезеңі мемлекетіміздің жалпыға ортақ өркениетті даму жолына қайта түсуімен сипатталады. Тұңғыш рет 1993 жылғы Конституция Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы — адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариялады. Бұл ережені бүгінгі күні қолданыста жүрген 1995 жылғы

Конституция да, 1-баппен бекітті. Конституция Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам қалып-тастыруға ықпал жасайды. Бұл Конституцияда идеологиялық және саяси әралуандылық танылатынынан айқын көрінеді (5-бап). Бұқаралық билікті саяси әралуандылық негізінде жүзеге асырады. Конституция саяси партияларға, қоғамдық бірлестіктерге, қозғалыстарға саяси және мемлекеттік өмірге қатысу үшін тең мүмкіндік береді. Үстемдік етуші ретіндегі қандай да бір идеологияның белгіленуіне жол берілмейді. Азаматтық қоғам мемлекет және азамат, тұтынушы және өндірушінің әлеуметтік серіктестігі, нарық шаруашылықтары меншік түрлерінің әралуандылығымен сипатталады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы Қазақстанды құқықтық мемлекет деп жариялайды. Демек Қазақстан құқықтық мемлекет құру және оның негізгі белгілерін конституциялық бекіту жолында тұр. Құқықтық мемлекет дегеніміз - жеке адам және қоғам мүддесін қорғайтын, заң үстемдігі мен құқық принциптеріне негізделген мемлекет. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру ісі қоғамды демократияландыруға, құқықтық тәртіптің және заңдылық принциптерінің сақталуына негізделеді[8,89].

Құқықтық мемлекеттің негізі:

- Құқықтық мәдениет;
- Азаматтық қоғам;
- Заңдылық және құқықтық тәртіп;

Құқықтық мемлекеттің белгі-нышандары:

1. Заңның үстемдік етуі.
2. Мемлекеттік биліктің бөлінуі.
3. Тұлға мен мемлекеттің өзара жауаптылығы.
4. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының шын мәнділігі, олардың құқықтық және әлеуметтік қорғалатындығы.
5. Саяси және идеологиялық плюрализмнің болуы.
6. Азаматтық қоғамның қалыптасуы.
7. Ішкі заңдардың көпшілік таныған халықаралық құқықтық нормалар мен принциптерге сәйкес келуі[9,384].

Қорытындылай келе, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет екеуі қатар дамып, өрескел қайшылықтарды бірлесіп реттеп, қоғамның бейбітшілік, прогрестік жолмен дамуына толық мүмкіншілік жасаулары қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясында бұл мәселенің негізгі бағыттары көрсетілген. Оның бірінші бабында азаматтық қоғамның және құқықтық мемлекеттің ең негізгі қағидалары былай деп жарияланған: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары». Қазіргі заманда құқықтық мемлекет құру қалыптастыру мәселесі ғаламдық проблемаға айналды. Өйткені адам қоғамының даму тарихында ешқашан, еш елде құқықтық мемлекет болған емес. Қазіргі кезде де жоқ. Болашақта да барлық елдерде бір мазмұнды, бір нысанды құқықтық мемлекет болуға мүмкін емес. Себебі әр елдің экономикасы, мәдениеті, әлеуметтік жағдайы, рухани санасы, саясаты бір деңгейде болмайды. Бұған қоса олардың географиялық, ұлттық ерекшеліктері болады. Сондықтан болашақта құқықтық мемлекет бірнеше дамыған елдерде қалыптасуы мүмкін. Бірақ ол мемлекеттердің мазмұнында, әсіресе нысанында объективтік ерекшеліктері болады.

Менің ойымша құқықтық мемлекетті барлығымыз ел болып, қоғам болып қалыптастырып, дамытуымыз керек. Ол ең бірінші отбасыдан басталады және де отбасында алған тәрбиені әр қайсысымыз қоғамға алып келеміз. Қоғамның дамығаны ол мемлекеттің дамығаны. Сондықтан әр қоғам және әр адам өз құқығын білуі керек, сонда ғана біз және болашақ ұрпақ құқықтық мемлекетте және азаматтық қоғамда өмір сүреді.

Әдебиеттер

1. Ағдарбеков Қ. Мемлекет және құқық теориясы. Қарағанды, 2001 жыл.
2. Байжанова Г.Т., Әділбекова Қ.Қ. Мемлекет және құқық теориясы пәні бойынша мемлекет бөліміне арналған дәрістер жинағы.- Қарағанды, 2003 жыл.
3. Жоламан Қ.Д., Мұқтарова А.К., Тәуекелов А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 1999 жыл.
4. Ағдарбеков Т.А., Ағдарбекова З.Т., Данишбаева М.С. Мемлекет және құқық теориясы. «Тұран» баспаханасы, 2012 ж.
5. Ибраева А.С., Сапарғалиев Ғ.С. Мемлекет және құқық теориясы.- Алматы, 1998 жыл.
6. Булгакова Д.А. «Мемлекет және құқық теориясы». Оқу құралы. -Алматы. «Заң әдебиеті» 2004 жыл.
8. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, «Жеті жарғы». 2000 жыл 486
9. Мемлекет және құқық негіздері. Оқулық. Алматы.

ӘОЖ 343

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІЗГЕ ТҮСУ ЖҮЙЕСІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАҒЫ ТЕРГЕУШІНІҢ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТІ

Ж. К.Берекетова, Д.Б. Сапақов

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье рассматриваются вопросы основной деятельности следователя в государственном органе.

In this article the main functions of the investigator in the government bodies are considered.

Ключевые слова: *следственные органы, следователь, государство.*

Key words: *investigation bodies, investigator, state.*

Кеңестік дәуірден өтіп, Қазақстан жеке дара мемлекет болып қалыптаса бастағаннан бері ішкі мемлекеттік құрылысты реттеу мақсатында, мызғымас тұрақтылық орнату мақсатында, жаңадан заңдар қабылданып, сол заңдар аясында және қоғам талабына сай өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп отырды. Сол заңдардың бұзылмауын қадағалайтын, бұзылған жағдайда алдын алатын және жаза тағайындайтын органдар қызмет жасады. Бұл органдардың қатарында, қадағалаушы – прокуратура органдары, жаза тағайындаушы - сот жүйесі, ал заң аясын объективті жағынан қарап, істі бүге-шүгесіне дейін зерттеп баяндайтын ол- тергеу органдары.

Ең алдымен, «тергеуші» және «тергеу органдары» ұғымдарына тоқталар болсақ. Тергеуші - өз құзыреті шегінде қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға уәкілеттік берілген лауазымды адам: ішкі істер органының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі және қаржы полициясы органдарының тергеушісі. Тергеуші қылмыстық іс қозғауға, ол бойынша алдын ала тергеу жүргізуге және қылмыстық іс жүргізу кодексінде көзделген барлық тергеу қызметін орындауға құқылы болып саналады. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің талабы бойынша тергеуші заңда көрсетілген тергеу әрекеттерін өткізу арқылы әр қозғалған іс бойынша қылмыстың мән-жайын анықтап, жасалған қылмысты дер кезінде ашуға тиіс. Бірақ, тергеуші тек заңда көрсетілген әрекеттерді жүргізу арқылы, өзінің күшімен ғана бұл заңда көрсетілген міндетті орындай алмайды. Тергеушілік қызмет жедел-іздістіру, анықтама және басқа да органдармен байланысты. Сондықтан тергеушінің жедел – іздістіру жұмыстарын орындайтын,

анықтама жүргізетін органдардың қызметкерлерін көмекке алуға, оларға тергеу үстінде жасалған қылмыстың кейбір мән-жайларын анықтау жөнінде арнайы нұсқаулар беруге құқылы. Тек жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу барысында анықталған мәліметтерді және осы органның басқа да мүмкіншіліктерін пайдаланған жағдайда тергеуші тергеп отырған қылмысты өз уақытында аша алады. Тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының бірлесіп істеуі арқылы қылмысты тез арада ашуға, қылмыскерді дер кезінде ұстауға, керекті заттай дәлелдемелерді толық жинап алуға болады. Қандай қылмысты тергегенде болсын, бұл екі органның алдында тұрған тағы бір міндет — ол қылмысты алдын алу, қылмысқа әкелетін себептер мен жағдайларды анықтап, оларды жоюға арнайы жедел шаралар қолдану. Атап айтқанда, бір мекеме шеңберінде болуы олардың қылмысқа қарсы күрес саласындағы ұйымдық тактикалық жұмыстарын сөзсіз арттырады [1].

Тергеуші мен анықтама жүргізуші органдардың арасында екі түрлі қарым-қатынас қалыптасуы мүмкін: тұрақты және бір жолғы. Тұрақты қатынас жағдайында тергеуші мен жедел – ізвестіру органдарының қызметкерлері бір істі басынан аяғына дейін бірлесіп, бір жедел топ құрып тергейді. Қылмыс осы органға белгілі болған кезеңнен, тіпті іс қозғалмай тұрып-ақ қалыптасады. Мұндай жағдайда жедел-ізвестіру органдары іс қозғауға негіз бола алатын фактілерді, мәліметтерді жинап, оны тергеушіге береді. Бұл мәліметтер тергеушінің қылмысты қозғау кезеңінде дұрыс шешім қабылдауына көмектеседі. Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін жедел топ құрылып, оған тергеуші және қылмыстың түріне байланысты бірнеше жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері кіреді. Жедел топқа кірген тергеуші және жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері жалпы тергеу жоспарын жасап, онда көрсетілген іс-әрекеттерді нақтылы кім орындайтынын көрсетеді. Анықтама жүргізуші органдар жедел-ізвестіру жұмыстарын өткізгенде алынған мәліметтерді дереу тергеушіге хабарлап отыруы тиіс. Тергеу әрекеті жүргізу барысында алынған дәлелдеме фактілерді тергеуші анықтама жүргізуші органдардың қызметкерлеріне хабарлап отыруы керек. Бір-біріне осындай мәлімет беріп, іскерлік қарым-қатынаста болғанда ғана тергеу дұрыс бағыт алып, жедел топтың жұмысы нәтижелі аяқталып, қылмыс дер кезінде ашылады.

Қылмысты ашу кезінде қылмысты қарау яғни, тергеулік қараудың жалпы ережелері болады. Олар қылмыс ізін, өзге материалдық объектілерді анықтау, сондай-ақ іс үшін маңызы бар жағдайларды айқындау мақсатында тергеуші, ал ол жоқ болған жағдайда анықтаушы немесе қылмыс туралы арыз түскен анықтау органының лауазымы жағынан жоғары қызметкері жердің, үй-жайлардың, заттардың, құжаттардың, көзі-тірі адамдардың, мәйіттердің, жануарлардың қарауын жүргізеді. Қарауды жүзеге асыратын адамның нұсқаулары сол тергеу әрекетіне қатысушылардың барлығы үшін міндетті болып саналады.

Тергеулік қарау - өз алдына жеке тергеу әрекеті, басқа тергеу әрекеттерімен, мысалға тергеу эксперименті, тінту сияқты әрекеттермен ұқсас жерлері бола тұра, тергеулік қараудың өзінің процессуалдық жағдайы бойынша да және жүргізу тактикасы бойынша да түпкілікті айырмашылығы бар, тергеуші қарау кезінде өзінің сезім мүшелері арқылы дәлелдемелік фактілердің болғандығына және сипатына тікелей көз жеткізеді. Көптеген тергеу әрекеттері сияқты, тергеулік қарау танымдық әрекет болып әртүрлі танымдық тәсілдер арқылы жүргізіледі.

Тергеу қарауының мақсаты – іздер мен заттай дәлелдемелерді талдау арқылы қылмыстарды тіркеп, ашуға мүмкіншілік беретін дәлелдемелерді табу және бекіту [2].

Заттай дәлелдемелер – бұл тергеудегі оқиға туралы ақпаратты қамтитын материалдық дүниенің объектілері. Олардың мазмұны, табылу орны және басқа да белгілері қылмыстың жасалу мән-жайлары туралы мәлімет беруі мүмкін әдетте оларды қылмыстық «тілсіз» куәгерлер деп атайды. Қандай да болмасын қылмыстық істе заттай дәлелдемелер болады және олардың біреуі де алдын ала қараусыз іс материалдарына тіркелмейді. Тергеудің нәтижелері оның криминалистік жағынан сауатты жүргізілгенімен байланысты болады.

Сондықтан криминалистер оқиға орнын және сонда табылған объектілерді қараудың аса маңыздылығына ерекше көңіл бөледі.

Тергеу барысында тергеулік қараудың маңызы өте зор. Қарау кезінде қылмыстың, қылмыскерлердің іздерінің және басқа да дәлелдемелік заттардың елеулі бөлігі табылып, зерттеледі. Қарау нәтижелі, әсіресе қараудың түрі ретінде оқиға болған жерді қарау тергеушіге тергеу бағытын дұрыс анықтауға, тергелініп жатқан оқиға механизімін қайта құра алуға, қылмыскерлердің тұлғасын айқындауға мүмкіндік береді. Көп жағдайларда, жүргізілген тергеулік қараудың сапалылығы тергеу барысын анықтап береді. Бірақ та, осы тергеу әрекетінің маңыздылығына да қарамастан тергеу тәжірибесі мен криминалистика ғылымының тергеулік қараудың тактикасын тағайындауға елеулі түрде бөліп отырған назарына да қарамастан, тергеуді жүргізу барысының жеке жағдайларына қараудың маңызы мен мүмкіндіктері жеткілікті бағаланбайды. Осының салдарынан кейде қарау асығыс жүргізіледі. Бұл алдын - ала тергеудің сапасын төмендетуге әкеліп соғады, істті жүргізу нәтижесінде қателіктер мен кемшілік пайда болады, ал оның нәтижесінде қылмыс ашылмай қалуы мүмкін. Сол себепті, тергеу мен анықтама органдарының қызметкерлеріне тергеулік қарауларды жоғары сапада жүргізу қажеттігі туралы айтылып отырады.

Қарау тергеу әрекеті ретінде тергеушінің тергелініп жатқан оқиға туралы ақпараттар алудағы маңызды құралы болып табылады. Қарау барысында алынған ақпараттардың дәлелдемелік сипаттары болған жағдайда тергеуші оларды дәлелдеу кезінде пайдаланады. Тергеуді жүргізуші тұлға жауабы тексеріліп жатқан адамның көрсеткен жерлерін және үй-жайларын куәгерлердің қатысуымен қарап тексеріледі. Бұл тәсіл кейде тергеушінің осы жерлерді сипаттағандағы айтылған белгілердің бар екендігіне көз жеткізуіне көмегін тигізеді. Бірақ та жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылаудың мазмұны осындай бақылаулармен шектелмейді. Сонымен қатар, тергеулік қараудың мазмұнына куәлар немесе айыпталушылардың заттарды немесе жерлерді көрсету, олардан істің мән-жайлары тура жауап алу кірмейді, оған қоса, қарау кезінде орта куәлардың немесе айыпталушылардың жауаптары бойынша бекітілмейді, тергеушінің бақылау нәтижелері бойынша бекітіледі.

Тергеулік қараудың келесі түрлері бар:

- оқиға орнын қарау;
- мәйітті табылған жерінде сырттай қарау;
- заттарды қарау;
- құжаттарды қарау;
- жануарларды қарау;
- оқиға орны болып табылмайтын жерлер мен үй жануарларын қарау.

Осылайша, тергеулік қарау – бұл тергеуші мен немесе анықтаушымен қылмыс іздері мен басқа да заттай дәлелдемелерді алу, оқиғаның мән-жайын, сонымен қатар іс үшін маңызы бар басқа да мән-жайларды анықтау мақсатында тікелей қабылдауы, сараптау мен бекіту арқылы жүргізілетін тергеу әрекеті.

Оқиға орнын қарауда тергеулік іс-әрекет ретінде маңыз алады, егер оның нәтижелері іс жүргізу негізінде рәсімделсе. Қараудың қорытындысы міндетті бекітілу керек. Қараудың қорытындысын бекіту - ол оқиға орнында тергеуші мен табылған құжаттық көрінісі заңды нысанда бекітілген, олардың оқиға орнында шығарылған іс-әрекетінің жазылуы, оқиға жағдайының жалпы суретін бекіту, сонымен бірге оқиға орнындағы жеке элементтерінің құрамы және жағдайларының белгілері болады. Қараудың нәтижелерін белгілеудің жеке және жалпы құралдарын айыра білу керек. Жалпы бекіту құралдарға жатады, олардың көмегімен тергеуші оқиға орнындағы жалпы суретін, қылмыс жасалған жердің жағдайын, оқиға орнындағы объектілердің барлық жиынтығын бекітеді. Бұндай бекіту құралдарына оқиға орнын қарау хаттамасы, оқиға орнының сызбалары және жоспары, схемасы, оның фотосуреттері және бейнежазбалары жатады. Бекіту жеке құралдарына, оқиға орнын жеке объектілерін қарау нәтижелерін белгілеуде қолданылады [3].

Қорыта келгенде, тергеу жұмыстары бұл – қылмыс ашу кезіндегі негізгі бөлігі болып саналады. Жаңа қылмыстық кодексте тергеу жұмыстарына сот тарапынан бақылау да күшейтіледі. Кез келген тергеу амалдары прокурор мен соттың рұқсаты арқылы жүргізіледі. Тергеуші сот пен тергеуші айыптаушы деген жаңа қызмет түрі де пайда болмақ. Сонымен қатар, қылмысты зерттеу жұмысы 4 айдан 2 айға қысқарады. Тергеуші судьяға берілетін өкілеттіліктер осы уақытқа дейін прокуратура қызметкерлерінің құзырында болатын. Бұл өзгертулердің басты мақсаты қағазбастылықтан құтылу. Тергеушілер рұқсат құжаттарын жинастырмай-ақ қылмыстық оқиға орнында тергеу жұмыстарын бірден бастап кетеді. Бұл шаралар еліміздің сот жүйесін одан ары дамытуға септігін тигізбек.

Әдебиеттер

1. ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі. 10.12.1997ж. (өзгертулер мен толықтырулар. Алматы. -2015)
2. Ахпанов А.Н., Ташибаев Г.У. Уголовно-процессуальное право РК. - Астана. - 2002.
3. Төлеубекова Б.Қ. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы.-Алматы. -2000.

ӘОЖ 34.0

Қазақстанда қоғамдық және құқықтық сананы жақсарту бағыттары

Е.И.Исибаева, Ш.М.Мылтықбай

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье рассматривается совершенствование в Казахстане общественного и правового сознания населения.

The article considers the issue of perfection of the social and legal awareness of the people of Kazakhstan.

Ключевые слова: *правовое сознание, современный мир, правотворчество.*

Key words: *legal awareness, modern world, law-making.*

Сана – объективті шындықты идеялды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы нысаны. Сана адамның өз болмысы мен объективті дүниенің мән-жайын, мазмұнын, ұғымын білуінде белсенді қызмет атқаратын психикалық процестердің (түйсіну, сезіну, қабылдау, ойлау т.б.) заңды нәтижесі болып табылады. Сана – шындықты бейнелеудің механизмі мен нысандарын тарихи дамудың сатыларына сәйкес айқындайтын философия, социология мен психологияның және жалпы танымның ең басты категорияларының бірі. Сана негізінен жеке адам санасы және қоғамдық сана болып екіге бөлінеді. Сана – адамдардың қоғамдық өндірістік іс әрекетімен еңбек процесінде пайда болып, тілдің шығуы мен тығыз байланыста қалыптасады. Қай дәуірде болмасын адам туғаннан бастап алдыңғы ұрпақ жасап кеткен заттық дүниеге тап болады да, тек сол заттық дүниені белгілі мақсатта пайдаланып үйренгенде ғана ол саналы адам болып қалыптасады. [1.18]

Адам тарихи қалыптасқан іс-әрекеттер, дағды мен тәсілдерді игеріп, әсіресе тілді үйрену нәтижесінде айналадағы заттар мен құбылыстардың объективті заңдылықтары мен қасиеттерін танып біледі. Адам айналадағы дүниеге, өзін қарама-қарсы қойып, белгілі мақсатта іс-әрекетпен шұғылданғанда сол объективті шындық туралы өзінің білетін түсінігі мен біліміне сүйенеді. Бүкіл адамзат тарихының барысында қалыптасып жинақталған рухани қазына, мәдениет, мораль, дін, қоғамдық психология, өнер, құрал-

жабдық адамның творчествасынан туып, оның қолымен жасалған бүкіл заттық дүние түгелімен адамзаттың қоғамдық санасы болып табылады. Сана тарихи тәжірибені, білім мен ойлау тәсілдерін бойына сіңіріп, шындықты, рухани идеалды игеріп, алда тұрған мақсат, міндеттерді белгілеп адамзат қоғамының бүкіл практикалық іс-әрекетін бағыттайды. Адамдар өзінің творчестволық ойларын жүзеге асырып, табиғатты, қоғамды дамытумен бірге өздерін жетілдіреді.

Қоғамдық сана – объективті дүние мен қоғамдық болмыстың адам санасында бейнеленуі. Қоғамдық сана адамның тәжірибелік іс-әрекеттерінен байқалады. Сана қоғамның рухани мәдениетінің құрамды бөлігі болып табылады. Қоғамдық сананың түрлері: саясат, құқық, философия, мораль, өнер, дін, қоғамдық болмысты бейнелей отырып, оған белсенді ықпал етеді. Қоғамдық сананың түрлерінің әрқайсысының өз объектісі мен бейнелеу тәсілі болуына қарамастан, болмыс пен адам санасына өзіндік әсерін тигізеді. Идеологияның саяси құқықтық нысандары қоғамның экономикалық қатынасын саяси және құқықтық тілде, ал өнер – көркемдік образдармен, мораль – адамдардың мінез-құлқының белгілі қағидалары мен ережелері түрінде бейнелейді. Қоғамдық сананың түрлері қоғамның экономикалық базисымен байланыс жасау сипатына қарай әртүрлі болады. Мысалы, идеологияның саяси құқықтық түрлері басқа нысандарына қарағанда экономикалық базиске жақын тұрады. Бұлар қоғамның өндірістік, шаруашылық қатынастарын тура, тікелей бейнелеп, олардың төте ықпал жасауымен қалыптасады. Қоғамдық сананың түрлері тарихи өзгерістерге түсіп, белгілі тарихи кезеңде осы нысандардың бірі қоғамның рухани өмірінде үстем болып, қалғандарын өзіне бағынышты етеді. Мысалы, феодализм дәуірінде дін үстемдік етті, капиталистік қоғамда құқық пен саясат билік алып, философия, өнер, мораль мен діннің дамуына зор ықпалын тигізді. Құқықтық сана – қоғамдық сананың бір түрі. Саяси және моральдық санамен тығыз байланысты. Мазмұны жағынан тиісті мемлекетте қолданып отырған құқықтық нормалар, заңдылық пен құқықтық тәртібі, қылмыс және оны жазалау, қоғам мүшелерінің құқықтары мен көзқарастары жатады. Антагонистік қоғамда таптардың өзіне тән құқықтық санасы болады. Оның мазмұны әр таптың қоғамның экономикалық, саяси, мәдени өмірінде алатын орнына байланысты.

Құқықтық нормаларды жүзеге асыру – қоғамға пайдалы іс-әрекет құқықтық нормаларының талабын орындау, заң белгіленген мүмкіндікті пайдалану үшін азамат белгілі бағытта әрекет жасап, белсенділігін көрсетуі қажет. Құқықтық белсенділіктің, екінші жағы адамның сана сезіміне байланысты. Құқықтық сана-сезім белгілері мыналар:

- Құқықты белгілеу.
- Құқықты түсіну.
- Құқықты құрметтеу.
- Құқықтың дұрыстығына және әділетілігіне сену.
- Құқықты сақтауға дағдылану.
- Құқықтың талаптарын бұлжытпай орындау.

Құқықтық сана – Қазақстан Республикасы азаматтарының жүзеге асырылып жүрген заңдарға, оларды қолдануға азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына және қалауына, құқыққа басқа да құқықтық құбылыстарға құқықтық сезімдерінің, әсерлігінің, көзқарастарының, пікірлерінің, бағаларының жүйесі.

Құқықтық сана қоғамның құқықтық өмірін жандандыру және дамытуға үлкен үлес қосады.

1. Құқықтық сана – құқық нормаларын қалыптастырудың қажетті шарты. Олай дейтін себебіміз, құқықтық нормалар заң шығару органының саналы түрдегі ерікті қызметі арқылы өмірге келеді. Адамдардың белгілі бір мүдделері мен қажеттіліктері заң нормаларына бейнеленбестен бұрын, ол нормаларды құрушы лауазымды тұлғалардың ой-санасынан өтеді. Сондықтан да, құқық нормаларының сапасы олардың қоғамдық даму қажеттілігіне сәйкес келеді, ол нормаларды құратын органның құқық көзқарасы, құқық санасының деңгейімен тығыз байланыста болады.

2. Құқықтық сана құқық нормаларының нақты және толығымен іске асырылуының ең басты шарты. Құқықтық нормаларының талаптары тікелей азаматтарға қойылады. Бұл талаптарда олардың саналы түрдегі ерікті әрекеттері арқылы орындалады. Яғни неғұрлым құқықтық сананың деңгейі жоғары болса, соғұрлым құқық нормаларының ережелері нақтырақ орындалады.

Қоғамдық мәдениет саласында құқық мәдениетінің жетістіктерін ғана басқарып реттеп отырады. Мәдениет өзінің даму процесінде қоғамның рухани байлығын, халықтың сана-сезімін дамытып, жоғары дәрежеге көтереді. Құқықта өз кезегінде мәдениетті қорғап, реттеп отырады. Осыдан келіп құқықтық мәдениет қалыптасады. Ол өзара байланысты элементтер арқылы көрініс табады.

- Қоғамдағы құқықтық сананың жағдайы, құқықты түсінудің деңгейі, заңдылықтың талаптарын орындау қажеттілігін түсіну;
- Заңдылықты сақтау;
- Заң шығарудың ерекшелігі, оның мазмұны мен нысанына көңіл бөлу;
- Сот, прокуратура басқа да заң органдарының жұмыс атқару сипаты.

Сонымен сана – объективті шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға тән ең жоғарғы нысаны. Сана адамның өз болмысы мен объективті дүниенің мән-жайын, мазмұнын, ұғымын білуінде белсенді қызмет атқаратын психикалық процестердің заңды нәтижесі болып табылады. Сана негізінен жеке адам санасы және қоғамдық сана болып екіге бөлінеді.

Сана адамдардың өзара іс-әрекеттерінің нәтижесінде өмірге келіп, дамып, ескіріп, жаңарып жатады. Бұл объективтік өте күрделі процесс, сан-алуан бағытқа, жүйеге бөлініп қоғамның сана-сезімін топтастырып қалыптастырады. Оның негізгі нысандары: саяси, моральдық, Ұлттық, эстетикалық, діни, құқықтық т.б. сана-сезімдер. Бұлар бір-бірімен тығыз байланыста дамып отырады.

Мемлекет және құқық теориясы қоғамдағы сана-сезімнің объективтік даму процесіне сәйкес құқық саналығының маңызын дамытып, нығайтып отырады. Құқықтық сана-сезімнің мазмұны төрт жүйедегі қарым-қатынастарды қамтиды: қоғамдағы нормативтік актілердің даму, жаңару, орындалу, қорғалу процесін, оған халықтық сана-сезімнің әсерін, көзқарасын, іс-әрекетін біріктіреді.

Құқықтық сана-сезімнің негізгі функциялары: бірінші – халықтың құқықтық білімін арттыру; екінші – сана-сезімді дұрыс дамыту үшін тәжірибелік жұмысты жақсарту; үшінші – қоғамдағы қатынастарды реттеуді, басқаруды жақсарту үшін адамдардың сана-сезімін көтеру. Құқықтық сана-сезім нормативтік актілердің негізгі, қоғамдағы қатынастарды дұрыс реттеуші, басқарушы күш. Ол құқықтық нормалардың дұрыс дамуына, дұрыс орындалуына және оның болашағын дұрыс болжауға өте зор әсер етеді.

Құқықтық сана-сезім ерекшеліктері:

- Құқықтық сана-сезім қоғамдағы тек нормативтік актілер мен құбылыстарды, қатынастарды бейнелейді. Ол жаңа нормалардың қабылдану және олардың процесін қамтиды. Саяси, моральдық, ұлттық т.б. көзқарастар құқықтық сана-сезімге әсер етіп, құқықтық нормалардың дұрыс дамуына, орындалуына ықпал етеді;
- Қоғамның даму процесін, құбылыстарын сана-сезім құқықтық тұрғыдан сезініп, сол позициядан қортынды тұжырымдар жасап, баға береді. Мысал: құқықтық қатынас, құқықтық жауапкершілік, құқықтық тәртіп т.б.

Сонымен, қоғамдағы құқықты дамыту үшін, заңдылықты, тәртіпті қатаң сақтау үшін құқықтық сана-сезімнің маңызы өте зор. Бұл сана-сезімді қоғам көлемінде дамыту керек, әсіресе заңгерлердің, органда қызмет атқаратын азаматтардың білімі, тәжірибесін, сана-сезімін көтеруді қажет етеді. Сонда ғана қоғамда заңдылық, құқықтық тәртіп болады.

Халықтық, әсіресе заңгерлердің белсенділігі үш түрлі, үш деңгейде болады: біріншісі – құқықтың субъектілері өзара қатынасты тек дұрыс басқарып, жаңалыққа ұмтылмау – сылбыр, енжар деңгейі; екіншісі – эвристикалық деңгей – құқықтық субъектілерінің жаңалыққа талпынып, мәселені шешудің жаңа жолдарын табу; үшіншісі – интеллектуалдық

деңгей – жаңалықты ашуда үзілістің болмауы, жоғары дәрежеде белсенділікті көрсету. Белсенділіктің соңғы екі түрі құқықтық сана-сезімнің дамуына өте зор әсер етеді.

Құқықтық сананың мазмұны әр таптың, қоғамның экономикалық, саяси, мәдени, өмірінде алатын орнына байланысты. Құқықтық сана халықтың саяси және құқықтың жауапкершілігін артырады, өздерінің заңдарда көрсетілген құқығы мен міндеттерін адал орындам отыруына, мемлекет және еңбек тәртібін қатаң сақтауға зор үлес қосады.

Қоғамдық сана-сезімнің басқа нысандарына қарағанда құқықтық сан адамдардың ой-өрісіне, рухани ойлану процесіне өте зор әсер етеді. Себебі құқықтық қатынаста адамдар номативтік актілерді бұлжытпай орындаулары керек, екі жақты құқықтық пен міндет бар, дұрыс орындалмаса жауапкершілік бар. Сондықтан, құқықтық қатынастардың субъектілеріне түсетін ауыртпашылық айтарлықтай мол.

Құқықтық сана-сезім өзінің құрылымы жағынан екі түрге бөлінеді: құқықтық идеология және құқықтық психология.

Құқықтық идеология дегеніміз – қоғамдағы құбылыстарды, қатынастарды құқық тұрғысынан ғылыми жүйеге келтіру. Құқық жөніндегі пікірлер мен көзқарастар белгілі бір жүйеге түсіріліп, ғылыми негізде дәлелденген күйде болады. Бұл идеологияны қалыптастыруға заңгерлер, саясатшылар, экономистер, философтар, тарихшылар т.б. мамандар қатынасады. Құқықтық идеология қоғамдағы әр бағыттағы, әр саладағы мақсаттарды біріктіріп, дамытады.

Құқықтық психология дегеніміз – қоғамның құқықтық сезімін, ақыл-ойын, әдет-ғұрып, дәстүрін біріктіру. Жеке адамдардың, қоғам мүшелерінің әртүрлі топтарының санасында – заңдарға олардың қолдануына байланысты туған әсерлер, көңіл-күй және сезімдер жатады. Қоғамдық көлемде осы мәселелерді біріктіріп дамытып, халықтың сана-сезімін көтеріп, демократияны нығайту, құқықтық мемлекет қалыптастыру. [2.195]

Құқықтық сана-сезімнің жүйелері мен түрлері:

1) Қатынастың субъектілеріне қарай құқықтық сана-сезім үшке бөлінеді: жекелік, топтық, қоғамдық сана-сезім. Бұл үшеуі бір-бірімен тығыз байланысты. Сонымен бірге олардың өз дербестігі болады. Әр жеке адамның сана-сезімі әр деңгейде болады: өте жақсы дәрежеде болса, онда бұл топтан жақсылықты күтуге болады. Топтың көпшілігінің, керсінше, сана-сезімі нашар болса ол топтан жақсылық, күтуге болмайды. Осы әдіс- тәсілмен қоғамның сана-сезіменің дәрежесін, деңгейін білуге болады. Сол арқылы қоғамның қай саласында, адамдардың қандай тобына жұмыс жасау бағытын анықтауға болады. Осындай қоғамның сана-сезімін реттеп – басқарып отыруға болады. Мазмұнның тереңдігіне қарай құқықтық сана-сезім тағы да үшке бөлінеді: күнделікті құқық саналығы, кәсіпқойлық құқық саналығы, теориялық құқық саналығы. Адамдардың күнделікті құқықтық сана сезімі олардың рухани, парасаттылық, өмір тәжірибесі арқылы қалыптасады.

Кәсіпқойлық, құқық саналығы қоғамның әр саласында жұмыс істейтін заңгерлердің тәжірибесі арқылы қалыптасады. Олардың құқықтық білімі де, тәжірибесі де мол болғандықтан сана-сезімдері көпшілігінің жоғары дәрежеде болады. Сондықтан, құқықтық нормалар дұрыс орындалып, заңдылық, құқықтық тәртіп жақсы дамиды.

Теориялық құқық саналығы қоғамдағы заң ғылымының жан-жақты жақсы даму арқылы қалыптасады. Жақсы дамыған заң ғылымы қоғамның сана-сезімнің дәрежесін, деңгейін көтереді, сол арқылы құқықтың жақсы дамуына зор әсер етеді.

Құқықтық сана-сезімнің бұл жүйелері мен түрлерінің қоғамда атқаратын жұмыстары өте зор. Олар бәрі бірігіп құқықтық нормаларды өмірге әкеледі, оны дамытады, олардың дұрыс орындалуына жан-жақты үлес қосады. Қоғамдағы құқықтық саналықтың деңгейі неғұрлым жоғары болса соғұрлым заңдылық та, құқықтық тәртіп те жақсы дамиды.

Құқықтық сананың субъектілері, әлеуметтік тұрғыдан бірнеше түрге бөлінеді:

- Жеке адамның құқықтық санасы есін білгеннен қалыптаса бастайды;
- Ұжымдық құқықтық сана. Әр ұжымның қызметінің ерекшеліктеріне байланысты ұжымдық құқықтық сана-сезім қалыптасады;

- Қоғамдық құқықтық сана. Адамдар жасына, жынысына, ұлтына, әлеуметтік жағдайына байланысты сан алуан бірлестіктерге бөлінеді. Әр топтың ерекшеліктеріне байланысты құқықтық ой-санасы, көзқарасы қалыптасады.
- Халықтың құқықтық санасы. Қазақстан халқы мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы, қайнар бұлағы. Демек, халықтың да құқыққа өз көзқарасы, сана-сезімі бар.

Құқықтық сананың тарихи даму кезеңдері мен типологиясы жобамен төрт дәуірге бөлуге болады: көне дәуір, орта ғасырлар, жаңа кезең және қазіргі заман.

Көне дәуірде ешқандай құқықтық сана деген жеке заңды ұғым болған жоқ. Орта ғасырларда да құқықтық сана толық қалыптасқан жоқ, аздап бұл туралы пікірлер, зерттеулер болды.

XVI-XVIII ғасырларда көптеген пікірлер, ғылыми зерттеулер өмірге келді. Қоғамдық ғылымдардың алдына көп талаптар қойылды: демократияны дамыту, абсолюттік монархияны жою, мемлекеттік билікті бөлу, адамдардың табиғи бостандықтарын, құқықтарын шектеуге жол бермеу т.б.

Қазіргі заманда құқықтық сана өмірде де, ғылымда да жан-жақты зерттеліп қоғамның, мемлекеттік дамуына зор үлес қосуда: мемлекеттік аппарат күрделі дамуда, заң шығармашылық процесс сапалы жұмыс жасап, қоғамдағы барлық қарым-қатынастарды реттеп басқаруда. [3.45]

Сонымен, құқықтық сана – қоғамдағы құқықтық құбылыстарға адамдардың сезімдерінің, әсерлерінің, көзқарастарының, пікірлерінің, бағаларының жүйесі; ол заң шығарудың, нормативтік актілердің дұрыс орындалуының, құқықтың сапалы дамуының негізгі шешуші механизмі деуге болады.

Қоғамдағы, мемлекетті дамытуда, оның құқығын нығайтуда қуатты құралдарының бірі – еңбекші бұқара. Сондықтан заң жобаларын талқылауға, құқықтық нормалардың дұрыс қолдануына, мүлтіксіз орындалуын бақылауға олар белсенді қатысады. Құқықтық сананы заңды мінез-құлқы деп те атайды. Бұл құқық нормаларының нұсқауларына сәйкес келетін жеке тұлғаның сана-сезімі. Осы сана-сезім арқылы заң роындалады, жүзеге асырылады. Егер адамдардың мінез-құлықтары құқы нормаларының талаптарына сәйкелсе, онда құқықтық тәртіп нығаяды.

Құқықтық сана-сезім арқылы қоғам басқарылады, оны өмірі қалыпты жағдайда жүргізіледі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары жүзеге асырылады. Мұны азаматтардың көбі түсінеді. Сондықтан құқықтық қатынастардың басым көпшілігі заңды міне-құлық негізінде құрылады. Азаматтар құқықтың талабын белсенділікпен немесе енжарлықпен орындайды. Соған сәйкес сана-сезім екіге бөлінеді: белсенді заңды мінез-құлық және бәсең заңды мінез-құлық.

Белсенді заңды мінез-құлық – лауазымды тұлғалардың, азаматтардың өз бастамасы мен белгілі мақсатқа бейімделген заңды әрекеттері. Бұл мінез-құлықтың түрлері сан алуан, ол – субъектілердің өз міндеттерін адал ниетпен, сапалы атқарып, азаматтардың өздеріне жүктелген міндеттерін қалтқысыз саналы түрде орындауы, сонымен қатар құқықтарын жүзеге асыра отырып мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың жұмыстарына белсене қатысып әлінше көмектесу, заңдардың жобаларын талқылауда бет көрсетіп, өз пікірін ротаға салу – міне, құқықтық белсенділікке осындай әрекеттер жатады.

Енжар заңды сана-сезімнің көрінісі де сан алуан. Азамат өзіне жүктелген міндеттерді салақтықпен орындайды, нормативтік актілерді жүзеге асыруға енжарлықпен, немқұрайлықпен қарайды. Мұндай мінез-құлық екі тарапта да ұтылыста болады. Мысалы, шартты қатынаста субъектілердің екеуі де немесе біреуі міндеттерін дұрыс орындамаса екі жағыда ұтылыста болады, зиян шегеді. Мұндай енжар мінез-құлық басым болса, мемлекетке де зиян келеді.

Қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік дамуы жақсы деңгейі болса адамдардың сана-сезімі де сол дәрежеде болады. Осыған сәйкес қоғамның құқығы да жақсы дамып, қатынастарды жақсы реттеп басқарып отырады. Егерде қоғамның экономикалық, әлеуметтік дамуы дағдарысқа ұшыраса онда сана-сезімнің сапасы

төмендеп, құқықтық нигилизм, немқұрайлық етек жая бастайды. Қылмыстың саны күрт өседі, қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіп нашарлайды. Оның себептері:

- 1) Азаматтардың көпшілігінде демократиялық мәдениеттің жоқтығы.
- 2) Қоғамда әкімшілік-әміршілік жүйенің ұзақ уақыт өмір сүруі.
- 3) Ескі мемлекеттің ыдырауы, жаңа жүйенің толық қалыптаса қоймауы.
- 4) Қоғамның экономикалық-әлеуметтік деңгейінің нашарлауы.

Қазіргі өтпелі кезеңде Қазақстан республикасының алдында тұрған мүдде-мақсаттары өте көп. Солардың бірі – халқымыздың құқықтық сауаттылығын көтеру, оның негізгі бағыттары:

- Елімізде құқықтық тәрбие жұмысын жақсарту. Бұл іске қоғам болып кірісу;
- Тәрбие жұмысын барлық бағытта жандандыруға көңіл бөлу; инабаттылық, парасаттылық, патриоттық, тәртіпшілік, еңбекшілдік, діни т.б. бағыттарда.
- Халықтың рухани сана-сезімін, білімін жақсарту;
- Мемлекеттің заң шығару, құқықтық нормаларды орындау жұмысын жақсарту;
- Мемлекет аппаратындағы қызметкерлердің мамандық сапасын көтеру;
- Заңдылыққа, құқықтық тәртіпке қатаң бақылау жүргізу.

Осы көрсетілген бағыттар арқылы құқықтық тәрбиені жақсарту тек аппараттың ғана жұмысы емес. Бұл күрделі және өзекті іске қоғамдағы барлық бірлестіктер, одақтар, ұжымдар, саяси ағымдар мен ұйымдар белсенді түрде қатысулары керек.

Құқықтық тәрбиені жақсарту үшін қоғамның экономикалық, әлеуметтік жағдайын, жақсарту, демократияны, бостандықты, теңдікті дамыту керек, сонда ғана іс нәтижелі болады.

Сонымен, құқықтық сананың сапасын жақсартып, қоғамдағы оның маңызын көтеруге зор үлес қосатын құқықтық психология мен құқықтық идеология. Бұл психология мен идеологияны теңестірсек идеология басым болады. Өйткені психология адамдардың санасында заңдарға олардың қолдануына байланысты туған тек әсерлерін. Көңіл-күйін, сезімдерін ғана көрсетеді. Ал, идеологияның қоғамға әсерінің шеңбері де, кеңістігі де өте кең, маңызда анағұрлым жоғары. Идеология құқық жөніндегі пікірлер мен көзқарастарды белгілі бір жүйеге келтіріп, ғылыми негізде дәлелдеп қызмет атқарады.

Мұндай тұрақты қалыптасқан демократиялық, мәдени әлеуметтік құқықтық идеология әр мемлекетте өте қажет. Онсыз қоғам сапалы, жақсы дами алмайды. Оны біздің еліміздің 10 жыл тәуелсіз дамыған тарихымыз дәлелдеп отыр. Кеңестік дәуірде 60 жыл үстемдік жасаған коммунистік салт идеологияға нигилистік көзқарасты қалыптастырып, еліміз көптеген қиыншылықты, қолайсыз жағдайларды бастан кешіріп отыр. «Тәуелсіздікке қол жетті, Ата Заң қабылдадық, дүниежүзілік ұйымдарға тең құқылы мүше болдық» дегелі 7-8 жылдан асса да, нені ардақтап, нені мансұқтауды білмейтін пұшаймандық тағы бар. Мұның аты – ұлттық немесе мемлекеттік идеологияның жоқтығы. Идеология дегеніміз – мемлекеттің жүрегі. Жүрегінде өзіне тән қасиет жоқ адамдардың дара тұлға еместігі кімге құпия? Өзіндік идеологиялық бағыт-бағдары, ұлттық білімі жоқ мемлекет ше? Ол кімге қажет? Әрине, бізге қажеті жоқ. Бірақ сырттағы біреулерге ол ұнайды. Өйткені мұндай мемлекетті бостандықта ұстау оңай.

Тәуелсіз жас мемлекеттің іргесін нықтауға байланысты тұжырымның бірі ілімдік жағынан қортылуы тиіс. Ондай ұлттық идеологияның негіздері бізде жоқ емес. Тек оны нақтылай, дәлелдей түсу керек. Ғылым дәрежесіне қарай бейімдеу қажет. Құқықтық қоғамы бар мемлекет құрамыз, оған керегі жалпы азаматтық идея деп тұрсақ та, Қазақстанның өзіне лайық идеологиясы болуын ешкім жоққа шығармас.

Қорыта айтсақ, құқықтық идеологияны жаңғырту, озық өркениет жетістігін қабылдау, мәдинет пен өркениетті ұштастыру, ұлттық тұлға тәрбиелеу, мемлекетімізде қаржы-қаражат, заң, өндіріс, өндіргіш күш, білім беру, денсаулық сақтау мен бұқаралық ақпараттың үйлесімін тауып үндестіретін құрал – мемлекеттік, ұлттық, құқықтық идеяны қалыптастыру.

Бұл жерде ескеретін мәселе Кеңестік дәуірде заң ғылымын марксизм теориясына сәйкес түсініп, ғылыми зерттеулерді, құқықтық мамандарды дайындауды осы бағытта жүргізіп келдік. Дүниежүзілік заң ғылымымен байланысымыз жоқтың қасы болды. Олардың мемлекет және құқық теориясының жаңалықтары мен жетістіктерін біз қолданбадық, пайдаланбадық. Сөйтіп, Кеңестік заң ғылымы біржақты дамып, көп кемшіліктерге әкеп соқты.

Қазіргі кезде ТМД елдерінде заң ғылымы бір идеологияның құрсауында болудан бостандық алып, дүниежүзілік ғылыммен қауышып, мемлекет және құқық теориясын жан-жақты дамытуға мүкіншілік қалыптасып, бұрынғы жіберілген қателіктерді, кемшіліктерді түзетуде.

XXI ғасырда қоғамның объективтік даму заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, қорытынды тұжырымдар жасауы қажет. Оны дүниежүзіндегі барлық елдердің ғалымдарымен бірігіп жасау. Сонда ғана нәтиже болады.

Қазақстанда құқық жүйесінің болашақта даму бағыттары:

1. Құқықтық идеологияны қалыптастыруға қоғамдағы барлық саяси, әлеуметтік күштер, ұйымдар бәрі бірігіп, үлес қосуы қажет. Әрбір одақ әр жаққа тартса қоғамда тұрақты бірлік те, сапалық құқықтық идеология да болмайды. Мұндай қоғамның болашағы жоқ деуге болады.
2. Құқықтық идеологияны қалыптастыру жұмысы жариялы, ашық, демократиялық түрде жүргізіліп, барлық халықты, олардың құрған ұйымдарын қатыстыруға толық мүкіншілік беру қажет.
3. Құқықтық идеологияны қалыптастыру процесінде халықтың көпшілігін мүддесін іс жүзінде асырамыз деп, азшылықтың, жеке адамдардың мақсатына нұқсан келтірмеуі қажет. Өйткені демократиялық қоғамда жеке адамдардың бостандығы мен құқықтарына шектеу жасауға қатаң тыйым салу қажет.
4. Құқықтық идеологияның алдындағы саңқырлы мүдде-мақсаттың ең күрделісі, ең маңыздысы: қоғамның саяси-экономикалық және Қазақстанның тәуелсіздігін, қорғанысын күшейту. Міне, осы мәселелерге мемлекет, халық, барлық ұйымдар, бірлестіктер, ұжымдар, саяси партиялар бірігіп іс-әрекет жасаулары өте қажет. Мемлекетіміздің тәуелсіздігі мен егемендігі күшеймей, басқа жақсылықтарды күту, болады ғой деп сену – жай қиял.

Сонымен, құқықтық сана халықтың, адамдардың саяси және құқықтық жауапкершілігін арттырады, өздерінің заңдарда көрсетілген құқықтары мен міндеттерін адал орындап отыруына, мемлекеттік және еңбек тәртібін қатаң сақтауға зор үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Ибраева А.С., Ибраев Н.С. Теория государства и права: Учебное пособие.-Алматы, Жеті Жарғы, 2003.
2. Мемлекет және құқық теориясы. Авторлар алқасы: Ж.Жоламанов, А.Н Таукелов, А.К.Мұхтарова.- Оқулық.- Алматы, 1998.
3. Сапарғалиев Ғ. Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. -Алматы, Жеті Жарғы, 1998.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

УДК 371. 335

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ

А.Б.НАРЕНОВА, А.М.ЕРЕКЕШОВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
№11 «Ақбота» (көруі мен сөздері бұзылған балалар үшін
мектепке дейінгі арнаулы (коррекциялық) ұйымы
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В статье предлагаются виды дидактических игр для развития речи в разновозрастных группах у детей дошкольного возраста, так как она является в педагогическом процессе сложной и многоплановой.

The article offers types of didactic games for the development of speech in age-diverse groups of preschool children since a didactic game is complex and multifunctional in the pedagogical process.

Ключевые слова: *дети дошкольного возраста, детский сад, дидактическая игра, развитие речи, словесная игра.*

Key words: *preschool children, kindergarten, didactical game, speech development, word games.*

Дидактикалық ойын - балалар үшін оқу да, еңбек те. Ойын - айналадағы дүниені танудың тәсілі. Ол балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңу жолын үйретіп қана қоймай, ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады. Педагогикада дидактикалық ойындарға былай анықтама беріледі: дидактикалық ойындар дегеніміз - балаларға белгілі бір білім беріп, іскерлік пен дағдыны қалыптастыру мақсатын көздейтін іс - әрекет.

Дидактикалық ойындардың мақсаты:

1. Бағдарламада анықталған білім, білік және дағдылар жайында түсінік беру;
2. Бағдарламада анықталған білім, білік және дағдыларды қалыптастыру;
3. Бағдарламада анықталған білім, білік және дағдыларды тиянақтау және бекіту;
4. Бағдарламада анықталған білім, білік және дағдыларды қайталау және пысықтау;
5. Бағдарламада анықталған білім, білік және дағдыларды тексеру.

Дидактикалық ойынның міндеті:

1. Баланың қызығушылығын туғызу. 2. Баланың белсенділігін арттыру.

Дидактикалық ойын - оның аты айтып тұрғандай, баланың ақыл - ойын дамытып, таным түсініктерді ажыратудағы әдістердің бірі. Ойын арқылы оқыту - мектеп жасына дейінгі кезеңнің, негізгі ерекшелігі. Білімді меңгеру және оны бекіту үшін, дағды мен әдет қалыптастыруда балаға қайталау және жаттығу қажет. Егер баланың ойлауы образды, эмоциялық әсерде болса, ол соғұрлым жақсы нәтиже береді, сондай - ақ білім қызғылықты әрекетпен байланысты болса, баланың іс - әрекетімен іштей қабысып жатса, ондай білімді бала дұрыс меңгереді. Бала әрбір затты ұстап, дәмін татып, сан рет байқап көреді. Балабақшада бала психикасының дамуына ойын әрекеті шешуші рөл атқаратындығы туралы белгілі ғалымдар (Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, С. Торайғыров, Т. Тәжібаев т. б) өз еңбектерінде айтып кеткен. Педагогикалық процесті жетілдіруде ойынның алар орны жөнінде қазақстандық ғалым Н. Құлжанова да зерттеген. Ойын бала

үшін еліктеу, инстинкт күнделікті негізгі іс - әрекет және өмірі деп дәлелдеген. Н. Құлжанованың айтуы бойынша ойынды әдептілік, тәрбиелік мақсатқа пайдалану - болашақ өміріне түзу жол салу, үлкендерге еліктеу және өмірдің талаптарына сай бейімдеу деп түсіндірген. Ойын - бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны, өмір сүріп отырған айналасындағы құбылыстар мен заттарды ойын арқылы түсініп ұғынады [1, 30-31бб]. Белгілі психолог Е. А. Аркиннің пайымдауынша, ойын және ойыншық балалар өмірін сипаттайтын бірден - бір жалпы ұғым: «Балақай өсімдік сияқты өз ішінен өсіп жетіледі және бұл процесс қатал түрде әр жеке баланың өзіне ғана тән. Бала тіршілігінің негізгі заңдарының бірі осындай». Кезінде К. Д. Ушинский, В. А. Сухомлинскийлер балабақша тәрбиеленушісі - балалық үшін оларды тәрбиелейтіндей орта туғызу, жағдай жасау керектігін атап көрсеткен болатын. Баланы жан-жақты тәрбиелеу, оның дүниетанымын жетілдіру, сөздік қоры мен сөйлеу тілін, ой өрісін дамытып, еңбекке баулу - балабақшадағы барлық топтарға бірдей ортақ басты міндеттер. Мектеп жасына дейінгі балаларды ауызекі сөйлеуге үйретіп, олардың ой өрісін кеңейтудің негізі айналадағы орта мен табиғат құбылыстарын бақылату. Тіл дамыту сабақтарын ұйымдастыру, сабақты алдын ала жоспарлау барысында тәрбиеші бұларды әрқашан ескеріп отыруы қажет. Тәрбиелеу және білім беру жұмыстарының негізгі түрі - сабақ. Сабақты ұйымдастыруда оқу жоспары, бағдарлама басшылыққа алынады. Сабақтың мазмұны дидактикалық принциптерге сәйкес әр топтағы балалардың жасына, білім деңгейі мен даму ерекшелігіне қарай белгіленеді. Сөйлеу бала үшін қарым-қатынас құралы болып табылады, оның ойлау қабілетін және мінез-құлқын реттеуде маңызды рөл атқарады. Сөйлеу қатынас баланың білімді меңгеруіне, қажетті білік пен дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Байланысты сөз ойға мағына беріп, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын және өзара түсінісуін қамтамасыз етеді. Сөйлеу қызметі ойдың дамуымен қатар өрбиді. Екіден үш жасқа дейінгі балалармен өтілетін сабақтар түрлі көрнекілік пен дидактикалық ойын әдісіне негізделеді. Сабақ үстінде заттарды көрсетіп, атап айтып тыңдату, ойнату әдістері арқылы балалардың зейін, қабылдау қабілеттері дамиды. Балалардың бұрын көрген-түйгенін, түрлі іс-әрекет дағдыларын әрі қарай дамыту, бір жүйеге келтіру балабақшадағы арнайы өтілетін сабақтар арқылы жүзеге асады. Тіл дамыту сабақтарында түрлі заттық ұғымды білдіретін сөздер үйретілсе, оны айналадағы тұрмысқа қажетті бұйымдарды бақылау кезінде естеріне түсіру, сурет салу, жапсыру, мүсіндеу сабақтарында балаларды бұрын білетін заттарды бейнелету, оның түр-түсін, қалай аталатынын сұрап, дұрыс жауап беруге үйрету. Екі-үш жастағы балалардың тілін дидактикалық ойын арқылы дамыту тақырыбында өткізілетін сабақта балалардың тілдерін дидактикалық ойындар арқылы дамыту, есте сақтау дағдыларын қалыптастыру, балалардың ой, зейін, сөйлеу дәрежесін дамыту және дербес орындайтын жұмыстарына бағыт беріп, айтқан сөзді түсініп қабылдай білуге үйрету мақсаты көзделеді. Дыбыстарды айтудың артикуляциялық аппаратын әзірлеу [2, 17-18бб].

Балаларды анық, асықпай, барынша қатты айтуға үйрету, сөздің қарқыны мен ырғағын бақылау сөздің дыбысталу жағын жүйелі түрде дамыту: есту түйсігі, сөзді есту, тілдік демалыс айтылым аппараты сөздің мәнін түсіну үшін балаларды өзара әңгімелесуге тарту, дауысты және дауыссыз дыбыстарды дұрыс айтуды қалыптастыру, суреттегі көрген кітабындағы, ойыншықтар жайлы қысқа өлеңдерді айтуға тәрбиелеу, ертегі әңгіме желісіндегі сөйлеу интонациясын үлкендердің көмегімен айтуға тәрбиелеу.

Балалармен жұмыс істеу мазмұны: жуыну, киіну, ұйқыға жату, ұйқыдан тұрған соң жеңіл-желпі жұмыстарға баулу кездерінде үйренген сөздерін, дыбыстарды қайталап айту, айтқызу және ойната сөйлету арқылы балаларды сөзге қызықтырып отыру. Үлкен адамдардың сұрақтарына, жолдастарының сөздерін дұрыс жауап беруге үйрету. Өздерінің жатқа білетін тақпақтары мен әндерін қайталап айтуға, өз құрбыластарымен, үлкендермен сөзбе-сөз қарым-қатынас жасауға, олармен сұрақ қойып, жауап ала білуге жаттықтыру. Сәбидің сөз қорын молайтып, сөйлеу тілін дамыту ісі балабақшада арнайы өтілетін сабақтарда, сабақтан тыс ойын, серуен кезінде іске асады [3, 21-22бб].

Тіл үйрету жұмысында айналадағы қоғамдық өмір шындығын, табиғат тамашаларын бақылатып, баланың таным, сезім қабілетін жетілдіру басты роль атқарады. Балалармен арнайы өтілетін осы жұмыс барысында тәрбиеші әр заттың аты, сапасы, қажеттігі жайында түсіндіреді. Баланы заттың атын сөзбен айтуға үйретеді. Айналадағы қоғамдық өмір өлі, тірі табиғат құбылысын бақылатқанда да әр объектіні сөзбен атап, түсіндіріп, баланы сөзбен қызықтырып, ойлау, сөйлеу қабілетін дамыту көзделеді. Тәрбиеші баланы ойната сөйлету ісіне баса көңіл бөлгені жөн. Бұл жастағы балалардың тілін дамыту жөнінде өтілетін жұмыс түрлері бағдарламада пайдаланып көрсетілген. Әр сабақта балаға танымал, бұрыннан білетін заттың, іс-әрекеттің белгісіз жағын байқата түсіндіріп олардың қабылдау, таным, сезім ой әрекетін кеңейтіп, ауызша сөйлеуге үйрету басты міндет болып табылады. Екі жастағы баланың тілін дамытуда сөздің лексикалық жағын молайтумен қатар ол сөздерді нақты түсініп айту, қажетіне қарай қолдана білуге үйрету көзделеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөз қорын жетілдіріп, сөйлеу тілін дамыту айналадағы өмір шындығын бақылатумен біртұтас тығыз байланыста жүргізіледі. Сол себепті тәрбиеші әр сабақта, сабақтан тыс жұмыстарда балаға сөз үйрете отырып, заттық ұғымға қоса іс-әрекетті білдіретін сөздерді дұрыс айтуға үйретеді. Әр сабақта балалардың сөздік қорын молайтуда екі-үш жаңа сөз меңгерту көзделеді. Сабақ үстінде балалармен сөзбе-сөз қарым-қатынас жасай отырып, тәрбиеші баланың әр сөзді анық, дұрыс айтуын қадағалап түзетіп отырады, байланыстырып сөйлеуге үйретуде сурет көрсетіп әңгімелесу, ойыншықтармен дидактикалық ойын өткізу, шығарма оқып тыңдату диалог түрінде (екі-үш жас) сөйлесуге баулиды. Дидактикалық ойындар балалардың білімін кеңейту және бекіту мақсатындағы жоспарлы және мақсатты педагогикалық тәсіл. Ойын ойнап, ән салмай өсер бала болар ма» дегендей, ойынның қай түрінде болмасын зер салып, ой жүргізіп қарар болсақ, дамудың өрбитінін байқаймыз. Өйткені алдымен ненің болсын бастамасы жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі, демек біз ойынды бар өнердің бастауы деп білеміз. Ойын үстінде бала өзін еркін ұстайды, ал еркіндік дегеніміз барлық дамудың баспалдағы. Сондай-ақ ойын баланың болашақ өміріне есік ашып, оның іздепаздық, тапқырлық қабілетін оятады. Осы тұрғыда баланың байқағыштық, зерттеп салыстыру, сезім қабілетін дамытуға, баланың заттарды белгілері бойынша тану, түйсіну қабілетін ұштап қана қоймай, сонымен қатар сөздік қорын молайтуда дидактикалық ойындардың орны ерекше болып табылады. Ойын көп жоспарлы, күрделі педагогикалық процесс болғандықтан мектепке дейінгі жастағы балаларды оқытудағы ойындық әдіс болып табылады, оқыту формасы балаларды жан-жақты тәрбиелеудегі негізгі құрал болып есептеледі. Дидактикалық ойын оқытудың әдістеріне екі жолмен қарастырылады: ойын сабақтар және дидактикалық тапсырмалар не болмаса автодидактикалық ойындар. Біз өз тәжірибемізде ойындық сабақтардың көмегімен балаларға білім беріп қана қоймай, оларға қалай ойнауды да үйретеміз. Біз бір мезетте тәрбиеші және ойынның мүшесі ретінде де балаларды ойнатуға талпындырамыз, ал балалар ойнай отырып үйренеді, сондай-ақ ойын өзіндік ойын әрекеті нәтижесінде де қалыптасады [4, 56б].

Өзіндік ойын әрекеті балалардың ойынға деген қызығушылығы артқан кезде ғана іске асады. Балалар ойын ойнағанды ұнатады және өз ынталарымен беріліп ойнайды. Тапсырмаларымды балалар өз беттерімен орындап және ойынды ұйымдастырып бір-біріне әділ баға беруге үйренеді. Балабақшада мектеп дейінгі балаларды оқытуда дидактикалық ойын маңызды құрал болып есептеледі. Біз ойын арқылы білімді меңгертіп және оны бекіту үшін дағды мен әдепті қалыптастырамыз. Балабақшада жиі қолданатын дидактикалық ойын түрлері өткізіледі:

- 1) Ойыншықпен ойналатын ойындар.
- 2) Үстел үстінде ойналатын ойындар.
- 3) Сөздік ойындар.

Әр топта балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты ойындар іріктелінеді, сондай-ақ тапсырмалар арқылы балалардың білімін тереңдете түсеміз және ойлауын, зейінін, есте сақтауын дамытуға көмектесеміз.

Ойынның мазмұны бірнеше элементтен құрылады: дидактикалық тапсырмалар, мазмұны, ережесі және ойынның орындалуы, мұнда басты элемент - дидактикалық тапсырмалар болып табылады, ал қалған элементтер осы тапсырмаға және оның орындалуына көмектеседі. Тапсырмалар әртүрлі болады. (табиғат, жануарлар және өсімдіктер әлемі, адамдар, еңбек т.б.) және қарапайым математикалық ұғымдарды бекітуге байланысты. Ойынның үлкен басты рөлі ережелерге сүйенеді, ережелер әр баланың ойына не істеу керектігін, қалай істеу керектігін, мақсатқа жетудің жолдарын көрсетеді және ақыл-ой қабілеттерін дамытады, әсіресе кішкентай топтағы балалардың өзін-өзі ұстауға, өздерінің мінез-құлықтарын қадағалауға үйренеді.

Сонымен бірге психологиялық жағдайларын жақсартады: көңіл аударғыштығын байқағыштығын және мейірімділікке, кішіпейілділікке үйретеді. Балалар алған білімдерін ойын барысында көрсете білуге, бір-біріне қарым-қатынас жасауға, әділ болуға, қиындық кезінде көмектесуге, өз ойларын жеткізе білуге, қиялының дамуына, қиындықты ақылмен жеңе білуіне көмектеседі. Осының бәрі баланы мектепке даярлайды. Дидактикалық ойындар жоспар бойынша сабақта және сабақтан тыс уақытта өткізіледі. Көптеген дидактикалық ойындар балалардың жеке-дара ойнауына арналған (мозайка, пирамида) олар баланың дербестігін, аңғарғыштығын, өздігінен еңбек етуін жетілдіреді. Кейбір ойындар 4-6 баламен ойналады, сандық лотолар сан үйрету үшін өте қолайлы қызықты. Ойын өткізгенде біз ойын мақсатын сақтай отырып, балаларды үйретеміз. Ойынды тек ұйымдастырып қана қоймай, ойынға өзін де қатысамын және белгіленген ережені орындауын қатаң түрде талап етемін, бұл баланы талапты орындауға, ережені бұзбауға үйретеді. Дидактикалық ойынды қолдану үшін үлкен педагогикалық шеберлік қажет. Ойынды таңдап алған соң, ойынның көмегімен қандай тапсырманы орындай- тыны анықталады және ойынды өткізу үшін алдын-ала дайындық жүргізіледі, сонымен қатар балаларға ойын түсінікті, анық жас ерекшеліктеріне сай болуы тиіс. Мысалы: табу, көрсету, белгілеу естияр топқа лайықты, ал ересек топ балаларында салыстыру басым болады. Мінез-құлықты тәрбиелеуде ойынның рөлі маңызды болып есептеледі [5, 5-766] Дидактикалық ойында білім беру мен оқыту бір-бірімен тығыз байланыста жүреді. Ойын-баланың жан серігі. Ойын сырттай қарағанда ешқандай қиындығы жоқ, оп-оңай көрінуі мүмкін. Ал іс-жүзінде бала ойынға қатысу үшін басқалармен тіл табысып, өзінің ойлаған ойын іске асыру оңай емес. Баланың рухани жетілуі мен табиғи өсуінің, денесін дамуы мен ой дүниесінің өркен жаюы ойынға тікелей тәуелді. Мектепке дейінгі мекемелердің оқытудағы негізгі міндеті: сәбилер тобынан бастап балаларға білім, дағды, іскерлікті берумен қатар ойлау қабілеттерін қалыптастырып балаларды ойлау жұмысына дайындау болып табылады. Ойынның негізгі ерекшелігі балалар үнтүнсіз ойнамайды. Тіпті бала жалғыз болғанның өзінде де сөйлесіп жүреді. Ойын процесінде сөйлесу қарым-қатынасы үлкен роль атқарады. Сөйлесе жүріп, балалар пікірлесіп, әсер алысып, ойынның түпкі ниеті мен мазмұнын анықтайды. Ойынның негізгі құрылымдық элементтері мыналар: ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе ересектер ұсынатын ойын ережесі. Ойынның түпкі ниеті бұл балалардың нені қалай ойнайтынының жалпы анықтамасы. Мысалы: «Дүкен», «Аурухана», «Ұшқыштар», «Отбасы», «Балалар бақшасы» болып ойнайды. Ойынның сюжеті, мазмұны бұл оның жанды тұлғасын құрайтын, ойын әрекеттерінің, балалардың өзара қарым-қатынастарының дамуын, көп жақтылығын және өзара байланысын анықтайды. Ойынның мазмұны оны қызықты етеді, ойнауға ықыласпен ынтаны қоздырады. Ойын процесінде балалардың өздері ойнаушылардың мінез-құлқы мен өзара қарым- қатынастарының анықтайды және реттейтін ереже белгілейді. Ойын бала үшін нағыз өмір. Олай болса тәрбиеші ойынды ақылмен ұйымдастыра білуі қажет. Ол балаларға жақын болуға, олардың ойындарының сүйікті қатысушысы болуға тиіс. Ойын көбінесе серуен кезінде ұйымдастырылады. Сондықтан аулада арнаулы құрылыстар, ғимараттар көптеген құрылыс материалдары күректер, доптар, секіргіштер болуға тиіс. Ойын сонымен бірге сабақ кезіндегі оқытумен де тығыз байланысты. Ойын ешқашанда өзінің қызықтылығын жоғалтпайды, тек оның мазмұны,

сипаты өзгереді. Ойындар мазмұнына қарай, өзіне тән ерекшеліктеріне қарай сюжетті-рольді, драматизиялық, дидактикалық құрылыс ойындары, қимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді. Сюжетті рольді ойындар мектепке дейінгі балаларға тән, қызықты ойындар болып табылады. Ол балалар өмірінде елеулі орын алады. Сюжетті-рольді ойындарының ерекшелігі сол, оны балалардың өздері жасайды. Ойынның дербес әрекеті айқын өнерпаздық және шығармашылық сипатта болады. Бұл ойындар ұзақ та қысқа да болуы мүмкін. Сюжетті - рольді ойында бейнелеу құралы роль мен ойын әрекеттері болып табылады. Мысалы «Дүкен» ойынын ойнағанда балалар сатушы мен сатып алушының әрекеттеріне, ал «Аурухана» ойынын ойнағанда дәрігер мен науқастың әрекеттеріне еліктейді. Драмалық (қойылым) ойындарда мазмұн, рольдер, ойын әрекеттері қандай да бір әдеби шығарманың ертегінің т.б. сюжеті мен мазмұнына сәйкес болады. Құрылыс ойыны балалар әрекетінің бір түрі. Оның негізгі мазмұны қоршаған өмірді алуан түрлі құрылыстарды және соларға байланысты іс-әрекетті бейнелеу болып табылады. Құрылыс ойыны бір жағынан сюжетті рольді ойынға ұқсас келеді, және соның бір түрі деп қаралады. Олардың қайнар көзі біреу қоршаған өмір. Балалар ойын үстінде көпірлер, стадиондар, театрлар, цирктер т.б. ірі құрылыстар салады. Құрылыс ойындарында олар қоршаған заттардың құрылыстарын көшірмесін жасап, құр бейнелеп қана қоймайды, сонымен бірге өздерінің шығармашылық ойын, жобалық міндеттерінің өзіндік шешімін енгізеді. Дидактикалық ойын формасы кішкене балаларға мейлінше тән оқыту формасы болып табылады. Ойын өлең мен қимылды ұштастыру негізінде жүргізіледі. Мысалы: «Сикырлы қақпақтың сырын ашайық» деген ойында ересек топтарда тәрбиеші балаларды зат туралы айта білуге үйрету, олардың жүйелі сөйлеу қабілетін дамыту міндетін қақпақтың астында не бар екенін білу. Дидактикалық ойынның нәтижесі қандай жолмен болса да өту емес, балалардың білімді игеру, ақыл-ой қызметін дамытуда, өзара қарым-қатынас жасауда жеткен жетістіктерінің көрсеткіші. Дидактикалық ойындарда да балалардың алдында қандай да бір міндеттер қойылады, оларды шешу үшін назарды жұмылдыру, ерікті зейін қою, ережені ой елегінен өткізе білу т.б. Олар балалардың түйсіну және қабылдау қабілетін дамытуға, ұғымдарын қалыптастыруға, білімді меңгеруіне көмектеседі. Дидактикалық ойындар айналамен табиғатпен таныстыру сабағында жиі қолданылады. Дидактикалық ойындар топ бөлмесінде, учаскеде өткізіледі. Дидактикалық ойынның орталығы ойыншықтар мен ойын құралдары.

Әрбір топта дидактикалық тұрғыда жабдықталған қуыршақ, оның күнделікті тұтынуына керекті барлық заттардың комплектілері болу керек. Үстел үсті ойындарға лото, домино, тақырыптық ойындар («Қайда не өседі?», «Бұл кімге керек?» т.б.) пазылдар, леголар, қимыл белсенділігін, ептілікті талап ететін ойындар («Ұшатын қақпақтар», «Қаздың балапаны», «Нысанаға тигіз» т.б.), мозайка типтес ойындар жатады. Ересек топтағы балалар үшін қағазға басылған стол үстінде ойналатын ойын қызықты келеді. Оларға табиғат құбылыстары, көліктің алуан түрлері (кім не біледі, немен жүреді, немен жүзеді, немен ұшады?) бейнеленген, ертегілердің кейіпкерлері қимыл көрсетеді. Қимыл ойындары балалардың қозғалысын жүгіру, секіру, өрмелеу, лақтыру, қағып алуды жаттықтыруға, дамытуға және жетілдіруге мүмкіндік береді. Қимыл ойындары баланың жүйке психикалық дамуына, жеке басының аса маңызды салаларының қалыптасуына да үлкен әсер етеді. Қимыл ойында ережелер ұйымдастырушы роль атқарады, олар ойынның барысын, жүйелілігін, ойнаушылардың қарым-қатынасын, баланың мінез-құлқын анықтайды. Қимыл ойындары үйдің ішінде және серуен кезінде бірнеше баламен немесе бүкіл топпен өткізіледі. Олар сондай-ақ дене шынықтыру сабақтарының құрамына енеді. Балалар ойынды игерген соң өздігінен ойнай алады. Қимылды ойындарды ұлттық ойындар желісінде ұйымдастыруға болады. Мысалы: «Соқыр теке», «Көкпар», «Асық», «Бәйге», «Тақия тастамақ» т.б. ойындар жатады. Бала өмірінің кезеңі ойын арқылы жетіледі. Сол сияқты ойындар да топта жас ерекшелігіне сай жүргізіледі.

Ойымызды қорыта келе, балабақшадағы тәрбиелеу - оқыту жұмысында балалардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген

сөздерін күнделікті өмірде еркін қолдану, әрі оны күнделікті іс - әрекет кезіндегі тілдік қарым - қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән берілуі тиіс.

Әдебиеттер

1. Тіленбаева Н.Б. Дидактикалық ойынның маңызы //Отбасы және балабақша – 2009. №2, 30-31бб
2. Әбішева А. Ойын элементтерін пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері // Бастауыш мектеп.- 2003. №3, 17-18бб
3. Егенисова А.Қ. Мектепалды даярлық топ балаларының ойын арқылы тілін дамыту //Бастауыш мектеп – 2008. №5, 21-22бб
4. Калкенова А. Оқытудағы ойынның рөлі // Қазақстан мектебі- 2007. №3, 56б
5. Туғанбаева Ш. Сабақ үрдісінде ойын түрлерін пайдаланудың оқушылардың білім- білік дағдыларын дамытудағы маңызы// Бастауыш сынып- Начальная школа -2009, №4, 5-7бб.

ӘОЖ 37.01

Әлеуметтендіру тетіктері педагогикалық ойды дамытудың негіздері ретінде

Г.Е.Елеусинова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье автор рассматривает агенты и механизмы социализации как основу развития педагогической мысли.

In the article the author considers agents and mechanisms of socialization as the basis of pedagogical ideas development.

Ключевые слова: *язык, религия, гуманизм, опыт, ценность, традиционный механизм, механизм мудрости, индивидуальный механизм, межличностный механизм, оценивание.*

Key words: *language, religion, humanity, experience, value, traditional mechanisms, wisdom mechanism, individuality mechanics, interaction mechanism, evaluation.*

Педагогтың алтын кітабында: «тұлғаның әлеуметтенуі - индивидті әлеуметтік ортаға енгізу үдерісі, теориялық және практикалық әрекеттердің іскерлік, дағдысын меңгеруі арқылы шынайы бар қатынастарды тұлғаның жеке сапасына айналдыра білуі» [1, б.543], - деп анықталған.

Әлеуметтендірудің мазмұны ретінде алдыңғы ұрпақтың жинақтаған әлеуметтік тәжірибені беру және әлеуметтік мұрагерлікке ие болу алынады, оны жүзеге асырудың тәсілдері мен игеру қоғамның даму үдерісінде жүзеге асырылады.

Демек, құлықты қалыптастырудың бірден бір жолы. Тұлғаны әлеуметтендіру институттарына отбасы, мектепке дейінгі ұйымдар, мектеп, еңбек және өзге ұжымдар жатады. Бұлардың барлығы да жеке тұлғаның әлеуметтік сипатының қалыптасу процесіне маңызды ықпал етеді.

Алматылық педагог Бейсембаева К.Д. өзінің «Әлеуметтендіру – рухани құндылықтарды таратушы және қайта жаңғыртушы механизм ретінде» атты мақаласында әлеуметтендіру мәселесінің тарихына шолу жасап, шетелдік және ресей ғалымдарының теориялары мен ой-пікірлерін талдайды. Біз мақаламызда қазақ және шетел ғалымдарының осы мәселеге байланысты еңбектерінің негізінде, күнделікті оқу-тәрбие үдерісіндегі жағдаяттарды ой елегінен өткізу арқылы педагогикалық ойтолғауды жөн көрдік.

Қазақтың ақын-жырауларының шығармаларын оқу бізге әлеуметтендірудің негізгі бес тетігін айқындайды: дәстүрлі, даналық, даралық, тұлғааралық және бағалау [2, б. 928].

1. Әлеуметтендірудің *дәстүрлі тетігі* адамның отбасы мен жақын қоршаған ортасына тән нормаларды, мінез-құлық эталондарын, көзқарастарды еріксіз меңгеруін қамтиды. Қазақтың «ұлың өссе – ұлы жақсымен, қызың өссе – қызы жақсымен көрші бол» деген мақалы осы ойды меңзейді. Өсіп келе жатқан бала нені, кімді көрсе соған еліктейтіні белгілі. Мәселен, қазіргі уақытта бала қандай мультфильм көрсе, соның кейіпкеріне еліктеп шыға келетіні бір жағынан күлкі тудырса, екінші жағынан алаңдатады. Сотқар қыз Машаны көрген қыз соған еліктеп тіл алмай кететіні бар болса, Күлше қызды көрген бала ұқыптылыққа ұмтылып тұратыны көз қуантады. Сондықтан, балаңыз теледидардан қандай хабарды көретіні де сізді бейжай қалдырмауы керек. Отбасыңыз жиі араласатын адамдар да сіздің балаларға өзінің қылықтарын жұқтырып кететіні тағы бар. Оны да естен шығармаған жөн.

2. Әлеуметтендірудің *даналық тетігі* адамның қоғамдық институттармен өзара әрекеті барысында жүзеге асырылады. Құнанбайдың баласы Абайды түрлі жиылыстарға апаруы арқылы даналыққа жетектеуі орынды болса, «Бес анықта» педагог Мұхтар Арынның соңғы кезде балалардың үлкендер отырысына қатыстырылмауы туралы қынжыла айтқан пікірлері осы даналық тетігінің өз деңгейінде іске аспауының мысалы еді. «Екі шалдың арасындағы бала дана, екі баланың арасындағы шал бала», - демекші баланың рухани дамуына қажетті адамдар мен ортаның маңызы өте зор.

3. Әлеуметтендірудің *даралық тетігі* белгілі бір мәдениеттің шеңберінде жүзеге асырылады. Мәселен, белгілі әлеуметтік немесе мәдени қабаттағы адамдарға тән моральды-психологиялық белгілер мен мінез-құлық көріністерінің кешені аталады. Адам әр кезде әр түрлі болады, әр түрлі ойға беріледі, әр түрлі әрекет жасайды. Сөйтіп, оның әр түрлі «Мені» (даралығы) дүниеге келеді. Мәселен, Қаныш – кен іздеуші инженер, Қаныш – аудармашы, Қаныш – әнші (А.В.Затаевичке 25 қазақ әнін жазып берген, келістіре орындай да білген «Қазақтың Қанышы роман-эссесінен»), Қаныш – делегат, Қаныш – жазушы, Қаныш – фольклорист... – мұның бәрі бір кісінің әр қыры (даралығы). Олардың ойы да, ісі де, дүниеге көзқарасы да әр түрлі. Осындай түрлілік болғанда ғана адамдар әлеуметтенуінде ешқандай кедергі болмайды. Түсінік пен түсіністікке алып келетін алтын көпір деп айтуға болады. Сондықтан адам ес білгеннен өнерді үйренуге ұмтылуы қажет. Өнер – мәңгілік, ал өмір – қысқа. Өнерлі адамның қарапайымдылығы оның құндылығын арттыра түседі. Бақыт дегеніміз батыр адамның жан күйі.

4. Әлеуметтендірудің *тұлғааралық тетігі* адамның өзі үшін субъективті маңызды адамдармен қарым-қатынас үдерісінде жүзеге асырылады. Мұндай маңызды адамдар ретінде ата-аналар, сүйікті мұғалім, құрметті ересек адам, әріптестер, достар болуы мүмкін. Жақсы адамдармен кездесуге ынтық болу, олардың кітаптарын оқу, бата тілектерін алуға ұмтылу тұлғааралық тетіктің айқын көрінісі десек болады. Тарихта дана балалардың ақын жырауларды, билерді іздеп барып сұрақ қоюы, бата алуы да үлгі аларлық жағдаят. Жақсы адамдарды іздеп, қарым-қатынасқа түсу адам өмірін жақсартатын керемет құралдардың бірі деп ойлаймыз. Мәселен, педагогикалық ойлаудың төрт түрін (тұрақты ой, қамқор ой, жаңа ой, терең ой) «Абай жолында» тізіп жіктеп түсіндіріп берген Мұхтар Омарханұлы Әуезовті, мектеп жылдарында тек оқытып қана қоймай өзі, көзі, сөзімен тәнті еткен ұстаздарымыз математика пәнінің мұғалімі Қомытбаева Торғай апайды, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі Исмаилов Жақсымбек ағайды, қоғамтану пәнінің мұғалімі Тәжібаева Үрімхан апайды, бастауыш сынып мұғалімі Төлегенова Ағираш апайды, университет қабырғасында дәріс берген Алтай Тайжанұлын, Асылзат Бимұратқызын, Мұрат Есенұлы есімді ұстаздарымызды еске түсіру, көргенде қуану сезімдері осы кісілердің біздердің адам болуымызға қосқан зор үлестері барын айғақтайды. Философияны сүйіп оқуға деген қызығушылық ұстазымыз Алтай Тайжанұлынан дарыды десек, Асылзат Бимұратқызынан орыс тілінен сауаттылық, Мұрат Есенұлынан педагогика тарихындағы ғұламалардың шығармашылығына ден қою сапалары берілді. Осындай ұстаздарды тәрбиелеген ата-аналарына Алла разы болсын! Ұстаздан шәкірт озар деп айтқандай, осы тұста жақсы

шәкірттерді де атап өткеніміз жөн: қазақ-түрік лицейінің мұғалімі Төлешова Ақнұр, Бершүгір ауылының мұғалімі Мұқашев Ғарифолла, Шалқар өңірінің түлегі, ішкі істер қызметкері Отаралина Жаңылдық. Үлгілі ұрпақ өсірген ата-аналарға алғысымыз шексіз.

5. Жоғарыда аталған тетіктердің әсері көп жағдайда *бағалау* арқылы негізделеді, яғни адамның қоғамдағы алуан түрлі институттарға тән құндылықтарды қарастыратын, бағалайтын, қабылдайтын немесе теріске шығаратын *ішкі диалог* арқылы негізделеді. Бағалаудың дұрыстығы жақсы мен жаманды айыра білетін адамдарда болады. Адам өзіне баға беруге лайықты адамның ғана бағасын құнды деп санайды екен. Ол турасында дана халқымыз: «жақсы адамның ізінен сөз ереді, жаман адамның ізінен шөп ереді», - деп дөп басып айтқан.

Әрбір адамды әлеуметтендіру жоғарыда аталған тетіктердің көмегі арқылы жүзеге асырылады. Алайда, әртүрлі жас ерекшелік, жыныстық, әлеуметтік-мәдени және кәсіби топтарда, нақты адамдар тобында әлеуметтендіру механизмдерінің рөлдік арақатынасы алуан түрлі және мәнді болып табылады. Әлеуметтендірудің жетекші механизмі ретінде отбасын толыққанды түрде атауға болады. Отбасы жеке тұлғаға нормативті және ақпараттық әсер ету арқылы әлеуметтендіруші ықпал етеді. Отбасында қарым-қатынас әдебіне үйренген баланың өзге ұжымдарға сіңуі тез болады. Отбасы әлеуметтендірудің алғашқы қайнар көзі болып табылады, ең бірінші кезекте, отбасы индивидке әлеуметтік-құзыретті тұлға ретінде қалыптасуға мүмкіндік береді. Осындай тұлға ретінде қалыптасқан Алматылық педагог-ғалым Қоңырбаева Сараш Сахиқызының «Отбасы: бала мен ата-ана» атты еңбегінде қазақ отбасындағы гендерлік әлеуметтендіру, жыныстық тәрбие мәселесі көтеріліп танымдық тұрғыдан қызығушылық тудыратын ғылыми дәлелдер келтірілге: «...ашық киінген қыздар біріншіден, «көз тию» деп аталатын пәлекеттен аман қалу мүмкін емес. Бүгінгі ғылым анықтағандай, әсіресе ер адамдардың тесіле қараған көзі өте зиянды екен. Дертке ұшырағанымен қоса жолы, бағы байланады. Екіншіден, ер адамдар көктен, әйелдер жерден қуат алады. Үшіншіден, ашық-шашық жүрген қыз, әйел көктен өзіне қажет емес қуат алады. Сөйтіп, оларда еркектерге тән тестостерон гармондары пайда болып, түрлі ісік ауруларына жол береді. Ал, баланың бітуі мен дүниеге келуіне қажет экстрогенос гармондарының түзілуіне тар шалбар мен тар киімдер кию кедергі жасайды»[3, б.46]

Отбасында ата мен әжеден, ата-анадан тәлім алған, өмірлік дағдылары қалыптасқан баланың жан-жақты әлеуметтенгендігі мен әлеуметтік рөлдерге бейімделгендігі адамгершілік сипаттарымен көрініс береді. Бұл бір жағынан тәжірибелілік нәтижесі болса, екінші жағынан, тұрақты да ерінбей-жалықпай мейірім арқылы берілген тәрбиенің жемісі. Отбасында балада қандай этномәдени білімдердің негізі қалануы тиіс деген сұрақ туындайды? **Тіл, дін, гуманизм, тәжірибе, құндылықтар** - осы аталған компоненттер әрбір адамға әлеуметтік ортаға кіруге жол ашады. Тек осы тетіктерге негізделіп құрылған жүйе ғана адамға өзін дамытуға, өзгенің дамуына кедергі келтірмей ғұмыр кешуге мүмкіндік береді. Сонда ғана біздің елімізде *намысты, табысты, жүректі, білекті, тіректі, терең ойлы ұрпақтар* өседі. Енді осы компоненттердің әрбіріне герменевтикалық талдау жасап көрелік.

1. Тіл - күнделікті қолданылып жүргенімен, ең бір жұмбақ құбылыс. Ол ақпарат және жаңалық деген сөздермен байланыста болады. Ақпарат (информация) ұғымы латын тілінен аударғанда «түр беру» деген мағына береді. Ал тіл сөзінің бастапқы мағынасы «қю» және «шақыру» ұғымдарымен байланысады. Қазақ ұлтының «жақсы сөз - жарым ырыс» мақалының этимологиясы да осы бастапқы ойдан туса керек. Жақсы сөз айту кеңістікте қалып, немесе энергетикалық қабықша түзеді, ал оның орындалуы ұрықтану процесімен ұқсас деп айтсақ болады. Ғаламнан түсетін қуат толқыны сіздің қолданған сөзіңізбен қосылып біртұтас жүйе құрайды. Сондықтан да «Он пәленің тоғызы тілден», - деп ата-бабаларымыз тіл қолданысына өте сақ қараған. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ол атау арқылы болмысты үлгілеу құралы да. Үлгілеу мен

басқаруға тек адам ғана қабілетті. Тілдік номинация ғана адам тілін жануарлар тілі мен мимика, жест тілінен ерекшелейді.

Тіл үш деңгейден құралған: дыбыс, сөз және сөйлем. Сөз арқылы адам бір затты не құбылысты атайды (номинация), ал сөйлем арқылы хабар береді (коммуникация).

«Ойымды жеткіздім» ұғымы мән бойынша дұрыс емес. Өйткені лингвист А.А. Потебня сөз арқылы тыңдаушыға ойды беру, жеткізу мүмкін емес. Оның басында ұқсас ойларды ғана шақыруға болады деген пікір айтқан болатын. [4, б.6-8] Олай болса білім бәріне ортақ беріледі, ал ұғынуы қабылдауға байланысты екені түсінікті. Мәселен, тыңдаушылардың ішінен көп дегенде үшеуі ғана естіген ақпаратынан «іліп алу» (импликация) қабілетіне ие екен. Сондықтан отбасында ата-ананың алғашқы парызы ұрпақ санасына «халық ауыз әдебиетінің үлгілері» деген дәнді егу, сол арқылы ұлтыңның тарихын ұмытпауға да жағдай жасалынады. «Елең ететін» (акад. А.Т.Тайжанов) құймақұлақ бала тәрбиелеуге мүмкіндік бар деген сөз.

Эпостарды оқу халықтың ұжымдық шығармашылық рухани орталығымен біріктіреді деп жазады өз еңбегінде Серікбол Қондыбай. Ондай адамның рухы мықты болады. Осыны білген орыстың кейбір тар пиғылды басшылары кезінде қазақ, қырғыз ұлтының эпостарын жоюға белсене атсалысқан, сөйтіп ұлттың рухын сындырудың келеңсіз әрекетін жасаған. Дегенмен, халқымыздың аяулы перзенттері Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Қаныш Имантайұлы Сатпаевтың белсенді харекеттері арқылы эпостар сақталып қалды. Ендігі біздің борышымыз сол саф алтындай маржанымызды өз ойымызға сіңіру арқылы болашаққа тапсыру. Осы бір үдеріс үзілмеуі керек. Бұл да әлеуметтендіру құбылысының жасырын жатқан бір алып қатпарлы қазынасы.

Кім парасатты болғысы келмейді, ал парасат қоймасы ертегіде екені бесенеден белгілі жайт. Олай болса ертегі оқу, оны айтып беру арқылы дүниеге деген тұтас көзқарасты қалыптастыруға болады. Көру, білу, күшінді неге жұмсауға білу нәтижеге алып келетіні тұтас көзқарастың өлшемдері екені даусыз. Адам өзі туралы ойлағанда тек өзімен ғана шектелмей тұтас әлемдік контексте алып қарағаны жөн. Сізді балаңыз тыңдамайды делік, бұл жайтта баланы бірден кінәлау қате, өйткені Сіз өзіңіз тыңдай аласыз ба?, - деген сұрақ туындайды. Ертеректе бір кісі балам тыңдамайды деп бір ғұламаға шағымданады, сонда ғұлама балаңызды қарғайсыз ба?,- деп сұрайды. Әлгі байғұс «иә» деп жауап қайтарған екен.

2. Дін – адамдардың ақиқатты тануға бағытталған арнайы әрекеттерінің нәтижесінде иман беріктігіне қол жеткізу жөніндегі білім. Ислам ғалымдары дінге төмендегідей анықтама берген: “Дін – ақыл иелерін өзінің еркін жігерімен ең жақсыға, ең тураға және ең көркемдікке жеткізетін мәңгілік бір заң”. Әлеуметтендіру тетігінің бірі, педагогикалық ойлауды дамытудың негізі ретінде дін рухы биік, ерік-жігері мықты, иман мен сенімді берік ұстанатын ұрпақ тәрбиелеуде маңызы бар білім көзі. Дін интеграциялық, реттеуші-бақылаушылық, экзистенциалдық (осы әлемдегі адамның орнын түсіндіру) қызметтер атқаруымен ерекшеленеді

Философ *Н.Бердяев* дін туралы: «Основа религии есть откровение. Откровение само по себе не сталкивается с познанием. Откровение есть то, что открывается мне, познание есть то, что открываю я».

Біздің ойымызша ғалым уахиды жеке адамдарға ғана берілетін абсолюттік таным жемісі деп түсіндіреді. Дін тілімен айтсақ, таңдаулы адамдарға ашылатын сыр. Ал уахи әлеуметтің ортақ қазынасына айналуы үшін арнайы діни білімі бар орта және уақыт керек. Таным уахимен салыстырғанда кез келген уақытта адамның өз еркімен алатын білім жемісі. Осы жерде ғылым мен діннің арасындағы бірінші айырмашылық көрініс береді, атап айтсақ, діндегі уахи кездейсоқтықпен байланысты болса, ал ғылымдағы таным ғылыммен айналысатын адамның өз еркіне байланысты жүзеге асады. Бірақ осы аталған айырмашылықтың өзі екі құбылыс арасындағы ұқсастықтың бастауы болып табылады. Өйткені, діндегі ізденіс те адамның ерік-жігері арқылы іске аса отырып, белгілі бір

шарықтау шегіне жеткенде ғана сыйлық ретінде уахи (хикмет) түседі. Философиядағы кездейсоқтық қажеттіліктің алғышарты деген қағида іске қосылады деп айтуға болады. *Әл-Фараби* «Философияның дінге қатынасы» атты еңбегінде: «Дін дегеніміз – көзқарастар жүйесі мен іс-әрекеттер тізбегі және Алланың адамзат баласына салып берген қасиетті жолы. Діннің арқасында көкірегі ояу адамдардың баршасы да көздеген мақсаттарына жетуге мүмкіндік алады.»

Дін мен ғылымның мақсаты бір – ақиқатқа жету, адамдарға қызмет ету. Ал ақиқат дегеніміздің өзі, *Әл-Фараби* бойынша, әр адамның білімділігі мен табиғи қасиеттерінің арқасында көз жеткізген өмір шындықтары болып табылады. Мәселен, ғылымның өлшемдері болып табылатын шынайылық, тәуелділік және жүйелілік діннің де басты өлшемдеріне сәйкес келеді: ақиқат, адалдық және сабырлылық. Тура мысал келтірсек, «досың үшін өзінді құрбан етесің бе?» деген сұраққа қалай жауап береміз. Бірқатар адамдар ойланбастан «жоқ» деп жауап береді, ал терең ойлы адам «әрине» деп жауап қайырады, өйткені оның білімі мен табиғи қасиеті үнемі қозғалыста. Сондықтан да ол досына бөлген уақытын адам өмірінің бір бөлшегі деп танып біледі, олай болса бұл құрбандық емей немене? Осы тұста ислам діні қолдамайтын бір құбылыстың сыры ашылды деп қуануға болады. Ол – қол-аяғың, ақыл-есің сау бола тұрып, үй қызметшісін ұстау.

3. Гуманизм. Адамгершіліктен бастау алатын бұл құбылыс әлемдегі ең маңызды да басты тұлға адам деп түсіндіреді. Мұнда «таразы» принципін ұстанған жөн. Қандай сөз сөйлесең де, не ойласаң да, не істесең де бәрі бір таразыға тартылып отырады. Таразыны өзің теңестіріп отырмасаң, сенсіз де теңестірілетіні айдан анық. Сондықтан көркем ой ойлап, көркем сөйлеп, көркем істерге бағытталуымыз бәріміз үшін де таптырмайтын қазына. Ол қазынаның үстінде отырып алыстан іздейтініміз тіпті кейде күлкілі жағдаяттарға да алып келетіні бар. Қазақтың «астындағы атын алты ай іздепті» деген мақалының бір қыры осы құбылысты меңзейтіндей ой қалдырады. Бірде айтыс ақыны Мұхамметжан Тазабековтан «балаңызды қалай тәрбиелейсіз», - деп сұрағанда: «мен баламды тәрбиелемеймін, өзімді дұрыс ұстауға ұмтыламын», – деп есті жауап қайырды. Педагогика ғылымында мұны тәрбиедегі ең керемет әдіс үлгі деп жазады. Ата-ананың отбасындағы беделі көп нәрсенің басын ашады. Сондықтан отбасымызда беделді болуға жаттыға білейік.

Ал пайғамбарымыз (с.ғ.у.) бала тәрбиесіне өте зерек қарағаны көптеген діни кітаптардан белгілі.[5, б.384] Гуманизмнің керемет үлгісін көрсеткен ол кісі бірде құрма ұрлаған баланы бақша иесі алдына алып келгенде былай дейді: «Балапаным, құрма ағашына неге тас лақтырдың?» Бала: «Қарным қатты ашты. Құрма жегім келді», - дегеннен басқа сөз айтпады. Өз пайғамбар (с.ғ.у.) балаға: «Жерге түскенін жесең же, бірақ ендігәрі құрмаларға тас лақтырма, жарай ма?»-деді. Сосын баланың басынан сипап, оған былай деп дұға жасады: «Уа, Алла Тағалам! Бұл баланың қарнын тойдыра гөр!» Осы жағдаятқа герменевтикалық талдау жасап, астарындағы педагогикалық тәлім-тәрбиені ұғынуға ұмтылайық. Тәрбие берудің өзегі мейірім мен сүйіспеншілікте. Мұндай гуманизмге негізделген қарым-қатынасқа барша заманда да кішкене балалармен қатар үлкен адамдар да зәру десек болады. Кішкене балалар үшін мейірім мен сүйіспеншіліктің орны ерекше. Жылы сөз айтып, басынан сипаған адам бала үшін қорғаушысына айналып кетеді. Ол адамға деген құрметі күннен күнге арта түседі. Сондықтан ата-аналар балаларға барынша жылы қабақ танытқаны дұрыс. Жалпы өз пайғамбарымыз бала тәрбиесінде төрт тіректі қолданған екен. Олар: балаға мейірімділік таныту мен сүйіспеншілік көрсету, балаға құлақ асу, балама нәрсе көрсету, тілек тілеу не балаға бата беру.

Жалпы гуманист сөзі XV ғасырдың соңында пайда болған, ал гуманизм терминін педагог Ф.Нитхаммер енгізген. Гуманизм Қайта Өрлеу дәуірімен байланысты. Оның негізгі идеясы - ежелгі әдебиеттерді оқу, зерттеу арқылы адам табиғатын жақсарту. Он төртінші ғасырда Флоренцияда пайда болып, он бесінші ғасырда өзге Испания, Франция, Германия, Англияның кейбір қалаларына тарады. Гуманистер Петрарка, Бокаччо, Лоренцо Валла,

Л.Винчи, Монтень, Рабле, Шекспир, Сервантес, Роттердамский өз еңбектерінде адамның қадір-қасиеті туралы қызықты ойларын білдірген. Мысалы, Л.Валла гуманист үшін қажетті бес маңызды жағдай туралы айтады: білімді адамдармен қарым-қатынас, кітаптың молдығы, жайлы орын, бос уақыт, жан тыныштығы, яғни жан дүниенді білім мен даналыққа толтыруға деген даярлықтың болуы. Олар адам баласы таным, даналық арқылы бақытқа жетеді деп түсінеді. Біздің қазақ даласында он төртінші ғасырда өмір сүрген мәмілегер жырау Сыпыраның жырларында да гуманистік сарын басым. Мәселен, «Уа, хан ием, хан ием» деген жырында ханды адамгершілік тұғырға шақырып, әдемі ойларын көркем тілмен береді:

Қанды көрсе қалтырар қырғи құстың баласы.

Таңды көрсе, шарқ ұрар бұлбұл құстың баласы.

Оқ жарасы бітсе де, бітпес сөздің жарасы.

...Қызыға берме ұрысқа, зияны тиер ырысқа.

Себепсіз еш ұрыс болмас, ұрыс болса, тұрыс болмас.

Қырғи болып құтырып, қызыл етті аңсама.

Қаршыға болып құтырып, қасқыр етін аңсама.

Тұйғын болып құтырып, түлкі етін аңсама.[2, б. 10.]

Ал Бұқар жыраудың бас тақырыбы: дүние көркі — адам, адам көркі — оның жасар игілігі, белді қасиеттері; дүние – бай мен жарлы-жақыбайға ортақ, алма-кезек, мұнда мәңгі байлық та, жарлық та, көптік те, жалғыздық та жоқ. Адамның табиғатынан белсенді тұлға екендігіне жырау айрықша мән береді. Адамзаттың баласы

Атадан алтау тумас па,

Атадан алтау туғанмен

Оның ішінде біреуі арыстан болмас па!

Арыстанның барында

Жорғасы болса мінісіп,

Торқасы болса киісіп,

Толғамалы қамшы алып,

Толғай да толғай дәурен сүрмес пе [2, б.44], – деген

толғауы осы ойдың айғағындай.

Гуманизм туралы қорытындылай айтсақ, тек ежелгі классикалық әдебиеттерді оқу және соған сай әрекет ету арқылы ғана адам өзін жақсылыққа бағыттай алады.

4. Тәжірибе – адамның әлеметтенуі барысында меңгерген білім, іскерлік, дағдысының жиынтығы. Адамның ішкі түйсінуі, сезімі, қабылдауы, қиялынан, іске асыруынан өткен идеялары. Адамның ішкі қазанында қайтап шыққан рухани азық десек болады. Жалпыны ойлау ниетінен туғандықтан жекеден шыққанымен жалпыға ортақ даналық.

«Даналықты білімнен гөрі ақыл-парасатпен өлшеген дұрыс. Білім оқумен келсе, ақыл-парасат тоқумен келеді; білгенінді ой елегінен өткізіп, тәжірибемен ұштастыру арқылы ақыл толысады», - дейді ғалым Тілекжан Рысқалиев[6, б. 26.] Білім қашанда өткінші, уақытша, относителді болып келсе, Даналық болса ешқашан да құнын жоймайды, тозбайды, ескірмейді. Даналардың сөздері қай кезде де жөн, актуальды. Білім жеке нәрселерді қамтыса, даналық жалпыны, жекелердің байланысын тұтас бейнелейді. Көпті көріп байқау, алысқа көз тастау, тереңге бойлау, заттар мен құбылыстардың мәніне үңілу – даналықтан, парасаттан күтеріміз осы. Осы тұста белгілі қоғам қайраткері Д.А.Қонаев туралы естеліктен мысал келтіре кетейік. 1949 жылы Сыр суы тасып, қаланы су басып кету қаупі туады. Қала сыртындағы үлкен бөгет судың тасқынына шыдамай бұзылады. Суды тоқтату үшін көп адамдар, техника жұмыс жасағанымен суды тоқтата алмайды. Бір күні дейді, - Қонаев, қасымызға бетін әжім басқан, еңкіш тартқан шал келді. Ол: -Босқа әуре боласындар. Бүйтіп жырынды суды тоқтата алмайсындар, оны қарабуралау керек, - дейді. Түсінбей аңтарылған адамдарға ол: - Он бес құлаш келетін арқанның төрт бесеуін жерге қатар жаю керек. Аралары шамамен бір метрдей болсын. Үстіне сабан төсеп, оның арасына шым (құм, тас) салу керек. Сосын киіз шиыршықтағандай етіп сабанды арқанмен

орап бойлап, су жырған жерді бітеу керек. Айтқандай тоған жасап, тасқын суды тоқтатады. Даналық деген осындай өмір сабағында.

Атақты неміс философы Иммануил Канттың ілімінде «априори» және «апостериори» деген екі ұғым бар. Біріншісі тәжірибеге дейінгі дегенді, екіншісі тәжірибеден кейінгі дегенді білдіреді. Мысалы, ол үшін ойлау категориялары (кеңістік, уақыт, себептілік, қажеттілік пен кездейсоқтық, мүмкіндік пен шындық және т.б.) адамға априори, яғни тәжірибеге дейін берілген деп саналады. Демек, адам ойы осы алдын-ала берілген арналармен ағылады, ойлаудың формалары, заңдылықтары, принциптері дәл осылар болып табылады. Ал тәжірибе арқылы (апостериори) қол жеткен фактілер осы ой формаларымен қамтылып, қорытылып жатады делінеді. Әрине, Канттың бұл айтқанымен толық келісе қою қиын, өйткені ойдың формалары (категориялар) адамзаттың мыңдаған жылдар бойы жинақтаған тәжірибесінің түйіндері, сол адамзат өмірі тарихының қойнауында қалыптасқан тастүйнектері. Рас, қазіргі уақытта жекелеген адам үшін олардың априори (тәжірибеге дейінгі) берілген болып қабылдануы әбден мүмкін. Дәл сол сияқты, біздің ойымызша, әрбір адам баласы үшін адалдық, әділдік, кісілік, ар-ұят, инабаттылық, обал, сауап сияқты өз ұғымдар жастайынан құлағына құйылып, бұлжымас өмір заңдылықтары ретінде, яғни априори берілген принциптер ретінде, жан дүниесіне терең енуі тиіс. Сонда ол мұндай ұғымдарға ұйып, өмір бойы соларды берік ұстап, көздің қарашығындай сақтап, баптап өтетін болады. Өмірмәнділік мәселелерді соларға орай шешіп, іс-әрекет жасайтын болады. Бұрынғы заманда қазақи тәлім-тәрбие осы қалыптас болатын. Үлкенді сыйлау, біреудің ала жібін аттамау, әділдікке бас ұру, таза, адал болу, әлсізді мүсіркеу, қол үшін беруге әрдайым даяр болу, инабатты өмір салтына ден қою, міне, осындай және осы сыбайлас қасиеттерге баулу қазақи тәрбиенің астарында жататын. Адам, дейді Монтень, оқыған, білгенін ішінде ғана сақтамай басқалармен бөлісуі, пікір алысуы керек. Сонда ғана білім сіңеді, адамның игілігіне айналады. Біздер, дейді Монтень, әдетте өзімізбен өзіміз болып, ойға шомғанды жақсы көреміз, өзімізбен өзіміз томаға тұйық болғанды қалаймыз. Сөйтіп, ой-өрісіміз тым тар болып келеді, көз алдымыздағыдан басқаны көре алмаймыз. Сократтан қайда туғанын сұрапты. Ол: - «Афинаданмын» демепті, «Әлем түлегімін» деп жауап беріпті. Сөйтіп, осы ой-өрісі сондай кең, әрі бай данышпан әлемді өзінің туған қаласындай көріп, оған, бүкіл адамзатқа өзінің бар білімін, махаббатын, қажет болғанда өмірін қиыпты.

Қай сұрақтың болсын мағынасына тереңінен үңілу керек. Қазақта сөз бар: «Түйеші тайы мен тайлағын айтады, шаштараз қайшы мен қайрағын айтады. Ал есік алдында отырған қариялар қайдағы мен жайдағыны айтады» - деген. Осы «қайдағы мен жайдағыда» терең мән бар: өмір туралы, адам туралы, бұрынғы мен бүгінгі туралы, жақсы-жаман туралы әңгіме болады. Мұның тәжірибеге тікелей қатысы бар.

5. Құндылықтар. Адамның негізгі құндылықтары қандай, олар немен айқындалады? Адам әділеттілік пен шындықты неге адам өмірінің жоғары құндылығына бағалаған? Өйткені адалдық бар жерде қанағат, бақ-дәулет, парасат та бар. Адалдық сан ғасыр жырлаған ғұламалардың арманы болған. Йассауидің: «Қайда көңілі сынық, ренжулі адам көрсең, оны есірке, қайда жол үстінде зәбірленген, сондай ренжулі адамдарды көрсең, оларға жолдастық көмек көрсет, жәрдемдес», - деген хикметінен адам жүрегін жұмсартатын мейірім деген қасиетке үгіттеуін көреміз. Мейірім - адамдардың тән саулығы, жан саулығы, рух қуаттылығын сақтайтын қобдишаның кілті сықылды. Мейірім бар жерде махаббат та болады. Адал үлкен махаббат қана ең басты құндылық болып келеді. Осы қағиданы таныған адамдар ақиқат жолында болмақ, яғни қандай қызметпен айналысса да ренжімей, қиналмай атқарады (үй тазалаудан бастап... бала оқытуға дейінгі). Дана халқымыз ол туралы: «Ерден ердің несі артық – бір-ақ ауыз сөзі артық, Әйелден әйелдің несі артық – тыныш атқарған ісі артық».

Құндылықтар қоғам және адам үшін ең маңызды әдеттер, нормалар мен мағыналар қызметін өзіне бағындырады, реттейді. Сонымен қатар құндылықтар бағыт беру рөлін атқарады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтар арқылы

бағалайды. Құндылықтық сана заттың біз үшін қаншалықты бағалы, оның құндылығы неде екенін зерттейді.

Мәселен, француз ойшылы Мишель Монтеннің өзі туралы жазған «Тәжірибе» еңбегі адамзатқа құнды еңбек. Өйткені онда *ойлау еркіндігі, шындыққа сәйкестік* деген қағидалар негізгі болып келеді. Ал олар негізгі құндылықтар екендігі даусыз. Енді Монтень сөйлесін: «көбімізге, Сократ айтқандай, тек қана өмірде пайдаға асатын нәрселерді білгеніміз жеткілікті.... Ең алдымен жасөспірімге ақылды және жақсы болу үшін не істеу керектігін ұқтыру керек; содан кейін оны логиканың, физиканың, геометрияның және риториканың негіздерімен таныстыру керек. Білім – процесс. Ол білмеуден, таңданудан басталады. Білместік – білімнің басы да соңы да. Осы ойымен ол таным процесінің күрделілігін айтқысы келеді. Мысалы мысықпен ойнап отырған адам мысық оны ермек етіп отыр ма білмейді» [6, б. 138].

Дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды. Біздің қоғамда әртүрлі мәдени элементтер бір-бірімен біріккен және бірін-бірі толықтырып тұрады, біріне-бірі нәр беріп тұрады. Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек. Тұлғаның дамуы мен әлеуметтенуінде әр халықтың және бүкіл адамзаттың рухани және материалдық өмір саласындағы байлығы – этникалық мәдениет сарқылмайтын мүмкіндіктерге ие.

Қорыта айтатын болсақ, әлеуметтендіру – өзгеден ілгенінді өз меншігіне айналдыру негізінде, халық сынынан өту арқылы, өмірде өз орныңды табу деген сөз. Ол үшін адам кең пейілді болуы шарт (Ибраһим Құнанбаев тілінде ол жәуанмәртлік). Кең пейілділік үш асыл қасиеттен құралады, олар: шындық, жомарттық және даналық. Бұлар әр адамның бойында бар. Тек гүлдендіру үшін талап, ізденіс деген құрал қажет.

Егер осы үдерісті қолға алмасақ, әлеуметтенбеген (өтірікші, сараң, ашушан) адамдар санатында боларымыз хақ. Сондықтан Сыпыра жырау айтқандай: Би қасында биік, Ел ішінде иық бола білейік! Және бір айта кететін құнды ой: адам әлеуметтену аясында уақытқа байланысты үш топқа бөлінеді, бірі және бірегейі өз өмірін болашақпен байланыстырған адамдар. Олар уақытты босқа өткізбейді, шығармашылықпен айналысады; екіншілері өз өмірін қазіргі уақытпен байланыстырады, яғни күйбең тірлікпен әуестенетіндер; үшіншілері өмірін өткен шақпен байланыстырып, өкініштен арыла алмай, қор болады. Оқы да ойлан!

Әдебиеттер

1. Рапацквич Е.С. Золотая книга педагога. Под общ.ред. А.П.Астахова. -Минск: Современная школа, 2010.-720 с.
2. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Құрастырған Е. Дүйсенбайұлы.- Алматы: Жазушы, 2008. 1том.- 400 бет.
3. Қоңырбаева С.С. Отбасы: бала мен ата-ана - Алматы, 2006.- 199 бет.
4. Серия «Эрудит». Язык и фольклор. – М.: ООО «ГД «Издательство Мир книги», 2006.- 192 с.: ил.
5. Жолдыбайұлы Қ. Имани гүл. - Астана: Изд.АСТ Полиграф, 2011.- 384 бет
6. Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу) Алматы: «Ақыл кітабы», 1999.- 240 бет.

Ашық сабақ мәселелері

С.Е.Қаңтарбай

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

*В статье рассматриваются особенности открытого урока от обычного урока.
The article considers peculiarities of a demo lesson as compared to an everyday lesson.*

Ключевые слова: *открытый урок, методическая работа, педагогический опыт.*
Key words: *a demo lesson, methodical work, pedagogical experience.*

Педагогикалық процесті демократияландыру, ізгілендіру оқу-тәрбие жұмысының қандай да саласын болса да жаңаша құруды талап етеді. Сол жаңа талаптарға бағыттай ашық сабақ және сабақ өткізу әрбір мұғалімнің шығармашылық деңгейіне тәуелді екендігі баршамызға белгілі.

Тәжірибе көрсеткендей кейбір мұғалімдердің ашық сабақ пен сабақ ұғымын айыра алмайтындығы байқалады.

Демек, оларды ашық сабақтың табиғатын жете меңгермегені деп түсінгеніміз жөн.

Осыған орай ашық сабақ пен сабақтың өзіндік ерекшеліктеріне тоқтауды жөн көрдік.

Ашық сабақ - әдістемелік жұмыстың тиімді жолдарының бірі, баршаға тәжірибе мектебі екені де белгілі, әсіресе, жас мұғалімдер үшін.

Тәжірибе көрсеткендей, ғылыми негізде ұйымдастырылған ашық сабақтың берері мол.

Ашық сабақтың мынадай мақсатта өткізілетінін есте сақтағанымыз дұрыс:

- мұғалімдердің іс-тәжірибесін зерттеу, жинақтау, тарату;
- озат іс-тәжірибені шығармашылық тұрғыда іске асырудың жолдарын көрсету;
- шеше алмай жүрген педагогикалық мәселелердің шешу жолдарына кәміл сендіру.

Ашық сабақ әдістемелік жұмыстың бір түрі ретінде жоспарлы түрде жүргізіледі. Ал, сабақ – оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі формасы, оның өзіндік белгілері және құрылымы бар. Ол педагогикалық әдебиеттерде толық қарастырылған. Мысалы, сабақ – оқу процесін ұйымдастырудың ең тиімді формасы [1].

Енді ашық сабақты кім жоспарлайтындығына тоқталайық, оның да өзіндік ерекшеліктері бар. Ашық сабақты белгілі бір мақсат негізінде мектеп басшылары, оқу-әдістемелік бірлестіктің жетекшілері, сондай-ақ мұғалімнің өзі де жоспарлауы мүмкін. Әдетте, мектеп тәжірибесінде үшеуі де орын алған. Бұл – құптарлық іс, себебі жаңалықтың жаршысы болу әр мұғалімнің төл міндеті.

Ашық сабақтың тақырыбын, мақсатын педагогикалық ұжымның мүмкіншілігіне, қажеттілігіне қарай анықтаған дұрыс болады.

Көпшілік жағдайда ашық сабақтың тақырыбын анықтау мұғалімдердің өздеріне тапсырылады. Мұның қандай тиімді жақтары бар? Біріншіден, мұғалім уақыт рухына сай өз мүмкіншілігін, қабілеттілік дәрежесін, шығармашылық ізденістерін ортаға салып, ұжымдық пікірге ие болады. Екіншіден, өзі шеше алмай жүрген педагогикалық мәселелеріне әріптестерінің ой бөлісулеріне ие болып, оңтайлы болашаққа нәр алады. Үшіншіден, мектеп басшылары, оқу-әдістемелік бірлестік жетекшілерінің тілектеріне орай педагогикалық ізденістерінің тиімді жаңалық жақтарының ішкі сырын ашуға жағдай жасалынады.

Мектеп басшылары, оқу-әдістемелік бірлестік жетекшілері бағдарламаның кейбір өте ауыр тақырыптарын өтудің тиімді жолдарын іздестіру мақсатында да, сондай-ақ мұғалімнің тілек-өтінішіне қарай ашық сабақ ұйымдастырылуы мүмкін. Осындай жағдайлардың мектеп тәжірибесінен кең өріс алғаны игілікті іс, жалғасын табады деген сенімдеміз.

Тәжірибе көрсеткендей мұғалімдердің өзара сабаққа қатысуы мен ашық сабақ өткізуде мақсатын анықтап, оларға талдау жасауда да кейбір түсінбеушіліктер кездесіп қалып отырады. Осыған орай, осы ерекшеліктерге тоқталғанымыз жөн болар.

Өзара сабаққа қатысуда да, ашық сабақ өткізуде де мұғалім, оқу-әдістемелік бірлестіктің жетекшілері, мектеп басшылары да нақтылы мақсатты анықтап алулары керек. Себебі, сабақ барысында ашық сабақтың негізгі бағдар белгіленіп, алған мақсат төңірегінде болуы тиіс. Демек, сабақты талқылағанда, талдағанда, қорытындыға ой тұжырымын тізгенде, ұсыныс-тілектер білдіруде мақсат негізгі ойға тиек болуы тиіс. Осыған орай сабақтың сан алуан сырларына зейін аударылмауы керек деген пікір тұмауы тиіс. Олар да бағдарда болады, бірақ зейін ашық сабақтың мақсатына бағытталуы керек.

Жай өзара сабаққа қатысу мен ашық сабақ мақсатының өзіндік ерекшеліктері бар. Ашық сабақтың қандай мақсатта өтетіндігін жалпылама бағытта жоғарыда тоқталған едік. Енді нақтылы түрде бірнеше мысал келтіргеніміз орынды болар. Олар:

- оқушының танымдық белсенділігін, оқуға деген ынтасын оятудың тиімді әдістері мен тәсілдерін тәжірибеде көрсету;
- ғылыми деректерді орынды пайдалана білу жолдарын негіздеу;
- көрнекі және техникалық құралдарды пайдалана білудің ұтымды жолдарын ұсыну;
- озат іс-тәжірибені шығармашылық жолмен іске асырудың жолдарын белгілеу;
- сабақты ұлттық ойындар негізінде өткізудің жолдарын көрсету;
- қабілетті оқушылармен жұмыс ұйымдастырудың тиімді жолдарын анықтау;
- дарынды оқушылармен жүргізілетін жұмыстардың түрлерін тәжірибеде негіздеу;
- ғылым жаңалықтары мен озат тәжірибені қолдана білудің тиімді жолдарын анықтау;
- оқу қызметін толық қалыптастыру арқылы оқушының оқуға ынтасын ояту, қызығушылығын да дамытудың жолдарын дәлелдеу;
- дамыта оқытудың әдіс-тәсілдері;
- адамгершілік қазыналарды игерудің ұтымды әдістерін көрсету;
- оқушылардың өз білімін өзі бағалаудың тәсілдерін қарастыру, т.б.

Демек, ашық сабақ барысында сан алуан міндеттерді шешуге болады. Демек, ашық сабақтың мақсатын әр түрлі қырынан анықтауға болады.

Ашық сабақтың ерекшеліктерін айта келіп, мынандай қорытындыны ұсынуға болады:

- ашық сабақ – әдістемелік жұмыстың түрі;
- ашық сабақтың мақсатының шынайы сабақ барысында жүзеге асуы;
- сабақ-оқыту жұмысын ұйымдастырудың формасы;
- ашық сабақ мектеп басшыларының өтініші бойынша жоспарлануы;
- ашық сабақтың мұғалімнің өз өтініші бойынша жоспарлануы;
- ашық сабақтың оқу бағдарламасының қиын тақырыбы бойынша жоспарлануы.

Әдебиеттер

1. Бабаев С.Б., Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика: оқулық.-Алматы, 2005.-228 бет.
2. Қаңтарбай С.Е.. Бастауыш сыныптарда сабаққа талдау жасау әдістемесі.-Ақтөбе, 1994. -21 бет.

УДК-371.315.7

АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ БІЛІМ КЕҢІСТІГІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж.Ж.Сарқұлова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы, Қазақстан*

В данной статье исследуются эффективность и особенности использования информационной коммуникативной технологии в образовательном пространстве. The article studies efficiency and peculiarities of using information communication technologies in educational environment.

Ключевые слова: компьютер, интерактивная доска, дистанционное обучение, информационные коммуникативные технологии.
Key words: computer, interactive blackboard, e-learning, information communication technologies.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталды. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Қоғамды ақпараттандыру – экономиканың, ғылымның, мәдениеттің дамуының негізгі шарттарының бірі. Осы мәселені шешудегі басты рөл мектепке жүктеледі.

Білім берудің маңызды шарты жергілікті мектептердегі педагогикалық психологиялық қызметінің ақпараттық мәдениетін, оқу процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыра отырып, өздігінен білім алу құштарлығын дамыту болып табылады. Жаңа ғасырдағы жергілікті мектеп алдындағы міндет – егеменді еліміздің жас ұрпағын жан-жақты дамыта отырып тәрбиелеу. «Елімізді 2050 жылы барысқа айналдыратын күш – мектеп партасында отырған оқушылар мен 15-20 жас аралығындағы жастар» деп Елбасымыз бекер айтқан жоқ [1]. Өйткені Қазақстанның бүгіні мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллекулдық деңгейін жоғары етіп қалыптастырудың бірден бір жолы – оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс – тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Бұл ретте мұғалімнің терең біліктілігі қажет. Біліктілік – бұл білімдегі, тәжірибедегі, берілген білімді меңгертудегі бейімділік, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік. Қоғамның қарқынды дамуы, көбіне оның білімімен және мәдениетімен анықталады. Сондықтан, білім жүйесін құру, қоғамды мына күнде дамып отырған компьютерлендірілген әлемге дайындау – бүгінгі күннің ең негізгі және өзекті мәселесі. Сол сияқты жергілікті мектептердегі педагогикалық психологиялық қызметінің ақпараттық мәдениетін дамыту оқушылардың қабілетіне де ерекше әсер етеді.

Білім беру жүйесінің басты мақсаты – білім алушының оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында педагогикалық психологиялық қызметінің ақпараттық мәдениетінің дамуы арқылы оқытуды пайдалануға болады, сонда педагог өзі білетін, өзі жақсы меңгерген, бейімделген техникалық құралдарды сабақта тиімді қолданады[2]. Сондай-ақ, оқушы өзіне қажетті оқу материалдарын ақпараттық-коммуникациялық технологиялары арқылы іздеп таба отырып, толықтыра алады.

Қазіргі кезде жергілікті мектептерде педагогикалық психологиялық қызметінің ақпараттық мәдениетін дамуының жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық коммуникативтік технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. Білім берудегі ақпараттық коммуникативтік технологиялар ұғымы оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары, қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары компьютерлік оқыту технологиялары және т.б., тіркестермен тығыз байланысты. «Баланың ынтасын арттыру үшін оқытылатын нәрседе бір жаңалық болуы керек» деп Ж. Аймауытов айтқандай әр сабақты жаңаша түрде өтуге ұмтылу қажеттігі туындайды. Ақпараттық коммуникативті технологияны әр мұғалім өз сабақтарына пайдалана отырып, оқушылардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға қызығушылығын арттырып, логикалық ойлау қабілетін дамытуға болады. Мұғалім мен оқушылардың шығармашылық ізденісіне мол мүмкіндік ашып, алған білімдерін өмірде қолдана білуге тәрбиелеу біздің басты міндетіміз. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникативтік байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Ақпараттық – коммуникативтік технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық қызметін жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Жедел дамып отырған ғылыми –техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды[3].

Ақпараттық технологиялық дамуға және оның қарқынына экономиканың жағдайы, адамдардың тұрмыс деңгейі, ұлттық қауіпсіздік, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады. Тұтас дүние қалыптастыру мен қоғамдастықтар, жеке адам мен бүкіл дүниежүзілік қоғамдастықтың өмір сүруі үшін жаңа жағдайларды қамтамасыз етуде ақпараттық – коммуникативтік технологиялар маңызды роль атқарады. Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы орайда келешек қоғамымыздың мүшелері — жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет. Ақпараттық коммуникативтік технологияны пайдаланып, оқыту құралдарында жаңа иллюстрация түрлерінің пайда болуы, қағаз тасымалдауыштарда бастырылып шығарылған, дәстүрлі оқулықтарда қолданылған алдыңғы тәсілдерден мүлдем бас тартуды білдірмейді. Дәстүрлі оқу кітаптарын иллюстрациялау және полиграфиялық безендендіру аймақтарында едәуір тәжірибе жинақталған. Осыған байланысты иллюстрацияның өзі, басылымның элементтерін кеңістікте топтастыру ерекшеліктері, жеке элементтердің басым көрсетілуі (көзбен қарағанда), қабылдаудың физиологиялық жақтары (баспаның айқындығы, қаріп ерекшеліктері т.б.) ерекшеленеді. Ақпараттық – коммуникативтік технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

Ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы мұғалім оқушының интеллектуалдық, рухани азаматтық және басқа да адами келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізеді.

Ақпараттық технология – ізденімпаздыққа үйретеді. Сондықтан, бүгінгі компьютерлендірілген ғасырда ақпараттық-коммуникативтік технологиялар құзыреттілігін арттырып, пайдалану арқылы ғылымның кез-келген саласын жылдам дамытып, одан нақты тиімді нәтиже алуымызға болады. Дәстүрлі білім берумен қатар, қазіргі білім беру және ақпараттық технолгияларды негізделген дәстүрлі емес оқыту амал-

тәсілдері кеңінен қолданыла бастады. Бұл интернет- технологиялар немесе электронды білім беруге негізделген ашық және қашықтан оқыту жүйелері[4].

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану – педагогикалық іс-әрекеттердің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үрдісін жетілдірудің бірден бір жолы. Сондықтан компьютерлік желілерді, интернет жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиалық технологияларды, қашықтан оқыту технологиясын пайдалану оқу орындарында ақпаратты-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасайды.

Қашықтықтан оқытудың тиімділігі мектептегі мүмкіндігі шектеулі балалар үшін маңызы өте зор. Біздің мектептің үйден оқитын оқушылары толығымен компьютерленіп, жоғары жолақты интернет желісіне қосылған. Сол оқушылардың сынып оқушыларымен еркін сөйлесуіне жағдай жасалып, веб камерасы арқылы сабақты түсіндіріп, сынып оқушыларының түсіндірген сабақтарына бірге атсалысып отырады. Сонымен бірге электронды пошта арқылы берілген тапсырмаларды орындап, мұғалімге жібереді. Оқушының жұмысы тексеріліп, қосымша тапсырмалар алуына еркін жол ашылды. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Мультимедиялық оқулықтар біріншіден оқушылардың қызығушылығын арттырады, екіншіден зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар оқушының білім алу кезеңінде оқу іс-әрекетіне белсенділігін арттыра түседі.

Ақпараттық коммуникативтік технологияны пайдалану жөніндегі қызметтің мақсаты үйренушінің шығармашылық әлеуметін дамыту; коммуникативтік әрекеттерге қабілетті болуды дамыту; сараптамалық – зерттеу қызметі дағдыларын дамыту; оқу қызметі мәдениетін дамыту; оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерін қарқындыландыру, оның тиімділігі мен сапасын арттыру; қазіргі қоғамның ақпараттануымен байланысты пайда болатын әлеуметтік тапсырысты өткізу. Ақпараттық коммуникативтік технологияны пайдаланудың мәні компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін баланың жеке тұлғасын дамыту проблемасының маңына топтасқан дидактикалық әдістемелік проблемалық міндеттерді шешуге бағындыру болып табылатындай.

Қорыта келгенде, қазіргі кездегі жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісінде әлеуметтік сұраныс технология деңгейінің жетістігін талап етеді, яғни оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын модернизациялау деңгейінен (бағдарлама, оқулық, оқу курстары) өтіп, екінші саты-ақпараттық технология деңгейіне көтерілу. Ақпараттық технологияны қолданудың тиімді жақтарын зерттей отырып, үздіксіз жүйелі жұмыс жасау – білім субъектілерін дамытуда үлкен нәтижелерге жеткізеді, сонымен қатар білім сапасын да арттырады.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы.
2. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Астана, 2010 жыл.
3. Қазақстан мектебі. №6, 2006 жыл.
4. Ержанова А. Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану. –Алматы. 2005.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ

Г.Б.Жукенова, Г. Ж.Суйналина

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Хобдинская средняя школа

г. Актобе, Казахстан

Мақалада «сөз мәдениеті» және «сөйлеу мәдениеті» түсініктерінің мән-мағынасына терең талдау жасалған. Мұғалімнің сөйлеу мәдениеті оның коммуникативтік қызметі барысында байқалады. Сондықтан оған ана тілін жетік меңгеруімен қатар сөйлеу мәдениетін көтеру барысында психологиялық-педагогикалық жағдайларды ескере отырып өзін-өзі өрлетуі маңызды.

The article interprets the essence of the concept "standard of speech", "speech culture". The speech culture of the teacher is revealed in his communicative activity: i.e. in the course of pedagogical communication. Pedagogical culture is an essential feature of the teacher's personality and involves scaled constructs. The way to the establishment of the relations of cooperation between the pupil and the teacher is through the formation of the culture the teacher's speech, perfection of abilities to be fluent in the mother tongue in various situations of communication. Certain psychological and pedagogical conditions play a great role in the formation of speech culture.

Кілт сөздер: сөз, сөз мәдениеті, сөйлеу мәдениеті.

Key words: *standard of speech, speech, speech culture*

Проблемы снижения культуры речи в нашей стране, тенденция к распространению жаргона и просторечия является актуальной, ей уделяется особое внимание, так как культура речи приобретает социальную значимость.

Повышение речевой культуры учащихся - одна из актуальных задач, стоящих перед современной системой образования. Известно, что одним из показателей уровня культуры человека, мышления, интеллекта является его речь, которая должна соответствовать языковым нормам.

Признание приоритета развития образования для цивилизации, отдельного государства, общества, каждого человека на сегодняшний день можно считать общепринятым фактом, подтверждение которому находится в основных законодательных актах и программных документах в области образования (Закон РК «Об образовании»), а также в научных публикациях (Б.С. Гершунский, Ю.В. Сенько, В.А. Ситаров, В.А. Слостенин, Е.Н. Шиянов и других ученых).

В послании президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева сказано «...мы обязаны сформировать передовую казахскую культуру новой эпохи, органичную и созвучную ценностям мировой культуры...» [1]. Следовательно, мы должны формировать мировоззрение и ориентированность на мировую культуру посредством воспитания через культуру народа, прививая патриотизм и принадлежность к своей стране подрастающему поколению.

В обществе формируется устойчивый и долговременный запрос на личность яркую и свободную, инициативную и высокопрофессиональную. Поэтому образование как социокультурный феномен должно быть нацелено не на формирование личности с заранее заданными свойствами и качествами, а на создание условий для полноценного развития потенциала человека, реализации его потребностей в самоизменении и самоопределении.

Проблема формирования речевой культуры речи имеет неодинаковое выражение в разных возрастных группах и распространяется в основном на школьников подросткового возраста. Следовательно, исключительной задачей всех образовательных учреждений и педагогов, работающих в них, является создание благоприятных условий для формирования и повышения речевой культуры.

Известно, что человек, будучи по своей природе существом социальным, не может жить вне связи с другими людьми: он должен советоваться, делиться мыслями, чувствами, а началом связи служит общение. Основным способом удовлетворения потребности ребенка в общении является речь. Для этого необходимо мотивировать желание детей быть образованными, а так же готовность осознанно прилагать к этому усилия.

Важным для этого коренного улучшения культуры речи будущего поколения является педагогический уровень мастерства и культуры речи учителя. В силу этого крайне важно, чтобы речь учителя была на высоком педагогическом уровне.

Формирование потребности быть культурным, мотивирование их учения, положительный, достойный пример преподавателя - это самый близкий путь к образованности нации, от которого во многом зависит благополучие нашей страны в частности, в будущем.

Развитие речевой культуры ориентирует учащегося не только на приобретение знаний, умений и навыков, но и на контроль за собственным развитием в контексте культурологической концепции. Основой речевой культуры, эталоном явлений, осознаваемых в качестве нормативных, признается литературный язык, где закрепились и накапливаются культурные традиции народа.

Проблема речевой культуры занимает значительное место не только в лингвистической науке, но также затрагивает вопросы психологии и педагогики и приобретает значимость для общества. Практически все стороны процессов воспитания и обучения опосредованы речевой культурой. Исходя из этого, педагогам необходимо создавать положительный фон для повышения культуры речи учащихся.

Анализ современной литературы по вопросам языкового образования свидетельствует о необходимости рассмотрения проблемы развития речевой культуры учащихся в тесной связи с культурой и в частности с культурой личности. Научные исследования, проводимые в данном контексте, ведутся по комплексу направлений. Основные аспекты проблемы отражены в трудах Е.Н. Ширяева, С.С. Степановой, П.Л. Сопер, Г.О. Винокура и других исследователей по разным проблемам взаимоотношения языка и культуры.

Актуальность данной проблемы обусловлена ухудшением культуры речи у подрастающего поколения, так же пассивностью посещения библиотек, увеличения числа школьников, употребляющих брань, и более того, снижением возрастных рамок среди школьников, употребляющих жаргон и просторечия.

Культура речи всегда была предметом особого внимания, ведь, чтобы добиться успеха, надо, прежде всего, научиться общаться. Это уже стало аксиомой для многих. Но не для всех. Главное в общении - искусство взаимодействия собеседников. Люди постоянно сталкиваются с самыми различными проблемами межличностного общения при организации совместной деятельности. Многие серьезные проблемы возникают из-за неумения партнеров правильно организовать общение друг с другом.

Культура речи должна быть освоена каждым ребенком, школьником. Ведь самые интересные и плодотворные учебно-воспитательные материалы, самые активные и прогрессивные методы учебно-воспитательного воздействия «зарабатывают» только тогда, когда будут обеспечены верным, соответствующим общением педагога и учащихся. Высокая культура речи предполагает достаточно высокий уровень общей культуры человека, сознательную любовь к языку, культуру мышления. Вершиной речевой культуры, эталоном и «точкой отсчета» явлений, осознаваемых в качестве нормативных, признается литературный язык, где закрепляются и накапливаются, как в сокровищнице, культурные традиции народа, достижения мастеров слова, писателей. Словосочетание «культура речи» является синонимом «речевая культура».

Для начала разберем подробнее составляющие понятие «речевая культура»: культура и речь.

Многообразие существующих в мире философских и научных определений культуры не позволяет сослаться на это понятие как на наиболее очевидное обозначение объекта и предмета культуры и требует более четкой и узкой его конкретизации [2,25].

Культура, по утверждению Г.М. Коджаспировой формируется в процессе развития личности и включает в себя мотивационную (воспитание), информационную (образование) и операционную культуру (обучение и воспитание) [3,41]. Культура речи относится к последней и выделяется как составляющая общей культуры.

Понятие «речевая культура» имеет психологические корни, в основе которых лежит речь. Теоретический анализ речи дан в трудах Р.С. Немова, А.Г. Маклакова, А.А. Крылова и других.

Речь - система используемых человеком звуковых сигналов, письменных знаков и символов для представления, переработки хранения и передачи информации [4, 675].

Речь - это специфически человеческий способ формирования и формулирования мыслей с помощью языковых средств. Сложность овладения речью состоит в как можно более полном и совершенном овладении знаками языковой структуры [5,134].

Речь - это процесс общения людей посредством языка. Для того чтобы уметь говорить и понимать чужую речь, необходимо знать язык и уметь им пользоваться [6,323].

Культура речи как процесс - это культура деятельности по созданию текста. Она включает в себя очень многие аспекты речи:

- культуру самого процесса рече - творчества - процесса общения;
- культуру владения языком как основным средством речи;
- культуру владения несловесными средствами речи;
- культуру создания продукта речи - текста;
- культуру восприятия текста в процессе его создания в устной речи или как результата - в письменной речи;
- культуру ответного реагирования на высказывание;
- культуру отношения к письменным текстам и так далее.

Таким образом, речевая культура проявляется:

- 1) в постановке цели речи с учетом определенных условий общения и этичности мотивов речи;
- 2) в выборе средств для достижения этой цели;
- 3) в выборе форм ответной реакции на реальную или потенциальную речь партнеров по общению.

Все составляющие речи, таким образом, можно рассматривать как элементы культуры речи, культуры общения и культуры в целом. Следовательно, культура речи представляет собой область проявления в речевой деятельности физической, материальной и духовной культуры личности и общества в целом [7].

В настоящее время словосочетание речевая культура и культура речи используются как синонимы. Рассмотрим несколько определений «речевая культура» и «культура речи», приведенных из словарей:

1. Речевая культура - составная часть культуры народа, связанная с использованием языка [8].
2. Речевая культура, по утверждению С.Д. Якушевой, это — личностная культура, развивающаяся на основе принципа объективно существующих связей между языком и познавательными процессами, предполагающая чувство стиля, развитый вкус и эрудицию [9,59].
3. Культура речи - владение нормами устного и письменного литературного языка (правилами произношения, ударения, словоупотребления, грамматики, стилистики), а также умение использовать выразительные средства языка в различных условиях общения в соответствии с целями и содержанием речи [10,247].

4. Культура речи - это такой набор и такая организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач [11,57].

5. Культура речи - совершенное знание норм устного и письменного литературного (т.е. "правильного", культурного) языка, которое включает правила произношения, ударения, грамматики и т.д.. Культура речи непосредственно связана с культурой мышления, интеллектуальным багажом людей. Культура речи предполагает выбор слов и выражений, наиболее ярко и правильно выражающих смысл, коммуникативные задачи речи, богатый лексикон носителя языка [12,47].

Речевая культура вырабатывает умения отбирать и употреблять языковые средства в процессе речевого общения, помогает формировать сознательное отношение к их использованию в речевой практике.

Речевая культура - визитная карточка человека, при всей предметной эрудиции отсутствие или недостаток подлинной речевой культуры может оказаться не только причиной важных профессиональных ошибок, но и фактором устойчивого личностного неприятия человека. Вследствие этого могут усиливаться раздражительность и реактивное мышление в целом, а собеседник испытывает безразличие к преподносимому.

Одним из первых этапов освоения культуры речи является, на современный взгляд, осознание сути речевой деятельности, так как умение человека общаться, речевая сторона его жизни, его социальный статус обеспечиваются умением создавать и воспринимать высказывания (тексты). Текст является продуктом социального взаимодействия. А умение создавать и воспринимать тексты позволяет человеку утвердить себя как личность.

Вторым же этапом можно назвать развитие и совершенствование механизмов речи.

Тренировка памяти, внимания, воображения, способности к предвосхищению так же необходимы говорящему или пишущему, как ежедневные занятия у станка балерине.

Речь в результате всего должна точно, логично, выразительно, доступно передавать то, что замыслили автор того или иного высказывания. Если этого не происходит, то либо человек недостаточно ясно осознал замысел текста, его смысл, либо он не может найти слова, формы структуры, обеспечивающие понимание сказанного, а, следовательно, он не владеет необходимым уровнем речевой культуры.

Итак, культура речи представляет собой такой выбор и такую организацию языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач.

Коммуникация в процессе общения предусматривает, что учитель и ученик в ходе совместной деятельности обмениваются различными представлениями, идеями, чувствами, настроениями и прочее, то есть информация не просто передается, а формируется, уточняется, развивается.

Следовательно, речевая культура:

- позиция личности, проявляющаяся в потребности взаимодействия с другими субъектами, целостности и индивидуальности, творческом потенциале человека и его способности поддерживать «мажорный характер» (Г.В.Звездунова) коммуникации, доброжелательное отношение к окружающим субъектам.
- система ценностей - регуляторов педагогической деятельности (аксиологический подход);
- предпосылка, цель, способ, инструмент педагогической деятельности, уровень самореализации в ней, ее результат и критерий оценки (деятельностный подход) [13];
- это концентрированное выражение личности педагога (личностный подход) [14].

При этом мы можем выделить основополагающее понятие для педагогов «речевая компетентность преподавателя» - это комплекс знаний, языковых и неязыковых умений и навыков общения, приобретаемых человеком в ходе естественной социализации,

обучения и воспитания. Несомненно, важную роль при этом играют природные данные и потенциал индивида [13].

Особый интерес представляют положения, выдвинутые Е.В. Бондаревской.

Педагогическая культура является сущностной характеристикой личности учителя и включает следующие составные компоненты:

- педагогическую позицию и профессионально - личностные качества;
- высокий уровень педагогических знаний и культуру профессионального мышления;
- профессионально - педагогические умения и творческий характер педагогической деятельности;

культуру поведения, общения, способность личности к саморегуляции [15]. Учитель, профессионально владеющий педагогической техникой, личается умением превращать в аппарат педагогического воздействия свои опии, голос (тон, сила, интонация), речь, жест, мимику. Умение управлять своими психическими состояниями, педагогически действенно и эмоционально крыто выражать свое отношение к воспитанникам является одним из инструментов профессиональной техники преподавателя [40]. Для нашего исследования представляет особый интерес именно эта их единая позиция - рассматривать речевую культуру как составную педагогической культуры, характеризующуюся личностной и профессиональной ценностью, направленностью на другого субъекта педагогического процесса, формирующуюся во всех видах деятельности. В качестве функций речевой культуры по отношению к человеку (вслед за И.Арнольдовым) мы выделяем:

- 1) интегративную (речевая культура делает педагогическую личность членом научно - педагогического общества, интегрирует его в социально - научное сообщество);
- 2) дифференцирующую (педагогическая личность включается в педагогический процесс как яркая индивидуальность, желающая и способная вести равноправный диалог с научным обществом);
- 3) смысло - жизненную (с помощью речевой культуры преподаватель обретает самого себя, строит стратегическую иерархию ценностей, на ее основе совершает новое порождение мира) [41].

Говоря о речевой культуре учителя, предполагаем, что наличие знаний норм и правил педагогического общения, а также представлений о структуре, сущности и функциях речевой культуры учителя, наличие коммуникативных умений и навыков также входят в её структуру наряду с вышеназванными ценностями. Поскольку главный инструмент профессионально - педагогической деятельности - это педагогическое общение во всех его проявлениях, постольку успех работы преподавателя будет зависеть от уровня культуры его педагогического общения. Поэтому, употребляя термин «речевая культура учителя», мы имеем в виду культуру педагогического общения и сознательно употребляем термин «коммуникация» в широком смысле слова, ставим знак равенства между понятиями «коммуникация» и «общение», а, следовательно, речевая культура преподавателя - это ничто иное, как культура педагогического общения.

В.А.Мищенко определяет место категории речевой культуры учителя в системе родовых понятий: педагогическая культура, педагогическая деятельность, педагогическое общение, куда входят речевая культура и технология педагогического общения.

Речевая культура учителя проявляется в его коммуникативной деятельности: т.е. в процессе педагогического общения. Через формирование культуры речи учителя, совершенствование умений свободно пользоваться родным языком в различных ситуациях общения лежит путь к установлению отношений сотрудничества между учеником и учителем.

Разнообразие форм организации учебного процесса позволяет развивать речевую культуру учащихся:

- урок - конкурс;

- урок - прессе - конференция, когда содержание оформляется по запросу (по вопросам) учащихся с привлечением нескольких учителей;
- урок с провокацией (с запланированными ошибками), формирующий умения учащихся оперативно анализировать, ориентироваться в ошибках грамматики и оценивать ее. Может использоваться как метод «живой ситуации»;
- урок - диалог, где содержание подается через серию вопросов, на которые ученик должен отвечать непосредственно в ходе урока;
- урок с применением игровых методов (методы мозговой атаки, методы конкретных ситуаций и так далее.), когда школьники сами формулируют проблему и сами пытаются ее решить.

Таким образом, совершенствование способностей использовать язык как средство общения, самовыражения и саморазвития и активизация речевой деятельности на уроках способствуют формированию речевых компетенций и функциональной грамотности учащихся [16].

На занятиях учащиеся должны видеть и анализировать разные варианты речевого поведения в различных коммуникативных ситуациях и учиться по аналогии выбирать тот вариант, который больше всего подходит к заданной учебной ситуации. Кроме того, полезно использовать разного рода дополнительный информативный материал, например, выбирать для чтения и аудирования тексты, рассказывающие о принятых в данном языковом сообществе правилах общения в разных жизненных ситуациях. Поэтому главная цель упражнений, используемых на уроке, по мнению педагога, состоит в том, чтобы помочь учащимся освоить языковой материал на уровне, достаточном для участия в реальной коммуникации.

Речевые упражнения развивают умение творчески комбинировать разные языковые средства для достижения коммуникативной цели, развивают речевую инициативу учащихся. Для развития навыков диалогической речи используются ролевые ситуации, которые предусматривают:

- 1) ситуативно обусловленный языковой материал;
- 2) текст, представляющий один из вариантов изучаемой ситуаций;
- 3) перечень ролевых заданий;
- 4) некоторое количество речевых ситуаций.

Использование метода проектов развивает активное самостоятельное мышление учащегося, его творческие, интеллектуальные, речевые умения: работать с текстом (чтение текстов, выделение главной мысли, вести поиск информации, анализировать ее, делать обобщения, выводы). Учащиеся учатся вести беседу, дискуссию, отстаивать свою точку зрения, подкрепленную аргументацией, используя имеющиеся необходимые знания в любой ситуации, активно, самостоятельно, критически мыслить.

Главным аспектом в формировании речевой культуры учащихся является влияние особенностей возраста, в котором они находятся и который предопределяет их поведение, а также их интересов и взаимоотношений с другими людьми.

Повышение речевой культуры, является решающим условием становления человека как личности, осуществления личностных целей и удовлетворения важнейших потребностей: общение составляет внутренний механизм совместной деятельности и является основным источником информации для человека.

Процесс формирования речевой культуры учащихся обладает рядом признаков, характеризующих педагогический процесс. Формирование речевой культуры учащихся выступает одним из основных условий процесса воспитания.

При правильном взаимодействии с учащимися, с использованием всех существующих методов и средств, направленных на повышение уровня речевой культуры, мы сможем добиться своей цели исследования. И самое главное необходимо начинать развитие речевой культуры не во взрослой сознательной жизни человека, а намного раньше, с малых лет в семейном воспитании, а затем в учебных заведениях.

Таким образом, речевая культура представляет собой совокупность норм, способов и форм взаимодействия и несет в себе лучшие образцы и ценности поведения. Культурный компонент коммуникации связан с системой эталонов и представлений личности, которые включаются в момент взаимодействия с другими субъектами.

Педагог с низким уровнем развития речевой культуры, с отсутствием эмоциональной культуры, со слабо сформированными коммуникативными умениями, проявляющимися в невысокой культуре речи и профессиональной культуре, не способен создать культурно - развивающий потенциал среды, воздействующий на личности обучающихся, их познавательную мотивацию. Успешное управление педагогическим общением требует умений в определении внимания и поддержании его устойчивости; умения выбора по отношению к аудитории и отдельным студентам наиболее подходящего способа поведения и обращения, который обеспечивал бы готовность студентов восприятию информации, помогая снимать психологический барьер возраста опыта, приближая педагога к обучающемуся; умения анализировать поступки воспитанников, видеть за ними мотивы, которыми они руководствуются, определять их поведение в различных ситуациях.

В формировании речевой культуры можно выделить психолого-педагогические условия, способствующие эффективному формированию речевой культуры:

1. Непрерывность и целостность речевой подготовки.
2. Развитие речевых характеристик учащихся, которые способствуют пониманию содержания учебного материала.
3. Ориентация преподавания на личные предпочтения и заинтересованность учащегося при развитии его речевой культуры.
4. Создание преподавателем благоприятной эмоциональности на занятиях
5. Построение учебно-познавательного процесса на основе принципа сотрудничества преподавателя и учащегося.
6. Создание естественной речевой ситуации во время урока.

Литература

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия Казахстан -2050: новый политический курс состоявшегося государства» // электронный журнал, 2014, - с.18
2. Культурология. XXвек. Энциклопедия в двух томах/ гл.редактор и составитель С.Я. Левит. – СПб.: Университетская книга, 2008.- 640с.
3. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник, М.: КНОРУС, 2010.-744с.
4. А.Мунин Деловое общение. Курс лекций. Изд.: Флинта: М., 2010.- 376с.
5. Психология. Учебник- под ред. А.А. Крылова.- А.- М.А. Захаров, 2001.- 584с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2006. – 583с.
7. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. Современная риторика. Ростов- на-Дону., изд. Феникс., 1995 г. – 576 с.
8. Новый словарь методических терминов и понятий. – М.: изд ИКАР. Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. 2009.- 448с.
9. Якушова С.Д. Основы педагогического мастерства: учебник, 4-е изд. 2011.- 256с.
10. Леонтьев А.Н. Человек и культура. М.: 1961. -115с.
11. Ширяев Е.Н. Что такое культура речи // М.: НОРМА. -2005. - № 4- 19с.
12. Пасечная И.Н. Скоморохова С.В., Юртаев С.В. Учебное издание: Культура речи. Практикум. М., ФЛИНТА, 2013. – 142с.
13. Захарченко Е.Ю. Развитие педагогической культуры учителя в условиях обновления школы. Ростов- на- Дону, 1995. -38с.
14. Попова Е.А. Культурологическая направленность профессионально-педагогической подготовки учителя. Ростов- на- Дону, 1999 . -211с.
15. Современный словарь иностранных слов. М.: НОРМА., 2012- 740с.

УДК 371.018.4-374

Влияние семьи на успешность младших школьников

Г.К.Кусаметова, Г.Ж. Суйналина

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова
Шалкарская средняя школа №5
Актобе, Казахстан*

Тәрбие барысында отбасының алар орны жоғары. Отбасында үйлесімді қалыптасатын тұлғаның негізі қаланады. Ал осындай жағдайда өскен ұрпақ болашақта дара шешім қабылдай алатын белсенді қоғам мүшесіне айналады.

Family plays a great role in the process of upbringing since it is here where the foundation of forming a harmonious, adequate personality ready to make decisions and be active in the future is laid.

Ключевые слова: *отбасы, тәрбие, отбасы тәрбиесі, микросоциум, педагогикалық көмек.*
Key words: *family, education, family upbringing, micro-environment, pedagogical assistance.*

В современное информационное и быстротекущее время, проблемы, касающиеся воспитания детей, приобретают особую важность и обращают на себя внимание. Трудности в обучении, причины неудач детей в учебном процессе, неумение общаться заставляют нас задуматься о том, что определяющая роль в воспитании ребенка отводится не только школе (учителям, психологам, социальным педагогам), но и принадлежит семье, которая обязана становиться координатором и регулятором в воспитании. В семейном кодексе РК говорится, что «Каждый ребенок имеет право жить и воспитываться в семье, право знать своих родителей, право на их заботу, право на совместное с ними проживание, за исключением случаев, когда это противоречит его интересам.

Ребенок имеет право на воспитание своими родителями, обеспечение его интересов, всестороннее развитие, уважение его человеческого достоинства» [1].

Очень важную роль играет семья в процессе воспитания, она закладывает основной фундамент в воспитание ребенка.

В современном обществе остро встает вопрос, как можно помочь младшему школьнику благополучно адаптироваться к новым условиям школы. Как ни странно, но на сегодняшний день обучение в школе является стрессовой ситуацией для любого школьника, но в особенности для детей младшего школьного возраста. Это связывают с новыми микросоциальными условиями. Под микросоциумом понимают определенную территориальную общность, которая включает в себя соседство, семью, группы сверстников, различного рода государственные, религиозные, общественные, воспитательные и частные организации. Следовательно, любой детский возраст характеризуется повышенной чувствительностью, ранимостью к разным микросоциальным средам. Поэтому, для ребенка младшего школьного возраста играет важную роль в процессе адаптации его семья, ведь она всегда может ребенка поддержать, откликнуться и помочь в чем либо [2].

Многие ученые, такие как К.Н.Вентцель, П.Ф.Лесгафт, А.С. Макаренко, К.Д.Ушинский и др. определяют семью как университет человеческих отношений, обеспечивающий

всестороннее и гармоничное развитие личности, сохранение и укрепление физического, нравственного и психического здоровья ребенка.

Говоря о воспитании, мы определяем его как главную силу, способная дать обществу полноценную личность. Воспитание ребенка - воздействия, формирующие личность ребенка и системно меняющие его поведение. Воспитывать - это значит прививать полезные для жизни умения и навыки, превращающие ребенка в человека.

Семейное воспитание – это процесс взаимодействий родителей и детей, который непременно должен доставлять удовольствие, как той, так и другой стороне, каждый ребенок невольно и неосознанно повторяет своих родителей, подражает папам и мамам, бабушкам и дедушкам. Целью семейного воспитания является формирование таких качеств личности, которые помогут достойно преодолеть трудности и преграды, встречающиеся на жизненном пути. Развитие интеллекта и творческих способностей, первичного опыта трудовой деятельности, нравственное и эстетическое формирование, эмоциональная культура и физическое здоровье детей, их счастье – все это зависит от семьи, от родителей, и все это составляет задачи семейного воспитания. Именно родители – первые воспитатели – имеют самое сильное влияние на детей. Еще Ж.-Ж. Руссо утверждал, что каждый последующий воспитатель оказывает на ребенка меньшее влияние, чем предыдущий.

Важность влияния семьи на становление и развитие личности ребенка стала очевидной.

Семейное и общественное воспитание взаимосвязаны, дополняют и могут, в определенных границах, даже заменять друг друга, но в целом они неравнозначны и ни при каких условиях не могут стать таковыми. К важнейшим принципам современного семейного воспитания можно отнести следующие: целенаправленности, научности, гуманизма, уважения к личности ребенка, планомерности, последовательности, непрерывности, комплексности и систематичности, согласованности в воспитании.

Задачи семейного воспитания: создание максимальных условий для роста и развития ребенка; передача опыта создания и сохранения семьи, воспитания в ней детей и отношение к старшим; научить детей полезным прикладным навыкам и умениям, направленным на самообслуживание и помощь близким.

Содержание семейного воспитания охватывает все направления: умственное, физическое, трудовое, эстетическое, экономическое и другие. Значимое место в семейном воспитании занимает нравственное воспитание. В первую очередь это воспитание таких качеств, как доброжелательность, доброта, внимание, милосердие к людям, честность, трудолюбие.

Неблагоприятное влияние на адаптацию ребенка к школе оказывают следующие факторы: неправильные методы воспитания в семье, функциональная неготовность к обучению в школе, неадекватное осознание своего положения в группе сверстников, низкий уровень образования родителей, конфликтная ситуация в семье, неполная семья. Адаптация ребенка к школе происходит не сразу. Не день, не неделя требуются для того, чтобы освоиться в школе по-настоящему. Это довольно длительный процесс, связанный со значительным напряжением всех систем организма.

Главная причина проблем в начальной школе связана с характером семейного воспитания. Если ребенок приходит в школу из семьи, где он не чувствовал переживания «мы», он и в новую социальную общность — школу — входит с трудом.

Для устранения трудностей, возникающих у ребенка в процессе вхождения в новую, незнакомую школьную среду, важным фактором служит поддержка родителей и педагогическая помощь учителей. Здесь мы должны работать по принципу согласованности в воспитании. Одна из особенностей воспитания современного ребенка заключается в том, что оно осуществляется разными лицами: членами семьи, профессиональными педагогами образовательных учреждений (детского сада, школы, изостудии, спортивной секции и т.д.). Ни один из воспитателей маленького ребенка, будь то родные люди или педагоги детского сада, не могут воспитывать его изолированно друг от друга – необходимо согласование целей, содержания воспитательной деятельности,

средств и методов ее осуществления. Несогласованность требований и подходов к воспитанию приводит ребенка в смятение, утрачивается чувство уверенности и надежности.

Семья и школа – два основных и равноправных субъекта социализации личности в период детства и отрочества. Объектом воздействия педагогов может быть не только ребенок в семье, но и взрослые члены семьи, и сама семья в целом как коллектив. Деятельность педагогических коллективов с семьей включает три основные составляющие педагогической помощи: образовательную, психологическую, посредническую, которые неразрывно связаны между собой. Образовательная составляющая включает в себя два направления деятельности: помощь семье в обучении и воспитании детей. Помощь в обучении направлена на предотвращение возникающих в семье проблем и формировании педагогической культуры родителей.

Деятельность педагогических коллективов предусматривает просвещение родителей по разнообразным вопросам семейного воспитания:

- педагогическая и социально-психологическая подготовка родителей к воспитанию детей;
- значение личного примера и авторитета родителей в воспитании детей, роли матери и отца, отношений между ними;
- взаимоотношение различных поколений в семье, методы педагогического воздействия на детей, формирование позитивных отношений между детьми и взрослыми;
- воспитание детей в семье с учетом пола и возраста;
- поощрение и наказание в воспитании детей в семье;
- трудовое воспитание в семье, помощь ребенку в выборе профессии;
- организация режима труда, отдыха, учебы и досуга детей в семье.

Помощь в воспитании проводится педагогами в первую очередь с родителями – путем их консультирования, с также с ребенком – посредством создания специальных воспитывающих ситуаций для решения задачи своевременной помощи семье в целях ее укрепления и наиболее полного использования ее воспитательного потенциала.

Психологическая составляющая педагогической помощи включает в себя два компонента: социально-психологическую поддержку и коррекцию.

Социально – психологическая поддержка направлена на создание благоприятного микроклимата в семье в период кратковременных кризисов. Наиболее эффективно эту работу может выполнять школьный психолог. Помощь должна быть комплексной: определяется проблема, анализируются межличностные отношения в семье, положение в ней ребенка. С помощью различных методик выявляются те причины в семье, которые приводят к конфликту.

Посреднический компонент педагогической помощи включает в себя три составляющие: помощь в организации, координации и информировании в вопросах семейного воспитания. Помощь в организации направлена на организацию семейного досуга, включающую в себя: организацию клубов по интересам, семейных праздников, летнего отдыха и другие. Помощь в координации направлена на активизацию различных ведомств и служб по совместному разрешению проблемы конкретной семьи и положения конкретного ребенка в ней (передача ребенка в приемную семью и т.д.). Помощь информацией направлена на обеспечение семьи информацией по вопросам обучения и воспитания, социальной защиты.

Педагогические умения и знания по воспитанию детей формируются посредством практикумов для родителей. Они могут проводиться как в конце родительских лекториев и собраний, так и в качестве самостоятельной формы работы. Практикумы для родителей дают возможность всестороннего обмена опытом по различным аспектам семейного воспитания.

Успех совместной работы школы и родителей в немалой степени зависит от глубокого знания учителем учеников и их семей. Воспитательный потенциал семьи, условия ее жизни учитель, прежде всего классный руководитель, изучает не только в период обучения ребенка. При этом целесообразно использовать комплекс приемов и методов: наблюдение за поведением и учебой детей, воспитательной общественной деятельностью родителей, посещение семей, индивидуальные беседы с родителями в школе, учет сведений, полученных от родительской общественности, анкетирование.

Каким бы замечательным ни было воспитание общественное, где конечным назначением является формирование идеалов, формирование личности ребёнка закладывается в семье, под воздействием родительской любви во имя его будущего, под воздействием авторитета родителей, семейных традиций. Ведь всё то, что он видит и слышит в семье, он повторяет, подражает взрослым. А этот этап собственных действий ребёнка (именно действий, а не поступка) – ключевой в формировании личности. Благодаря этому совершённое действие ребёнок входит в контекст социальных отношений, уже играя определённую социальную роль. Воспитательный процесс в семье не имеет границ, начала или конца. Родители для детей – это жизненный идеал, ничем не защищённый от детского пристального глаза. В семье координируются усилия всех участников воспитательного процесса: школы, учителей, друзей. Семья создаёт для ребёнка ту модель жизни, в которую он включается.

Стили семейного воспитания имеют самое сильное влияние на успешную социализацию младшего школьника. Дети, в семье которых демократический стиль воспитания, лучше и легче ко всему адаптируются. Они чувствуют уверенность в себе, нужность семье, сверстникам, учителям, что и повышает уровень их социализации.

Процесс воспитания начинается с определения его целей. Главной целью воспитания является формирование и развитие ребенка как личности, которая обладает полезными качествами, необходимыми ей для жизни в обществе.

Общая цель современного воспитания - сделать детей высоконравственными, духовно богатыми, внутренне свободными и ответственными личностями.

Воспитание детей - это отдача особых сил, сил духовных. Человека мы создаем любовью - любовью отца к матери и матери к отцу, любовью отца и матери к людям, глубокой верой в достоинство и красоту человека. Прекрасные дети вырастают в тех семьях, где мать и отец по-настоящему любят друг друга и вместе с тем любят и уважают людей.

Человек приобретает ценность для общества только тогда, когда он становится личностью, и становление ее требует целенаправленного, систематического воздействия.

Именно семья с ее постоянным и естественным характером воздействия призвана формировать черты характера, убеждения, взгляды, мировоззрение ребенка. Поэтому выделение воспитательной функции семьи как основной имеет общественный смысл.

Литература

1. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV. О браке (супружестве) и семье.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология.-М.:2001.
3. Шлыкова Д.В. Адаптация первоклассников к школьной жизни.- ННГУ им. Н.И.Лобачевского.

**ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport**

УДК 37.018.037

**ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ
ВОСПИТАНИЮ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА ЭКОНОМИКИ В БЫДГОЩЕ**

А. Скалий, Т. Скалий

Университет экономики

Институт здоровья и физической культуры

г. Быдгоще, Польша

Мақалада студенттердің дене тәрбиесін ұйымдастыру жолдары жеке тәжірибе аясында баяндалады.

In the article practical experience of the organization of classes in physical training of students is presented.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, студент, спорт стратегиясы, денсаулық.

Key words: physical training, student, sport strategy, health.

Физическое воспитание и спорт - составляет интегральную часть программы образования студента в высшем учебном заведении. Целью физического воспитания в вузе является формирование двигательных и спортивно-рекреационных навыков, а также, таких общечеловеческих ценностей, как здоровье, физическое и психическое благополучие, физическое совершенство.

«Стратегия развития спорта» в Польше стремится к достижению европейских стандартов в универсальности и доступности в физическом воспитании и спорте на каждом этапе обучения личности (дошкольное, школьное, среднее, высшее, дополнительное образование). В связи с этим, на основании Закона о Высшем образовании (ст. 66, пункт 2 - от 27 июля 2005 г.) Министерства образования в Польше, в учебных планах факультетов вузов по всем направлениям и специальностям высшего профессионального образования в цикле дисциплин общекультурной подготовки предусмотрено выделение обязательных учебных часов на дисциплину «Физическое воспитание» на уровне бакалавра и магистра. Занятия по физическому воспитанию реализуются на стационарном и заочном отделении. Физическое воспитание в режиме учебной работы студентов регламентируется учебными планами и программами, которые разрабатываются и утверждаются непосредственно высшим учебным заведением.

Университет Экономики в Быдгоще является крупнейшим, негосударственным учреждением высшего образования в северной части Польши. В настоящее время в ВУЗе обучается более 7000 студентов с Польши, а также большое количество зарубежных студентов. Высокое качество образования достигается благодаря 500 выдающимся академическим преподавателям с Польши и за границы.

В физическом воспитании студентов в университете экономики в Быдгоще используются разнообразные формы учебных и внеучебных занятий по физическому воспитанию на протяжении всего периода обучения в вузе. В университете главный акцент в преподавании данной дисциплины делается на практические занятия, позволяющие студентам заниматься физическим совершенствованием, укреплением своего здоровья, получением практических и теоретических навыков для дальнейших самостоятельных занятий.

Программа по физическому воспитанию содержит следующие формы реализации занятий:

- 1) учебные формы занятий на основе выбора спортивной дисциплины:
  - на бакалавриате: спортивные игры, оздоровительный бег и скандинавская ходьба, велосипедный спорт, йога, фитнес и аэробика, плавание, большой и настольный теннис, гребля на каноэ, сквош и бадминтон, спортивные танцы;
  - в магистратуре: командные спортивные игры, аква-аэробика, фитнес (ТВС, АТВ), рекреационные подвижные игры, общеразвивающие занятия;
- 2) внеучебные формы занятий:
  - спортивно-рекреационные секции университетского спортивного клуба (футбол, волейбол, гандбол, баскетбол, плавание, настольный теннис, восточные единоборства, лыжный спорт и сноубординг, горный велоспорт, гребля, легкая атлетика);
  - участие в двух спортивно-рекреационных лагерных сборах (летний и зимний);
  - индивидуальные занятия с инструктором в спортивно-оздоровительном центре.

Для студентов, которые относятся к специальной медицинской группе, занятия осуществляются в следующих формах:

- оздоровительная гимнастика;
- плавание с элементами реабилитации;
- спортивная игра «Бочче».

Также предусмотрены специальные формы занятий для студентов с особыми потребностями, которые проводятся на базе университетского медицинского реабилитационного центра.

В предыдущих годах реализации предмета «физическое воспитание» встречались случаи освобождения студентов от занятий на основании медицинской справки. Благодаря новой модели реализации этой дисциплины нам удалось избежать такой практики и достичь 100% вовлечения студентов в образовательно-оздоровительный процесс.

Студент обязан посещать занятия по одной из выбранных ним форм физического воспитания. Запись на занятия определённых групп по физическому воспитанию происходит с помощью интернет-реестрации на платформе дистанционного обучения университета (<https://onte.wsg.byd.pl>).

Aktualna lista zajęć do wyboru - zjazd A						
Widoczne grupy (niestacjonarni - zjazd A) Wszyscy uczestnicy						
Odpowiedzi						
Forma zajęć	Indywidualne zajęcia w CRIOB „REWITAL” WSG	Zajęcia bezpośrednie: gry zespołowe	Zajęcia bezpośrednie: bieganie, nordic walking	Zajęcia bezpośrednie: fitness, joga	Zajęcia bezpłonne i inne formy fizycznej aktywności	osób niepełnosprawnych
Realizowane w formie zajęć rekreacyjno-sportowych KU AZS WSG	3	5	21	2	26	2

Рис.1. Список студентов, которые записываются на выбранную форму физического воспитания

На платформе дистанционного обучения студенты начинают записываться за три месяца до начала занятий, что позволяет определить численность групп и формы занятий.

Таблица 1.

Статистика записи студентов на выбранные формы по физическому воспитанию на бакалавриате в 2014 году

Форма занятий	Стационарное	Заочное
---------------	--------------	---------

	отделение	отделение
Спортивные игры	15 %	20 %
Фитнес и аэробика	20 %	25 %
Плавание	10 %	12 %
Большой и настольный теннис	10 %	11 %
Спортивные танцы	15 %	5 %
Спортивная секция	10 %	3 %
Йога	5 %	8 %
Оздоровительный бег и скандинавская ходьба	5 %	6 %
Индивидуальные занятия с инструктором в спортивно-оздоровительном центре	3 %	2 %
Сквош и бадминтон	2 %	6 %
Велосипедный спорт	2%	1 %
Гребля на каноэ	2 %	1 %
Участие в лагерном сборе	1 %	0 %

Известно, что достижение эффектов от занятий физической культурой можно достичь, используя разнообразные формы. Наиболее эффективной, на наш взгляд, будет такая модель построения учебного процесса, которая учитывает индивидуальные предпочтения участников, а также их возможности. Это позволит максимально снизить процент участников, которые по той или иной причине стараются «избежать» занятий. Очень сложно достичь целей дисциплины «физическое воспитание», если эти занятия непосильны для участников или не вызывают у них позитивных эмоций, не создают благоприятной почвы для продолжения самостоятельной физической активности в повседневной жизни вне учебного процесса. Как показывает практика, предпочтения выбора занятий у студентов очень разные и зависят от их возраста, пола, предыдущего опыта в рекреации и физической активности, их профессиональной повседневной деятельности, уровня здоровья и физической подготовленности, формы обучения и других факторов. Согласно таблицы 1, наиболее популярными формами занятий у студентов являются спортивные игры, фитнес, плавание, теннис и спортивные танцы.

Для контроля знаний студентов по дисциплине «Физическое воспитание» составлены тесты и задания на платформе дистанционного обучения.

', 'B. ', and 'C. '. The user's name 'Jesteś zalogowany(a) jako Tetiana Skaliy (Wyloguj)' is visible in the top right corner."/>

Zakończony	25 luty 2015 16:31	25 luty 2015 16:46	15 min. 22 sek.	34,00	✓ 1.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 18:43	25 luty 2015 19:07	24 min. 35 sek.	26,00	✓ 1.00	✗ 0.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 18:55	25 luty 2015 19:19	24 min. 41 sek.	26,00	✗ 0.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 19:23	25 luty 2015 19:40	17 min. 44 sek.	29,00	✓ 1.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 19:55	25 luty 2015 20:06	10 min. 23 sek.	31,00	✓ 1.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 20:04	25 luty 2015 20:28	23 min. 47 sek.	21,00	✗ 0.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 20:13	25 luty 2015 20:22	8 min. 59 sek.	32,00	✓ 1.00	✓ 1.00	✓
Zakończony	25 luty 2015 20:30	25 luty 2015 20:38	7 min. 22 sek.	33,00	✓ 1.00	✓ 1.00	✓

Рис. 3. Результаты тестов по физическому воспитанию.

Как видно на рисунке 3, преподаватель может анализировать результаты тестов: сколько раз студент подходил к выполнению теста, на какие вопросы были неправильные ответы, какая итоговая оценка по разным шкалам (процентная, пятибальная).

Эффективность организации учебного процесса физического воспитания зависит от компетентности преподавателя, а степень включенности студентов в учебный процесс зависит от использования вариативного программно-содержательного обеспечения занятий, отражающего не только специфику и особенности их профессиональной деятельности, но и учитывающего интересы и потребности обучающихся.

Литература

1. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym. Dz.U. 2005 nr 164 poz. 1365, Warszawa 2005
2. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 5 października 2011 w sprawie warunków prowadzenia studiów na określonym kierunku i poziomie kształcenia Dziennik Ustaw Nr 243, Warszawa 2011.

УДК 37.037

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КРУГОВОГО МЕТОДА ТРЕНИРОВКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРИКЛАДНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ

С.С.КУБИЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан*

Мақалада жаттығулардың шеңбер әдісі мәселесінің ғылыми-теориялық алғышарттары мен оларды студенттердің дене тәрбиесі тәжірибесінде қолдану анықталған. Биолог студенттердің ғылыми қызметінің сипаттамасы мен оны қамтамасыз етудің

ерекшелігі ұсынылған және дене тәрбиесіне тәрбиелеудің ғылыми үрдісін құрудың ерекшелігі көрсетілген. Сондай-ақ студенттердің физикалық -психологиялық дайындық деңгейі сипатталған, кәсіби физикалық дайындығындағы жаттықтырудың шеңбер әдісін жүзеге асыру тәсілі ұсынылған.

The article defines the scientific and theoretical background of the circular training method and its application in physical education of students. The peculiarities and content of training students, majoring in biology, are defined. Peculiarities of carrying out the academic process during physical education are specified, the levels of physical and psychological qualification of students-biologists are described. The method of "circular method of training" implementation in professionally-applied physical training of students is presented in the article.

Кілт сөздер: *студенттердің дене тәрбиесі, шеңбер жаттығуы, кәсіби-қолданбалы дене дайындық, дене дайындылығы, психологиялық дайындық.*

Key words: *physical training of students, circular training, professional and applied physical training, physical and psychological training.*

Введение. Повышению эффективности занятий физической культурой и спортом в школах и учебных заведениях в последнее время придается первостепенное значение. Существует много методик и вариантов повышения эффективности занятий и учебно-тренировочного процесса. Одним из них является метод круговой тренировки. На современном этапе развития общества идет процесс интенсификации учебного процесса. В связи с этим возрастают требования к профессионально-физической подготовленности студентов [1,2]. **Проблема исследования** заключается в противоречии между низким уровнем профессионально-прикладной физической подготовленности (ППФП) студентов и недостаточной реализацией активных методов обучения с целью оптимизации их ППФП.

Цель исследования. Разработать и обосновать возможности реализации кругового метода тренировки в ППФП студентов-биологов.

Задачи исследования:

1. Определить научно-теоретические предпосылки проблемы кругового метода тренировки и его применения в практике физического воспитания студентов.
2. Исследовать особенности характера и содержания учебной деятельности студентов-биологов.
3. Изучить особенности построения учебного процесса по физическому воспитанию студентов-биологов.
4. Выявить уровень физической, психологической подготовленности студентов-биологов.
5. Разработать методику реализации «кругового метода тренировки» в профессионально-прикладной физической подготовке студентов- биологов.

Методы и организация исследования. Для решения поставленных задач использовались следующие **методы исследования:** анализ научно-методической литературы, анализ документальных материалов, педагогическое наблюдение, контрольные испытания, педагогический эксперимент, методы математической статистики. Физическая подготовленность студенток оценивалась по результатам выполнения нормативов Президентских тестов[3]: бег на 100м, бег на 1000м, прыжки в длину с места, подъем туловища из положения лежа на спине. Учитывая важность изучения профессионально значимых физических качеств студентов-биологов определялись такие показатели, как объем внимания, быстрота мышления, зрительная память, оперативная память. Педагогическому тестированию подлежало 40 студентов специальности «биология».

Результаты исследования.

Анализ научно-методической литературы позволил определить следующие научно-теоретические предпосылки проблемы кругового метода тренировки и его применения в практике физического воспитания студентов.

Необходимо четкое уяснение соотношения понятий теории и методики профессионально-прикладной физической подготовки и смежных понятий, отражающих связи ППФП с объективными факторами труда. В данном случае речь идет о таких факторах как особенности информационного обеспечения деятельности; б) характер основных рабочих движений; в) особые внешние условия деятельности. При этом следует различать понятия «профессионально-прикладная физическая подготовка», «профессионально-прикладная физическая подготовленность», «профессионально-прикладная физическая культура», узкий и широкий смысл последней, функции ППФП.

Составляющие профиограммы являются необходимым условием, так как они содержат в себе информацию об арсенале знаний, умений и навыков для начала успешной профессиональной деятельности.

При реализации ППФП студентов конкретных профессий необходимо четко ставить задачи, подбирать средства, методы, формы организации занятий с профессиональной направленностью.

Учитывая возросшие требования к студентам в условиях кредитной системы обучения актуализируется необходимость внедрения активных форм, средств, методов организации учебных занятий. В данном направлении эффективным является применение метода круговой тренировки. Она приучает занимающихся к самостоятельному мышлению, развитию физических способностей, вырабатывает алгоритмы двигательных действий, близких по своей структуре к спортивной или производственной деятельности.

В соответствии с характером и содержанием профессиональной деятельности специалиста-биолога необходимо развивать следующие физические качества и двигательные умения и навыки: статическая выносливость (держание груза в статическом положении); ловкость (пространственное расположение частей тела, в частности, верхних конечностей в зависимости от цели деятельности); сила; острота зрения, быстрота мышления, внимание (его объем, концентрация), зрительная память, оперативная память.

В постановке учебного процесса по физическому воспитанию студентов-биологов нами выявлены определенные противоречия, которые заключаются в следующем:

- в связи с непогодными условиями при переходе в спортивный зал не соблюдается взаимозаменяемость средств и методов, в результате чего не реализуются поставленные задачи, которые необходимо решать при прохождении таких разделов «бег на средние и длинные дистанции». Следствием этого является низкий уровень развития выносливости студентов;

- большая загруженность спортивного зала приводит к невысокой моторной плотности, в результате чего куммулятивный эффект от проведенных занятий снижается и динамика уровня физического потенциала студентов снижается. Также нарушается «эффект последствия» физических нагрузок;

- преподавателями физической культуры не уделяется достаточное внимание планированию средств и методов профессионально-прикладной физической подготовки.;

- преподавателями почти не применяется метод круговой тренировки в профессионально-прикладной физической подготовке студентов, и они недостаточно владеют знаниями по его реализации в учебном процессе по физическому воспитанию.

Анализ результатов выявления исходного уровня физической подготовленности студентов-биологов 1 курса на основе сопоставления с требованиями типовой программы по предмету «физическая культура» показал следующее.

В беге на 100 м (скоростные качества) девушки контрольной и экспериментальной группы показали результаты на оценку «удовлетворительно» (17,6 и 17,5 сек соответственно, $p > 0,05$). При этом результаты студентов очень сильно варьируют внутри группы, о чем свидетельствуют коэффициенты вариации - 17,6 % и 17,1%. В беге на 1000 м (выносливость) девушки контрольной группы показали результаты, соответствующие оценке «неудовлетворительно» (5 мин 48 сек), а контрольной группы – «удовлетворительно» (5 мин. 14 сек.). Наблюдается также относительная вариабельность

результатов (коэффициенты вариации равны соответственно 10,5% и 11,4%). Различия между результатами контрольной и экспериментальной групп статистически недостоверны ($p > 0,05$). По прыжку в длину с места (скоростно-силовые качества) результаты студенток обеих групп были адекватны оценке «удовлетворительно» (165,3 см и 164,2 см) при низкой их вариации внутри групп (8,04 % и 7,42%). Но результаты между группами также статистически недостоверны ($p > 0,05$). По подниманию туловища девушки обеих групп имели результаты, соответствующие оценке «неудовлетворительно» (25 и 24 раза) при высокой вариации результатов (25,2 % и 22,5 %). Результаты между группами статистически недостоверны ($p > 0,05$).

У юношей наблюдалась аналогичная тенденция с незначительными своими особенностями.

По скорости мышления девушки контрольной и экспериментальной групп показали относительно низкие результаты, чем их однокурсники-юноши. Так, если у юношей контрольной и экспериментальной группы значения данного показателя равнялись 5,16 и 5,20 баллов, то у девушек обеих групп – 5,02 и 4,98 баллов. ($p > 0,05$). Объем внимания относительно был лучше у девушек, чем у юношей (у девушек в контрольной и экспериментальной группах соответственно 4,85 и 4,91 баллов против 4,55 и 4,50 - у юношей).

Сопоставление значений зрительной и оперативной памяти показало, что зрительная память развита лучше у девушек, а оперативная – у юношей. Так, значения оперативной памяти у юношей контрольной и экспериментальной групп соответствовало 4,50 и 4,57 баллам, а девушек – 4,10 и 4,17 баллам ($p > 0,05$).

Учитывая вышеотмеченные особенности учебной и будущей производственной деятельности биологов, была предложена следующая методика реализации метода «круговой тренировки» на занятиях со студентами.

а) для видов программного материала мы подготовили стационарные плакаты. Они были сделаны из плотной бумаги и обтягивались целлофаном с прорезью для стационарного задания. Стационарное задание вкладывалось и сохранялось под целлофаном до очередной замены. В верхней части плаката во всю длину писалось слово – станция, с 1-го до 15-го. Размеры: плаката – 18*12, стационарного задания - 15*8 см. (приложения);

б) в предложенных стационарных заданиях сочеталась графическая и текстовая информация. Такая модель создает оптимальные условия для эффективного обучения и восприятия, осмысливания и более полного усвоения стационарного задания;

в) после прохождения элементов легкой атлетики, баскетбола, волейбола, гимнастики студенты разучивали упражнения, имеющиеся в предложенных им стационарных плакатах. При этом со студентами проводилось испытание на определение максимального числа повторений (МТ) и каждый получал стандартную дозировку $\frac{MT}{4}$ или $\frac{MT}{2}$.

Упражнения на каждой станции и переход между ними выполняются в свободном темпе, без учета времени.

г) после выполнения каждой станции студентами подсчитывался пульс (за 10 секунд).

д) при выполнении данного варианта круговой тренировки мы следили за достижением четкого выполнения упражнений в среднем.

При этом мы ссылались на рекомендации специалистов [4].

Таким образом, студенты адаптировались к выполнению комплексов круговой тренировки.

Эффективность внедренной методики оценивалась по результатам в конце учебного года. В беге на 100 м между контрольной и экспериментальной группой за 2005-2008 годы хотя и наблюдались повышение результатов у студентов экспериментальной группы, но они были статистически не достоверны ($p > 0,05$). Так, в 2005-2006 и 2006-2007 учебных годах

прирост в экспериментальной группе составил 1,42 % (абсолютная разница 0,2 сек), а в 2007-2008 учебном году – 2,85 % (абсолютная разница – 0,4 сек).

По бегу на 3000м за трехлетний период эксперимента лишь в 2007-2008 учебном году между контрольной и экспериментальной группой были обнаружены различия, которые характеризовались как статистически достоверные ($p < 0,05$). Так, если в 2005-2006 учебном году прирост составил 0,74 % (абсолютная разница – 0,10 мин); в 2006-2007 учебном году – 5,9 % (абсолютная разница – 0,21 мин), то в 2007-2008 учебном году – 7,86 % (абсолютная разница – 1,05 мин).

В прыжке в длину с места кроме 2005-2006 учебного года в остальных двух годах педагогического эксперимента приросты были статистически достоверны ($p < 0,05$). Так, в первый год эксперимента прирост составил 2,08 % (абсолютная разница – 4,7 см), во второй и третий года соответственно 5,16 % и 5,94 % (абсолютная разница – 11,8 и 13,7 см).

ВЫВОДЫ

1. Профессиональная деятельность биологов требует от студентов максимальной мобилизации функциональных систем организма. В связи с этим, структура и содержание ППФП должны быть направлены на рациональное обеспечение их реализации.
2. При внедрении «кругового метода» тренировки необходимо предварительно изучить требования профессиограммы к специалисту; методы, реализуемые при этом (непрерывно-поточный и др.); какие качества и с помощью каких средств можно их развивать. При этом вводимые в комплекс упражнения должны быть предварительно изучены, а занимающиеся иметь фундамент физической подготовленности для выполнения предложенных станций.

Литература

1. Жаксылыков М.Ф. Организационно-педагогическое обоснование профессионально-прикладной физической подготовки в вузе: Автореф. дис. канд. – Алматы, 1997. – 25 с.
2. Иванов Г.Д. Физическое воспитание в вузе. //Учебное пособие. - Алматы, 1995. – 207 с.
3. Горанько М.И., Кульназаров А.К., Канагатов Е.Б., Кошаев М.Н. Президентские тесты физической подготовленности – основа оздоровления населения Республики Казахстан //Учебно-методическое пособие. – Алматы, 2006. – 68 с.
4. Романенко В.А., Максимович В.А. Круговая тренировка при массовых занятиях физической культуры. – Минск., 1986. – 143 с.

УДК 72.02.712

Анализ методов КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ РАСТИТЕЛЬНЫХ ФОРМ В ЛАНДШАФТНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Б.М. МОМЕНОВ, Х.А. ХАСЕНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова
г. Актюбе, Казахстан*

Ғылыми мақалада компьютерлік бағдарламалар арқылы компьютерлік модельдеудің әдістері мен ілімдері және кеңістік модельдеуді анықтап олардың 3D форматтағы сызбаларын тұрғызу туралы баяндалады.

The scientific article considers methods and analysis of computer modeling, means of computer programming and creation of the drawing and their spatial models in 3D format.

Кілт сөздер: компьютерлік дизайн, дизайндық жоба, кеңістік модельдеу, көрнекі кескін, перспективалық шешім, ландшафт, композиция, тілік, әдіс, филтірлеу, бас жоспар, жазықтық.

Key word: *computer design, design working, spatial modeling, evident image, perspective decision, landscape, composition, section, filtration, grand project, plane.*

Классика не терпит излишеств и пышности. Четкие прямые линии, геометрические формы, строгое соблюдение баланса и пропорций – вот ее главные характеристики. Конечно, сад с аккуратными деревьями и кустарниками, высаженными в ряд, трудно назвать естественным. Но этого и не требуется. Симметрия и безукоризненно ровные очертания служат одной цели – созданию безупречного образа.

Тщательный подбор аксессуаров, соответствующих замыслу декоратора, приводит к тому, что сад смотрится как единое целое. Участок земли становится не просто набором деревьев, цветов, дорожек, водоемов, фонтанов и других элементов, а настоящим произведением искусства, предназначенным в первую очередь не для отдыха, а для внимательного изучения, получения эстетического наслаждения и восторженного поколения. 1[15].

Современный компьютерный дизайн позволяет проводить дизайнерские проекты на качественном новом этапе. Построение чертежа, пространственной модели, наглядного изображения, схемы, любые расчеты – любой из этих этапов может быть произведен компьютерной программой.

При создании архитектурных проектов, не обойтись без программ – *AutoCAD, 3DStudioMax, ArchiCAD, ArchitecturalDesktop.*

Любое полиграфическое издание не обойдет версии программы *InDesign*. Какой художник, или фотограф, работающий в самых разных сферах, от создания заставки для телеканала, до отрисовки фирменного логотипа или визитки нефтяной компании, обойдется без *AdobePhotoshop* или *CorelDraw*.

Могли ли мечтать пионеры-дизайнеры начала XX века, что любой чертеж можно будет:

- мгновенно редактировать;
- перенести;
- сканировать;
- удалить, и тут же вновь возобновить;
- изменить или заменить формат;
- строить изображения в истинных размерах;
- хранить чертежи, модели, проекты в электронных библиотеках, уместящихся на компьютерном столе;

Компьютерный дизайн открыл совершенно новые перспективы при моделировании самых разных объектов от автомобиля до картины или кинокартины.

С появлением 3D технологий любая модель может быть создана в 3-х мерном пространстве и затем наглядно, с фотореалистичной достоверностью, визуализирована, причем с воспроизведением:

- материалов;
- текстуры;
- фона и ландшафта;
- света и тени;

Компьютерный дизайн сформируют:

- перспективу;
- композицию;
- презентацию... 2[4].

На основе созданной модели, компьютерные программы выстроят: проекции, разрезы, сечения, линии контура, другие необходимые чертежи.

Фотореалистичная визуализация дает возможность показать клиенту виртуально готовый объект, открывая поле для корректировки проекта на подготовительной стадии, и тем самым снимает многие головные боли как у заказчика, так и у исполнителя.

Нами представлены результаты исследований в области пространственного анализа и моделирования растительных форм в рамках основного научного направления по теме:

«Анализ методов компьютерного моделирования растительных форм в ландшафтной архитектуре».

В настоящее время существует ряд программ моделирования растительных форм. В ландшафтном проектировании чаще применяются программы продукты:

1. *SierraLandDesigner 3D 7.0*
2. *CompleteLandscapeDesigner 3*
3. *Expert Landscape Design 3D*
4. *Punch! 3.5.1*
5. *3D Max 3.0 + 3D VIZ 3.1*
6. *"HauCAD 3D pro"*
7. *AutoCAD&ArchiCad*

Широко известен метод моделирования растительных форм нанесением на прозрачную плоскость или часть цилиндрической поверхности текстуры с изображением дерева. Наносятся две текстуры с позитивным и негативным изображением, чем достигается наиболее достоверное изображение с образованием реалистических теней. Метод нагляден, достаточно прост, однако требует установки модели под определенным углом к линии зрения.[32].

Другой метод заключается в создании модели кроны лиственного дерева на основе вращения плоского контура. Количество сегментов увеличивается до 32-48. Затем к образованной поверхности применяется модификатор зашумления. Степень зашумления не должна вызывать появления острых выступов. После этого объекту присваивается текстура с изображением части реальной кроны моделируемого дерева. Ствол может быть смоделирован методом выдавливания контура по произвольной кривой с дальнейшим наложением соответствующей текстуры. Метод применяется при большом количестве деревьев и большой площади озеленения и дает вполне удовлетворительные результаты. Аналогичным образом моделируются кустарники.

При создании моделей необходимо учитывать естественную типовую форму моделируемого растений и дерева или искусственную, выполненную подрезкой.

Рассмотрим на примере 5-и программ моделирования растительных форм.

Общий вид программы:

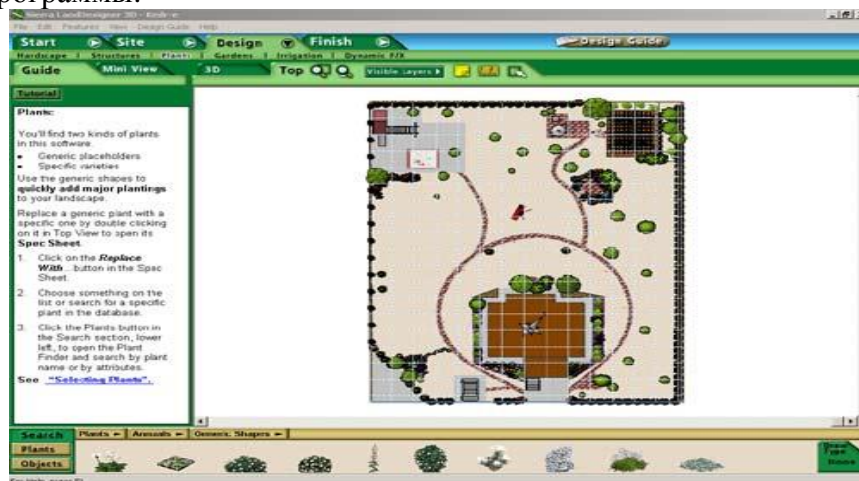

Рис 1. Компьютерное ландшафтное проектирование

Качественная программа для ландшафтного проектирования. Отличный 2-х мерный вид, много возможностей по проектированию, расстояния, площадь и т.п. Огромная база по растениям, с возможностью добавления собственных вариантов и фильтром по зоне, типу растения. Достаточно проста в обучении. Подходит для стандартных композиций ландшафта.

Вот что получается:

Рис 2. Ландшафтный проект

Достоинства: Отличный 2-х мерный вид, огромная база данных растений, с возможность добавления и редактирования.

Недостатки: Плохая 3-х мерная графика, нет импорта/экспорта объектов, нет совместимости.

Выводы: Предназначен для качественного планирования и отображения в 2-х мерном виде. Для понимания самим дизайнером, где что у него растет. Нет необходимости перелистывать тонны книг, вспоминая, что же нужно садить во влажную почву в тени и т.п. Достаточно сделать выборку из базы данных, с определенными критериями и все. 4[68].

EXPERT LANDSCAPE DESIGNER 3

Поразительная программа, которая занимает на диске всего 4.5Мб. Дополнена библиотекой растений и различных построек. Вполне удачный и понятный 2-х мерный вид. А главное, удобна и проста в работе. Хорошая альтернатива "*Наш сад pro*". Позволяет копировать все объекты, это может быть полезно, если Вы работаете в других графических редакторах, например в *PhotoShop*.

Этот план сделан в течение 10-ми минут, без подготовки.

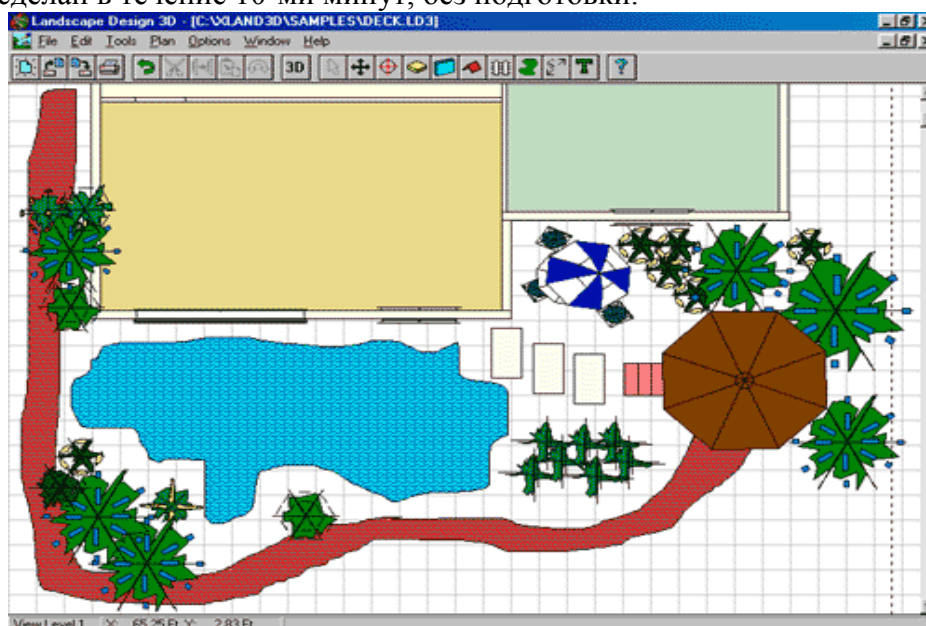

Рис 3. План зонального деления пространства

Теперь о 3-х мерном виде. Конечно же, при таком малом объеме нечего и рассчитывать на хороший 3D вид.

Очень похоже на *ArchiCad* - рисованная графика.

Достоинства: хороший, цветной 2-х мерный вид, быстрая обучаемость

Выводы: Оптимальна для людей, которые занимаются благоустройством своего загородного дома, хотя может использоваться как альтернативный вариант ландшафтными дизайнерами.

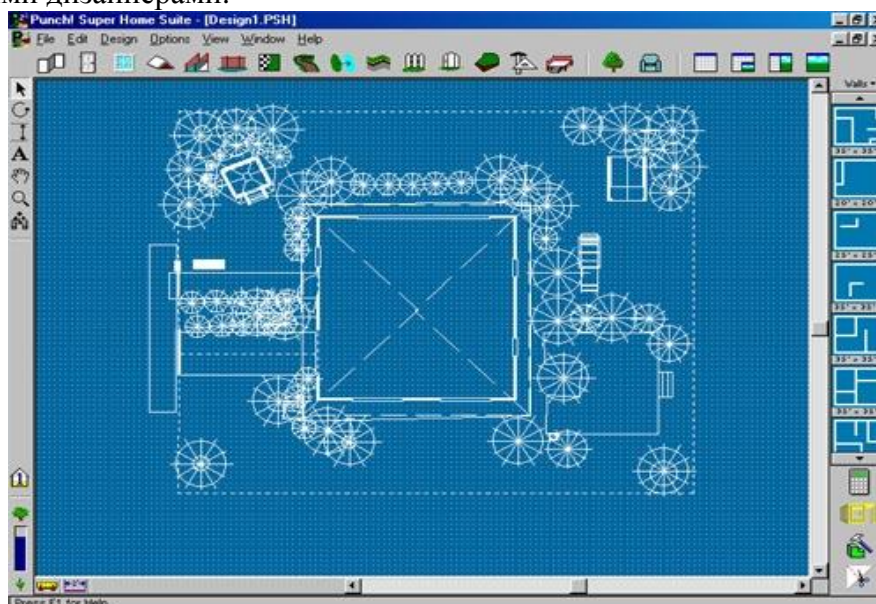

Рис 5. Эскиз-план

Уникальная программа, большие возможности, вполне реалистичный 3-х мерный вид. Но, что самое интересное, обучение практически не требуется, все достаточно удобно и понятно. Простой интерфейс, доступность, огромное количество (более 50 видов) деревьев, кустарников, цветов, много дополнительных объектов: бассейны, пруды, стулья, столы, ворота, дорожки и т.п. Отличный результат окончательной сцены, при чем не требуется определенных навыков. Процесс создания сцены заключается в построении 2-х мерного плана, с использованием различных объектов (фото сверху). Сам же 3-х мерный план не требует доработки в других редакторах.

Рис 6. Аксонометрическая проекция объекта

А вот, 2-х мерный план оставляет желать лучшего (фото сверху), простое схематическое представление, нет отличий по размерам и форме деревьев. Однако стандартом представления считается именно схематичное представление. Определить цветы это или дерево достаточно сложно, необходимо все пояснять. Все объекты, как и положено, имеют размер, измерить и показать на карте любые расстояния просто. Без проблем можно понять, что длина забора именно 11.22 метра, площадь дома 77 кв.м. и т.п.
Достоинства: Отличный 3-х мерный вид, простота в использовании, быстрота в обучении.

Недостатки: Невозможность импортировать/экспортировать объекты и проекты. Нет поддержки распространенных 3D стандартов. Нет возможности делать уникальные вещи, подходит только для шаблонного заполнения местности.

Выводы: На мой взгляд, лучшая, по соотношению простота обучения/качество конечного результата, программа для 3-х мерного дизайна ландшафта. 5[104].

Технологий трехмерного моделирования дают новые возможности анализа, синтеза и репрезентаций используемой базы источников, построения компьютерных моделирований объектов растительных форм. В данном исследовании проведена апробация комплекса методов и технологий 3D моделирования, в задачах построения компьютерных моделирований объектов растительных форм. Нами предложена методика компьютеризированной научной верификаций созданной объектов растительных форм. На примере компьютерного моделирования показана эффективность применения современных средств 3D моделирования.

Эффективность использования технологий трехмерного моделирования в исследованиях должна оцениваться при решении конкретных задач пространственного моделирования объектов с учётом соответствующих особенности материалов. Рассмотренный нами растительных форм, как объект исследования дал возможности для многоаспектной апробации современных подходов и технологий виртуального пространственного моделирования.

Реализация предложенной методики верификации результатов компьютерного моделирования в данном исследовании оказалось возможной в силу высокой степени информативности и репрезентативности анализа компьютерного моделирования растительных форм. 6[213].

Литература

1. Рубцов Л.И. Деревья и кустарники в ландшафтной архитектуре. Справочник. – К.: «Наукова думка», 1977. – 272 с
2. Летина О.С. Московский государственный университет леса. Кафедра архитектурной и компьютерной графики letin@mgul.ac.ru
3. Решение в системе моделирования прямой и обратной задач. Статья. // В сб. докладов Международной научной конференции «Имитационное моделирование. Теория и практика» ИММОД-2005. Спб.: ФГУП ЦНИИТС, 2005
4. Моделирование систем. Инструментальные средства GPSS World Спб.: БХВ-Петербург, 2004
5. Боев В. Д., Сыпченко Р. П. Компьютерное моделирование. Руководство для курсового проектирования. Спб.: ВУС, 2002

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS**

Абдибекова Сауле Канапиевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Информатика және есептеуіш техника» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Абдуллаев Нуртаза Акишанович - доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана Актюбинского государственного университета им К.Жубанова.

Абдурахманов Абдужаббар - доктор технических наук, профессор, заведующий лабораторией Института Материаловедения НПО «Физика – Солнце» АН Республики Узбекистан.

Айнабек Куандык Салихулы - доктор экономических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института новой экономики и системного анализа КЭУК.

Алхаубай Рамазан Елеусізұлы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Ахадов Жобир Замирович – кандидат технических наук, старший научный сотрудник Института Материаловедения НПО «Физика – Солнце» АН Республики Узбекистан.

Бакажанова Айнур Кашакбаевна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Экология» мамандығының 1 курс магистранты.

Берекетова Жұлдыз Камалиевна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қылмыстық құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы.

Бекнияз Жайнагүл Амандыққызы-педагогика ғылымдарының магистрі, М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті, тілдер кафедрасы, қазақ тілі курсының оқытушысы.

Бірмағанбетова Ақмоншақ Есенқұлқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Ғанибаева Жайдарман Ануарқызы - тарих ғылымдарының кандидаты., доцент, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Дайынова Айзат Омарқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Дарбаева Талшын Есенамановна - биология ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті.

Демеуова Нүргүл Қажымұқанқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Дүйсембай Ботакөз Төрбайқызы - студентка 2 курса специальности «Транспорт, транспортная техника и технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова.

Ерекешова Анагүл Мыңтұрғанқызы - Ақтөбе қаласы №11 «Ақбота» (көруі мен сөздері бұзылған балалар үшін мектепке дейінгі арнаулы (коррекциялық) ұйымы тәрбиешісі.

Елеусинова Гүлім Елеусінқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Жалпы педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Есетов Нурлан Есетович - старший преподаватель кафедры «История Казахстана», Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова.

Жулумбетова Нурслу Айтжановна - магистр истории СШ №2 г. Кандыагаш Актюбинской области.

Жукенова Гульпара Балтабаевна – кандидат педагогических наук, заведующая кафедрой педагогики и психологии образования Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Измагамбетова Гүлжайна Кубаидуллаевна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Исибаева Елизавета Имангалиевна - тарих ғылымдарының кандидаты, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Каирова Акерке Тлеуниязовна - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Биология» мамандығының 2 курс магистранты.

Каналина Қарлығаш - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Информатика» мамандығының 2 курс магистранты.

Кожабергенова Асстрагуль Бакытжановна - магистрантка 2 курса специальности «Экология» Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г.Уральск.

Кожакметова Гульназ Кабдушевна - кандидат исторических наук, старший преподаватель Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова.

Куанышев Мурат Кулынтаевич - кандидат технических наук, доцент кафедры «Автотранспорт и организация дорожного движения» Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова.

Кубиева Светлана Сарсенбаевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Теоретические основы физической культуры» Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Куписов Максат Бисембаевич - магистр истории кафедры «Истории Казахстана и СНГ» Казахско-Русского Международного университета.

Кусаметова Гульсум Кубжасаровна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии образования Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Кучкаров Акмалжон Ахмадалиевич - старший научный сотрудник Института Материаловедения НПО “Физика - Солнце” АН Республики Узбекистан, г.Ташкент.

Қантарбай Сембай Ергалиұлы - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Kaparulina Taissiya Jakovlevna - senior teacher of Foreign Philology Department ARSU named after K.Zhubanov.

Қонарова Әсемгүл Берікқызы - студентка 2 курса специальности «Транспорт, транспортная техника и технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова.

Қыстаубаева Мейрамгүл Қуанышқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Математика» мамандығының 4 курс студенті.

Маматкосимов Мирзасултан Абдураимович – кандидат технических наук, старший научный сотрудник Института Материаловедения НПО «Физика – Солнце» АН Республики Узбекистан, г.Ташкент.

Моменов Боранбай Мурзагалиевич - кандидат педагогических наук, доцент, член Союза дизайнеров Казахстана, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова.

Мухтаруллина Айгуль Раисовна - доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный университет, г.Уфа, Республика Башкортостан.

Мылтықбай Шолпан - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті.

Наренова Асия Булатовна - аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Нұрмұханова Гүлнар Еркінқызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Сагинаева Гульшат Жоламановна - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Экология» мамандығының 1 курс магистранты.

Сапаков Дәулет Бактыбайұлы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының 2 курс студенті.

Саркулова Жайдаргул Жанжігітқызы - педагогика и психология магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Сартабанов Жайшылық Алмағанбетұлы - физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

Скалий Александр - доктор PhD, директор института здоровья и физической культуры Университета экономики, г.Быдгощ, Польша.

Скалий Татьяна – доцент Института здоровья и физической культуры, г. Быдгощ, Польша.

Собиров Юладаш Бекжанович – кандидат технических наук, старший научный сотрудник Института Материаловедения НПО «Физика – Солнце» АН Республики Узбекистан, г.Ташкент.

Суйналина Гульзира Жайлаубаевна- учитель литературы Хобдинской средней школы Актюбинской области.

Суйналина Гульмира Жайлаубаевна - учитель начальных классов Шалкарской средней школы № 5 Актюбинской области.

Stefan Anchev - Ph.D.Assoc.Professor Veliko Tarnovo University "St. St.Cyril and Methodius" Bulgaria.

Тамуова Гульнар Сакиевна – старший преподаватель кафедры «Математики и МПМ» Актюбинского регионального государственного университета им К. Жубанова.

Тлеубергенова Мадина Альмухановна – кандидат физико-математических наук, старший преподаватель кафедры «Математики и МПМ» Актюбинского регионального государственного университета им К. Жубанова.

Тургенова Орынгүл Мұқашқызы - биология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Экология» кафедрасының доценті.

Тілегенова Назерке Қуанышқалиқызы - студентка 3 курса специальности «Транспорт, транспортная техника и технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова.

Ізтұрғанова Үзілхан Таубайқызы - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті.

Фартушина Мария Максимовна – кандидат биологических наук, профессор Кафедры биологии и экологии Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г.Уральск.

Хан Доонид Ильич – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им К. Жубанова.

Хасанова Гульнара Маратовна - старший преподаватель, Уфимская государственная академия искусств имени З. Исмагилова, г. Уфа, Республика Башкортостан.

Хасенова Акмарал Хасенқызы - студентка 2 курса специальности «Дизайн» Актюбинского регионального государственного университета им К. Жубанова.

Холов Шариф - младший научный сотрудник Института Материаловедения НПО «Физика – Солнце» АН Республики Узбекистан, г.Ташкент.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).- Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)

2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.

3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары

Жаратылыстану ғылымдары

Техника ғылымдары

Филология ғылымдары

Тарих, философия және әлеуметтану

Экономика және құқық

Педагогика және психология

Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивом)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивом)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивом.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indention -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

- * Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актобе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu14@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Қонақбаева С.Б.

Шығарылған күні 20.06.2015
Форматы А4. Көлемі 29,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 357 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.06. 2015
Формат А4. Объем 29,0 Тираж 300 экз.
Заказ № 357 Цена договорная.
Отпечатано в издательском центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актобе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.